

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ
ҲУЗУРИДАГИ АМАЛДАГИ ҚОНУН ҲУЖЖАТЛАРИ
МОНИТОРИНГИ ИНСТИТУТИ**

ХАКИМОВ РАХИМ РАСУЛЖОНОВИЧ

**ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ ТИЗИМИДА
ПАРЛАМЕНТ: НАЗАРИЯ ВА
АМАЛИЁТ МУАММОЛАРИ**

Тошкент – 2012

ББК 67.400.6(5Ў)

X-20

Мазкур монография Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш кўмитасининг “Инновация фаолиятини кенгайтиришнинг ҳуқуқий-ташкилий, иқтисодий масалалари” номи илмий тадқиқот дастури асосида тайёрланган.

Монография Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти Илмий-мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан чоп этишга тавсия қилинган (2012 йил 28 сентябрдаги 1-сонли баённома).

Ҳакимов Р.Р.

Давлат ҳокимияти тизимида парламент: назария ва амалиёт муаммолари: Монография. – Масъул муҳаррир: ю.ф.н. Ф.Э.Мухамедов. – Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти нашриёти – Тошкент.: 2012. – 184 б.

ББК 67.400.6(5Ў)

Масъул муҳаррир: юридик фанлар номзоди **Ф.Э.Мухамедов**

Тақризчилар: юридик фанлар доктори, профессор
Ш.Н.Рузиназаров
юридик фанлар номзоди
Ж.М. Абдуллаев

Ушбу монографияда давлат ҳокимияти тизимида парламентнинг тутган ўрни ва функциялари, қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг юридик табиати, давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи ва парламентаризмнинг ўзаро нисбати, парламентнинг бошқа давлат ҳокимияти тармоқлари – президентлик институти, ижро этувчи ва суд ҳокимияти билан ўзаро муносабатлари механизмлари, давлат бошқарувини демократлаштириш ва модернизация қилиш шароитида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг роли ва таъсирини ошириш истиқболлари, миллий парламентнинг қонунчилик ва назорат функцияларини ривожлантириш ҳамда самарадорлигини ошириш, бу борадаги ташкилий-ҳуқуқий асосларни такомиллаштириш, шунингдек парламент фаолиятини ҳуқуқий таъминлаш масалалари тадқиқ этилган.

Мазкур монография олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчилари, талабалари, конституциявий ҳуқуқ соҳасида илмий изланиш олиб бораётган тадқиқотчилар, илмий ходимлар ва ушбу масалалар билан шуғулланувчи амалиёт ходимлари ҳамда кенг жамоатчиликка мўлжалланган.

ISBN 978-9943-11-104-2

© **Ҳакимов Раҳим Расулжонович.**

© **Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2012 йил.**

КИРИШ

Мамлакатимизда босқичма-босқич равишда амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини камраб олган бўлиб, улар фаол демократик янгиланишлар ҳамда мамлакатни модернизация қилиш даври билан бевосита боғлиқдир. Ҳозирги босқичда мазкур ислохотларнинг давлат қурилиши ва бошқаруви соҳасидаги энг муҳим устувор йўналишларидан бири – бу Конституция муҳраб кўйган давлат ҳокимияти тизимининг бўлиниши принципига риоя қилган ҳолда парламент ҳокимиятининг амалий ролини кучайтиришдан иборатдир¹.

Биргина кейинги йилларнинг ўзида Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримовнинг ташаббуси билан мазкур йўналишда улкан ишлар амалга оширилди. Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси икки палатали асосда шакллантирилиб, унинг фаолиятига доир бир қатор қонунлар қабул қилинди. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепциясида қайд этилганидек: “Бундан кўзланган асосий мақсадлар парламент томонидан ўз ваколатларини амалга ошириш жараёнида ўзаро тийиб туриш ва манфаатлар мувозанати тизимини шакллантириш, қонун ижодкорлигининг сифатини жиддий равишда ошириш, умумдавлат ва ҳудудий манфаатларнинг мутаносиблигига эришишдан иборат эди”².

2007 йилда қабул қилинган “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модер-

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза // Халқ сўзи – 2010 – 28 январь.

² Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза// Халқ сўзи – 2010 – 13 ноябрь.

низация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида”ги Конституциявий қонун ва “Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг моддаларига тузатишлар киритиш тўғрисида (89-моддасига, 93-моддасининг 15-бандига, 102-моддасининг иккинчи қисмига)”ги Қонун демократик ислохотларни чуқурлаштириш борасида муҳим ўрин тутди. Ушбу қонунларга кўра, парламентдаги кўпчилик ва парламентдаги муҳолифатнинг ҳуқуқий мақоми аниқ белгиланди, сиёсий партиялар фракциялари раҳбарларини Қонунчилик палатаси Спикерининг ўринбосари этиб сайлаш бўйича ташкилий-ҳуқуқий чоралар кўрилди. Ўзбекистон Республикасининг Президенти бир вақтнинг ўзида ижро этувчи ҳокимият бошлиғи экани тўғрисидаги норма Конституциядан чиқариб ташланди ва Ўзбекистон Республикасининг Президенти давлат бошлиғи бўлиб, давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритишини ҳамда ҳамкорлигини таъминлаши ҳақидаги қоидалар мустаҳкамланди.

Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепциянинг асосий ғояларини ҳаётга татбиқ этишга қаратилган “Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддаларига ўзгартиш ва кўшимчалар киритиш тўғрисида (78, 80, 93, 96 ва 98-моддаларига)”ги Ўзбекистон Республикасининг 2011 йилнинг 18 апрелидаги Қонуни парламентнинг ролини кучайтиришда ҳал қилувчи аҳамият касб этиши шубҳасиздир.

Давлат қурилиши соҳасида амалга оширилган мазкур туб ислохотлар ва қўйилган янги вазифалар, ўз навбатида, ушбу янгиланиш ва ўзгаришлар жараёнини конституциявий ҳуқуқ фани нуқтаи назаридан тадқиқ этишни, уларни амалга оширишнинг илмий асосларини мустаҳкамлашни объектив зарурат қилиб қўймоқда. Зеро, миллий юридик фанда конституциявий ҳуқуқ нуқтаи назаридан икки палатали парламент-

нинг давлат ҳокимияти тизимида тутган ўрни, унинг давлат ҳокимияти бошқа тармоқлари билан ўзаро муносабатларининг ривожланиши, роли ва таъсирини кучайтириш истиқболлари шунингдек, ушбу органнинг давлат ҳокимияти тизимида мутаносиб ва барқарор мувозанатни таъминлашдаги аҳамияти билан боғлиқ назария ва амалиёт муаммолари етарлича тадқиқ этилмаган.

Шуни таъкидлаш жоизки, давлат ҳокимияти тизимида парламентнинг роли ва таъсирини кучайтириш деганда, аввало, қонун чиқарувчи ҳокимият ваколатларининг самарали тарзда амалга оширилишига эришиш, унинг давлат ва жамият ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган масалаларни ҳал қилиш борасидаги ўрни ва мавқеини янада кенгайтириш, қонун чиқарувчи ҳокимият зиммасига юклатилган вазифаларни ҳал қилишдаги масъулиятини оширишга йўналтирилган чора-тадбирлар назарда тутилади.

Шу маънода, ушбу монографик тадқиқот демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш шароитида парламентнинг давлат ҳокимияти тизимида тутган ўрни ва аҳамияти, давлат ҳокимиятининг бошқа тармоқлари билан ўзаро муносабатлари механизмлари, унинг роли ва таъсирини ошириш, ҳокимият тизимида мутаносиб ва барқарор мувозанатга эришиш билан боғлиқ назария ва амалиёт муаммоларини комплекс тадқиқ этишга бағишланган.

І БОБ. ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ ТИЗИМИДА ПАРЛАМЕНТНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

§ 1.1. Давлат ҳокимиятининг тушунчаси ва ҳуқуқий мазмуни

Мамлакатнинг ривожланишида давлат ҳокимияти нафақат муҳим ўрин тутди, балки ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Айнан давлат ҳокимиятининг қайси йўналишда, кимлар томонидан ва қай йўсинда амалга оширилиши кўп жиҳатдан мамлакат ва аҳоли тақдирини белгилаб келган. Буни инсониятнинг бир неча минг йиллик тарихий тажрибаси яққол тасдиқлайди, десак ҳеч муболаға бўлмайди.

Давлат ҳокимияти ижтимоий ҳокимиятнинг асосий тури сифатида азалдан тадқиқотчилар ва сиёсатчиларнинг доимий диққат марказида бўлиб келган. Профессор З.М.Исломов таъкидлаганидек, “ҳокимият масалалари ҳеч қачон сиёсий майдондан четда бўлмаган ва ҳар қандай ҳолларда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган”¹. Ҳокимият масалалари бугунги кунда фалсафа, сиёсатшунослик, давлат ва ҳуқуқ назарияси, конституциявий ҳуқуқ каби бир қатор фанлар томонидан ўрганилади. Кейинги вақтларда илмий муомалада ҳокимият ҳақидаги алоҳида фан – “кратология” (kratos - ҳокимият, куч ва logos - таълимот) хусусида ҳам сўз юритилмоқда².

Давлат ҳокимияти, умуман ҳокимиятнинг моҳияти ҳақида чуқур ва ҳар томонлама билимларга эга бўлмай туриб, давлат ҳокимияти тизими, унинг тармоқлари ўртасидаги ўзаро

¹ Қаранг: Исламов З.М. Проблема власти: ее понимание, назначение, социальная ценность. – Т.: ТҶОИ. – 2003. С.13

² Қаранг: Халипов В.Ф. Наука о власти. Кратология. - М.: ОСЬ-89, 2002; Ледяев В.Г. Власть: концептуальный анализ // Полис: политическо-кие исследования – 2000. – № 1. С. 97-107; Любашин В.Я. Государственная власть: понятие, особенности и виды // Правоведение. – 2002. – № 6. С. 224 - 238

муносабатлар, ушбу тизимда парламентнинг тутган ўрни ҳақида фикр юритиш мавҳум ва бесамар ҳисобланади. Юридик луғат ва адабиётларда ҳокимият тушунчасига, умумий маънода муайян воситалар – нуфуз, ҳуқуқ, зўрлик ва ҳоказолар орқали ўз иродасини амалга ошириш, одамлар фаолияти ва юриш-туришига ҳал қилувчи таъсир кўрсатиш қобилияти ва имкониятида намоён бўладиган ва камида икки киши ўртасида юзага келадиган ижтимоий муносабат тури сифатида таъриф берилади¹.

Тарихдан маълумки, инсоният пайдо бўлган вақтдан бошлаб то ҳозирга қадар у билан биргаликда ҳокимият у ёки бу кўринишларда умргузаронлик қилган. Бунда, одатда, ҳокимиятни давлат ҳокимияти билан боғлиқ ҳолда тушуниш анъанаси шаклланган. Зеро, ўз тараққиёти жараёнида инсон доимо ижтимоий ҳаёт талаби сифатида давлат ҳокимиятининг таъсирини сезиб яшаган. Ҳокимият билан муносабатларда одамлар баъзан салбий таъриба орттирадилар. Зеро, ҳокимиятнинг бўйсундиришдан иборат бўлган хусусияти инсоният учун энг қимматли бўлган неъмат – эркинлик билан қарама-қарши туради. Балки шу сабабли ҳам ижтимоий онгда ҳокимиятга нисбатан кўпам ижобий муносабат билдираверилмайди.

Мазкур фикр тасдиғи сифатида бир қатор ибораларни келтириш мумкин. Хусусан, инглиз мутафаккири лорд Эктонга кўра, “ҳокимият – бу ёвузлик, мутлақ ҳокимият эса – мутлақ ёвузликдир”. М.А.Бакуниннинг таъкидлашича: “ҳокимият доимо ахлоққа хилофдир”². Аини пайтда, бундай ёндашувлар ҳокимиятнинг ижтимоий барқарорликни таъминлаш ҳамда тартибсизлик ва анархиядан сақлашнинг муҳим омили сифа-

¹ Қаранг: Барихин А.Б. Большой юридический энциклопедический словарь. – М.: Книжный мир, 2005. С.77; Большая юридическая энциклопедия. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. С.93-94; Николаев Е.А. Принцип разделения власти и проблемы государственного строительства. Право и политика. – 12/2003. С.14

² Қаранг: Халипов В.Ф. Наука о власти. Кратология. - М.: ОСЬ-89, 2002. С.13.

тидаги ўрнини инкор эта олмайди. Бу борада Р.Арон шундай фикрни билдирган: “Ҳар қандай ҳокимият ҳокимиятсизликдан кўра афзалроқдир”¹. Ушбу таъкидлар орқали ҳокимиятнинг муҳим икки ёқлама (дуал) хусусияти намоён бўлади. Яъни, ҳокимият бир вақтнинг ўзида ҳам эркинликни таъминловчи ҳам уни чекловчи вазифаларни бажаради.

Шуни қайд этиш керакки, ҳокимиятга оид муносабатлар объектив равишда ижтимоий ҳаётга хосдир. Ҳокимият жамоа сифатида ҳаёт кечиришнинг муҳим талаби бўлиб, бусиз жамиятни тасаввур қилиш қийин. Бошқача қилиб айтганда, ҳокимиятсиз инсон цивилизацияси мавжуд бўлолмайди. Кишилар жамоаси – жамият бор экан, ўша ерда ҳокимият ҳам бўлади. Ҳар қандай жамиятда инсонлар алоҳида эмас, балки биргаликда турмуш кечиришган ва бунда ўзаро муносабат ҳаётнинг ўзига хос талабига айланган. Шунинг учун В.Я. Любашницга кўра, ҳокимиятнинг келиб чиқиш сабабларини жамиятдан, кишиларнинг ўзаро жамоа бўлиб яшаш эҳтиёжидан излаш лозим². Бундай фикрни Г.М.Тансыкбаева ҳам ёқлайди: “Ҳокимият – ижтимоий муносабатлар билан боғлиқ тушунчадир. Ҳокимият ижтимоий муносабатлар орқали, яъни ўз ҳатти-ҳаракатларини онгли равишда англовчи одамлар ўртасида амал қилади”³.

Антик давр мутафаккири Аристотель ҳокимиятни, энг аввало, аъзолари умумий иродага бўйсунушга асосланадиган кишилар жамоасини (жамиятни) ташкил этиш, унинг яхлитлиги ва бирлигини таъминлаш учун зарур деб ҳисоблаган⁴. Бунда умумий иродага бўйсунуш мотиви турлича бўлиши

¹ Ўша жойда.

² Қаранг: Любашниц В.Я. Государственная власть: понятие, особенности и виды. // Правоведение. -2002. - № 6. -С.224

³ Қаранг: Тансыкбаева Г.М. Конституционное право Республики Узбекистан // Под ред. проф.: А.А.Азизходжаева. – Т.: ТГЮИ, 2003. С.252

⁴ Қаранг: Аристотель. Соч.: В 4-х т. – М., 1984. Т. 4. – С.376-380

мумкин: ягона мақсадга эришиш эҳтиёжи; буйруқларни бажариш зарурлигини англаш; ҳукмдорнинг нуфузи; бўйсунмаслик оқибатида келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатлардан қўрқиш ва ҳоказо. Ҳокимиятнинг барқарорлиги ва мустаҳкамлиги ана шу мотивларга боғлиқ. Бизнингча, жамият аъзолари ўртасида ҳокимиятнинг заруратини онгли равишда тушунадиганлар қанча кўп бўлса, ҳокимият шунча барқарор ва мустаҳкам бўлади.

Айрим назария тарафдорлари (хусусан, марксча, ленинча назария вакиллари) таъкидлаганидек, ҳокимият фақат зўравонлик ва бир шахснинг (шахсларнинг) иккинчи бир шахсни (шахсларни) куч билан бўйсундириши натижаси бўлмаган. Аксинча, ҳокимият кўпроқ бир шахснинг (шахсларнинг) иккинчи бир шахсга (шахсларга) таъсир ўтказиш, иродасига бўйсундириш зарурати ва жамоа бўлиб яшаш эҳтиёжи сифатида жамиятда кишиларни бирлаштирувчи восита вазифасини ўтаган. Бундан келиб чиқиб, биз XIX аср рус файласуфи В.С.Соловьёвнинг “ҳокимият инсоннинг ижтимоий табиати маҳсулидир”¹, деган фикрини қўллаб-қувватлаймиз. Шу маънода, ҳокимият ижтимоий хусусиятга эга экан унинг асосий вазифаси шахс эркинлигини таъминлаш, ижтимоий тартибни ўрнатиш ва сақлашдан иборат бўлади, десак тўғри бўлади. Табиийки, ҳеч бир жамият ўз аъзоларига чексиз эркинликни таъминлаб беролмайди. Бу борада В.С.Соловьёв таъкидлаганидек, «шахсий эркинлик рўёбга чиқиши учун у мазкур жамиятнинг мавжуд бўлишига ва умумий манфаатларга қарама-қарши келадиган доирада чекловни талаб қилади»².

Инсоният тараққиётининг ибтидоий даврларида жамият ижтимоий жиҳатдан турли қатлам ва гуруҳларга бўлинмаганлиги ҳамда қарама-қарши манфаатлар авж олмаганлиги

¹ Қаранг: Соловьёв В.С. Соч.: В 2-х т. – М.: 1990. Т.1. –С.458

² Уша жойда.

сабабли давлат ҳокимияти бўлмаган, балки оила, уруғ ёки қабила ҳокимияти бўлган. Тарихий тараққиёт давомида ижтимоий ҳаёт энг оддий, инсонларнинг ўзаро манфаатлари бир-бирига анча мос келадиган ибтидоий шакллардан тобора мураккаб, ранг-баранг хусусиятларни касб этиб, ортиб бораётган эҳтиёжлар асосида инсон фаолиятининг янги йўналишлари юзага келади. Инсонлар табақалар, турли ижтимоий birlikлар, гуруҳларга ажралиб улар ўртасидаги муносабатлар мураккаблашади. Натижада кишилар ўртасидаги муносабатлар, ижтимоий манфаатлар нафақат бир-бирига мос келади, балки ўзаро кесишиб, бир-бирига қарама-қарши ҳам бўлади. Бундай шароитларда бутун жамият миқёсида ижтимоий жараёнларни бошқариш, уларни умумий мақсад остида бирлаштириш вазифасини хусусий манфаатларни ифодаловчи алоҳида шахс, оила ёки ижтимоий гуруҳ бажара олмайди. Шу боис, жамиятнинг бирлигини, ундаги манфаатлар муштараклигини таъминлаш, турли хил ижтимоий тўқнашувларни олдини олиш ҳамда бартараф этиш мақсадида давлат ҳокимияти шаклланган. Бошқача қилиб айтганда, давлат ҳокимияти ижтимоий жиҳатдан дифференциаллашган (табақалашган) жамият шароитида юзага келган.

Давлат ҳокимиятининг ижтимоий ҳокимиятнинг бошқа турларидан (оила, ижтимоий гуруҳ ва бошқалар) фарқи шундаки, у алоҳида шахс ёки ижтимоий гуруҳнинг эмас, балки бутун жамият манфаатларини жамлайди ва ифодалайди. Давлат ҳокимияти жамиятнинг мавжудлиги ва ривожланиши учун энг муҳим аҳамиятга эга бўлган ижтимоий жараёнлар бошқарувини таъминлайди. Шу маънода, давлат ҳокимияти ижтимоий ҳаётнинг энг мураккаб феноменларидан бўлиб, унда инсоният цивилизациясининг энг муҳим қирралари акс этади, десак хато бўлмайди.

Ушбу ўринда давлат ҳокимиятига берилган айрим таърифларни келтириб ўтиш жоиз. Хусусан, Ҳ.Одилқориевнинг қайд этишича, давлат ҳокимияти ҳокимиятнинг ижтимоий-сиёсий моҳиятга эга тури сифатида оммавий-сиёсий тусда бўлади. Унинг асосий вазифаси жамиятни уюштириш ва бошқаришдан иборатдир¹.

З.М.Исломов фикрига кўра, давлат ҳокимияти – бу давлат органлари ва муассасаларида гавдаланган давлат иродаси ва куч-қудратининг жамланган ифодасидир. У ҳар хил воситалар, жумладан давлат мажбурлови ва ҳарбий куч орқали тенглик, эркинлик ҳамда адолат йўлида жамиятда тартиб ва барқарорликни таъминлайди, ўз фуқароларини ички ва ташқи тажовузлардан ҳимоя қилади².

В.Е.Чиркиннинг фикрига кўра, давлат ҳокимияти ижтимоий-сиёсий ҳодиса бўлиб, у муайян йирик ижтимоий бирлик (халқ, синф ва бошқалар) сиёсий ҳокимиятининг намоён бўлиш шаклидир³. Н.И.Азаровга кўра, давлат ҳокимияти расмий тузулмаларнинг давлат мажбурлови воситасида инсонлар иродасини бутун жамият ёки унинг муайян қисми иродасига бўйсундириш қобилиятида ифодаланади⁴.

Юқорида келтирилган таърифлардан кўриниб турибдики, муаллифлар ҳокимиятнинг моҳиятини ёритишда у ёки бу белгига, мисол учун куч-қудрат, оммавий-сиёсий тусда бўлиши ва ҳоказоларга урғу беришади. Бунинг боиси шундаки, ҳуқуқ ва давлатнинг келиб чиқиши ҳақидаги турлича концепциялар асосида давлат ҳокимиятини ҳар хил таърифлаш мумкин. Бу борада зўрлик, органик, табиий ҳуқуқ,

¹ Одилқориев Ҳ. Конституция ва ҳокимият. Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. – № 4 (12) – 2001.– Б.5.

² Қаранг: Исламов З.М. Проблема власти: ее понимание, назначение, социальная ценность. – Т.: ТГЮИ. – 2003. С.27

³ Қаранг: Чиркин В.Е. Государствоведение. – М.: Юристъ, 1999. С.85

⁴ Қаранг: Азаров Н.И. Теория государства и права. – М.: Международный университет Бизнеса и управления, 1998. С.48

марксча, психологик, либертар-юримдик ва бошқа концепцияларни фарқлаш мумкин¹. Хусусан, зўрлик назарияси вакиллари давлат ҳокимиятини зўравонлик билан, органик назария тарафдорлари ягона организм эҳтиёжи билан, марксистик назария издошлари бир синфнинг иккинчи синф устидан ҳукмронлигини ўтказиш зарурати билан, психологик назария вакиллари инсон руҳияти билан боғлиқ ҳолда тушунишади. Шу билан бирга мазкур ёндашувларни инсоният ижтимоий тафаккури маҳсули бўлмиш сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар – этатизм ҳамда либерализм орқали талқин қилиш мумкин. “Этатизм” французча “l’etat” сўзидан олинган бўлиб, “давлат” деган маънони англатади². Ушбу сиёсий-ҳуқуқий таълимот ўз шаклланишининг узоқ тарихига эга бўлиб, ижтимоий ҳаётда давлатнинг тутган ўрни ва аҳамиятининг мутлақлаштирилиши, давлат манфаатларининг инсон манфаатларидан устун қўйилишини ифодалайди ва ижтимоий ҳаёт соҳаларига давлатнинг фаол аралашувини ёқлаб чиқади³.

“Либерализм” лотинча “liber” сўзидан келиб чиққан бўлиб, “эркин” деган маънони англатади. Ушбу мафкура этатизмга қарама-қарши ўлароқ ижтимоий ҳаёт соҳаларида инсон, унинг эркинлиги, шахсий мулк ҳуқуқи устуворлигини ва биринчи ўринга қўйилишини, давлат томонидан ижтимоий ҳаёт соҳаларига аралашувнинг минимал бўлишини англатади⁴.

Юридик фанлар доктори С.М.Одилхўжаева қайд этганидек, либерализм жаҳон ижтимоий фикрининг етакчи сиёсий-

¹ Қаранг: Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства. – М.: ИНФРА –М, 1999. С. 205-237

² Энциклопедический словарь. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%0%AD%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D%BC>, свободный.

³ Қаранг: Щекотихин В.Н. Этатизм как одна из теорий взаимоотношения государства и гражданского общества. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.rusnauka.com/NNM_2006/Politologia/16690.doc.htm, свободный.

⁴ Энциклопедический словарь. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/D0%9B%D0%B8%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B>, свободный.

ҳуқуқий таълимоти бўлиб, инсон ҳуқуқларига, шахс эркинлиги қадриятларига содиқлик, шахс манфаатларининг жамият манфаатларидан устунлиги, жамиятни инқилобий эмас, босқичма-босқич мақсадли ислоҳ қилиш тамойилларига асосланган ғоялар тизимидир¹.

Ҳуқуқий соҳада либерализм ғояси ҳуқуқ ва давлатни тушунишнинг либертар-юримдик концепциясида ўз ифодасини топган. Унга кўра, ҳуқуқ ва давлатнинг моҳиятини шахс эркинлиги, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги ҳамда ижтимоий адолат ғоялари ташкил этади.

Академик В.С.Нерсеянцга нуктаи назарига кўра, ҳуқуқ ва давлатни тушуниш ҳақидаги концепциялар юриспруденция учун муҳим аҳамиятга эга бўлса-да, улар ҳуқуқ ва давлат моҳиятининг у ёки бу жиҳатларини, таркибий унсурларининг гина ўзида акс эттиради холос². Унинг фикрича ҳуқуқ ва давлат бутун тарихий тараққиёт жараёнида бошқа ижтимоий ҳодисалар каби ривожланганлиги ва турли хил ўзгаришларга дучор бўлганлигига қарамай ягона моҳиятини сақлаб қолган. Бошқача қилиб айтганда, бугун ҳуқуқ, давлат ва давлат ҳокимияти моҳиятини қандай тушунсак, минг йиллар аввал улар вужудга келганида ҳам ушбу моҳиятга эга бўлганлигини эътироф этиш лозим. Зеро, турлича даврларда ҳуқуқ ва давлат моҳиятига турлича маъно берадиган бўлсак, ҳуқуқ ва давлатнинг чексиз кўп моҳияти мавжудлигини тан олишга ҳамда яхлит ўрганиладиган ҳодиса сифатида “ҳуқуқ” ва “давлат” тушунчаларини инкор этишга тўғри келади³.

Либертар-юримдик концепцияга кўра ҳуқуқ ва давлат ўз моҳияти жиҳатидан ягона бўлиб, ижтимоий ҳаётда инсонлар эркинлигини тан олиш, ифодалаш ва амалга ошириш усули,

¹ Адилходжаева С.М. Либерализм: эволюция идей от прошлого до настоящего (теория и практика). – Т., 2002. С. 5.

² Қаранг: Нерсеянц В.С. Общая теория права и государства. – М.: ИНФРА М, 1999. С. 233

³ Уша асар. – Б.234.

тартиби ва мавжудлик шаклининг иккита ўзаро бир-бири билан боғлиқ таркибий қисмлари сифатида вужудга келади, амал қилади, ривожланади ҳамда шу кунга қадар мавжуддир¹. Ушбу масалада Президентимиз Ислом Каримовнинг куйидаги фикрлари алоҳида эътиборга молик: “Биз яқин ўтмишимизда синфий ҳукмронликнинг қуроли сифатида давлат ҳақидаги марксча ғояни шиор қилиб олиб, бу назарияни догмага, давлат ва ҳуқуқни эса синфий қураш, синфий рақибларни енгиш воситасига айлантирган эдик. Демократия шароитида эса давлат ижтимоий қарама-қаршиликларни зўрлик ва бостириш йўли билан эмас, балки ижтимоий келишув, халқ таъбири билан айтганда, муросаи мадора билан бартараф этиш воситасига айланади. Ҳуқуқнинг ўзига эса ижтимоий ҳамжиҳатлик ва келишувга асосланган ижтимоий тартиб-интизомга эришиш, эркинлик, адолатпарварлик ва тенгликни вужудга келтириш воситаси сифатида ёндашилади”². Бундан келиб чиқиб, давлат ҳокимияти ижтимоий ҳаётда инсонларнинг эркинлиги ва формал тенглигини (қонун олдида тенглик) ҳамда адолатни таъминлашнинг асосий воситасидир, дейишимиз мумкин. Фикримизча ушбу учлик давлат ҳокимиятининг туб моҳиятини ташкил этади.

Ҳар хил жамият ва давлатларда давлат ҳокимияти турлича хусусиятни касб этади. Жумладан, баъзи давлатларда давлат ҳокимиятида зўравонлик устуворлик қилади, бошқаларида мажбурлов, яна бир бошқаларида эса ташкилотчилик ва ишонтириш асосий аҳамият касб этади. Бу кўпроқ давлатнинг бошқарув усулига – демократик ёки нодемократик эканлигига боғлиқдир. Демократик давлатларда давлат ҳокимияти халқ ҳокимиятчилиги принципига асосланади. Халқ – давлат ҳокимиятнинг бирдан-бир манбаи сифатида тан олинади. Халқ-

¹ Ўша жойда.

² Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. –Т.: Ўзбекистон, 1996. -Б.19-20.

нинг мамлакат Конституциясида ифодаланган иродаси давлат ҳокимиятининг шакли ва хусусиятини белгилаб беради. Ушбу қоида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 7-моддасида ҳам мустақамланган. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов таъкидлаганидек, “Ўзбекистонда давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи халқ бўлиб, давлат халқнинг, иродасини ифодалайди, унинг манфаатларига хизмат қилади”¹.

Давлат ҳокимиятининг моҳиятидан келиб чиқиб, унинг қуйидаги асосий белгиларини кўрсатиш мумкин: *оммавийлик* – давлат ҳокимияти бутун жамият, халқ номидан иш кўради ва ўз фаолиятининг оммавий манбаларига эга бўлади – давлат мулки, солиқлар ва бошқалар; *махсус аппаратга эга* – давлат ҳокимияти яхлит тизимни ташкил этувчи давлат органларида ифодаланади ва улар орқали амалга ошади; *олий ҳокимият ҳисобланади* – давлат ҳокимияти ижтимоий ҳокимиятнинг бошқа барча кўринишларидан устун туради. У қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда мажбурлов кучидан фойдаланиш борасида монопол ҳуқуққа эга; *суверенитет* – давлат ҳокимияти ички ва ташқи муносабатларда, давлат ишларини юритиш соҳасида мустақил ҳисобланади; *легитимлик* – давлат ҳокимиятининг мамлакат халқи, шунингдек халқаро ҳамжамят томонидан тан олинганлигини ифодалайди; *легаллик* – давлат ҳокимиятининг ҳуқуқий жиҳатдан (конституция ва қонунлар асосида) шаклландирилганини кўрсатади².

XX асрнинг бошларида ҳокимият ҳақидаги қарашлари билан фанга катта ҳисса қўшган жамиятшунос олим М.Вебер

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – Б.125.

² Изох: “легитимлик” ва “легаллик” сўзларининг негизини лотинча “lex” – “қонун” сўзи ташкил этади. Қаранг: Webster’s dictionary for everyday use. – USA. Ottenheimer Publishers Inc. – 1997. –P.215

ҳокимият легитимлиги борасида муҳим фикрларни билдирган. Унинг фикрича, легитимлик қуйидагилар билан таъминланиши мумкин: 1) аффектив-ҳиссий содиқлик асосида; 2) кадр-қиммат ва мақсадга мувофиқлик асосида – бунда давлатдаги тартиб маънавий, маданий ва бошқа кадриятлар ифодаси сифатида аҳамиятли деб кўрилади; 3) диний асосларда; 4) манфаат асосида, яъни ҳокимият тартибидан муайян манфаатлар излаш¹. М.Вебернинг эътирофига кўра, легитимликни тавсифловчи ички асослар бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: 1) ҳокимият нуфузи; 2) давлат бошлиғининг хусусиятлари; 3) қонунийлик ва компетентлик асосидаги оқилона ташкил этилган бошқарув²;

Ф.М.Раянов давлат ҳокимиятининг яна бир белгиси сифатида яхлитликка эътибор беради. Унинг фикрича, давлат ҳокимияти муайян ҳудуд доирасида давлатни ташкил этувчи халқнинг сиёсий бирлигини англатади. Давлат ҳокимиятининг яхлитлиги халқнинг (ҳеч бўлмаганда кўпчиликнинг) сиёсий бирлигига асосланади³. Ушбу ўринда давлат ҳокимияти ва сиёсий ҳокимият бир хил тушунчаларми ёки улар фарқланадими, деган саволнинг туғилиши табиий. Фикримизча, сиёсий ҳокимият тушунчаси давлат ҳокимияти тушунчасига нисбатан кенгрок бўлиб, у ўз ичига давлат ҳокимияти билан бир қаторда жамиятдаги илғор сиёсий кучлар, сиёсий партиялар ва бошқа ижтимоий ташкилотлар ҳокимиятини ҳам қамраб олади. Бу борада В.Е.Чиркиннинг қуйидаги фикрларини ёқлаймиз, яъни: “давлат ҳокимияти доимо сиёсий ҳокимиятдир. Лекин, ҳар қандай сиёсий ҳокимият – давлат ҳокимияти эмас”⁴.

¹ Қаранг: Вебер М. Избранные произведения. - М., 1990. -С. 639-647.

² Уша жойда.

³ Қаранг: Раянов Ф.М. Проблемы теории государства и права (Юриспруденция). - М.: Право и государство, 2003. – С. 180-181

⁴ Қаранг: Чиркин В.Е. Государствоведение. – М.: Юристь, 1999. -С.84

Ҳар қандай муносабат каби давлат ҳокимий муносабатлар ҳам объект, субъект ва воситалардан таркиб топади. Демократик давлат ҳокимиятининг субъекти – халқ ва халқ номидан иш кўрувчи давлат аппаратиدير. Давлат ҳокимияти объекти – тор маънода шахс, ижтимоий гуруҳ ва ташкилотлар, кенг маънода эса жамият ҳисобланади. Давлат ҳокимияти воситалари ҳуқуқ, нуфуз, куч ва бошқаларда ифодаланади. Қоида тариқасида давлат ҳокимияти субъекти конституция ва қонунлар асосида давлат органлари томонидан давлат ҳокимиятининг қайси ҳажм ва қандай шаклларда амалга оширилишини кўрсатиб, давлат органлари учун ҳуқуқий чегарани белгилаб беради. Мана шу чегара доирасида давлат органларининг фаолияти қонуний ҳисобланади. Баъзан, давлатнинг органлари ўз қўлларида ҳаддан ортиқ ҳокимиятни тўплаб, жамият ва халқдан устуворлик қилишга ҳамда яққа ҳокимият (диктатура) ўрнатишга ҳаракат қилади¹. Бундай салбий ҳолатларни олдини олиш учун турли хил ғоялар илгари сурилиб, асрлар оша давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи шакллантирилди ва ҳозирда у қарийиб барча демократик давлатлар томонидан тан олинган ҳамда қонунчилигида мустаҳкамланган. Бу ҳақда ишнинг кейинги параграфларида батафсил тўхталиб ўтамиз. А.Ф.Черданцевнинг фикрича, ҳокимий муносабатларда ҳукмдор ва бўйсунувчилар аниқ ажратилган бўлади. Бунда ҳукмдор ва бўйсунувчилар бир субъектда ифодаланиши ёки ифодаланмаслиги мумкин². Бизнингча, А.Черданцевнинг ушбу фикрига бутунги замон воқелиги нуқтаи-назаридан қўшилиб бўлмайди. Чунки, ҳар қандай давлатда ҳам ҳукмдорлар ва бўйсунувчиларни аниқ ажратиб бўлмайди. Бошқача қилиб айтганда, демократик давлатларда фақат

¹ Қаранг: Теория государства и права // Под ред. проф. С.С. Алексеева [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.ukrlawyer.narod.ru>, свободный

² Қаранг: Черданцев А.Ф. Теория государства и права. – М.: Юрайт, 1999.

хукмдорлар ва фақат бўйсунувчилар бўлмади ва бўлиши ҳам мумкин эмас. С.С.Алексеев қайд этганидек, ҳатто давлатнинг олий органлари ва мансабдор шахслари ҳам ўзларидан юқори турувчи ҳокимият – халқ ҳокимияти бўйсунувида бўлиб, бир вақтнинг ўзида ҳам ҳокимият субъекти ҳам объекти сифатида эътироф этилади¹.

Давлат ҳокимияти кучли ёки кучсиз бўлиши мумкин. Кучсиз давлат ҳокимияти ўз сифатини йўқотади, қонунийлик ва ҳуқуқий тартибот, фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини таъминлашга ожизлик қилади. Айниқса, ўтиш даврида кучли давлат ҳокимиятига нисбатан бўлган эҳтиёж юқори даражада бўлади. Бу борада Президентимиз Ислом Каримов қайд этганидек, “Эски, қотиб қолган тизим билан янги тизим ўртасидаги кураш кескин тус олган ҳозирги ўтиш даврида ижтимоий-иқтисодий ислохотларни муваффақиятли амалга ошириш учун кучли ижро ҳокимияти зарур. Буни ҳаётнинг ўзи ҳар қадамда тақозо этмоқда”². Шу ўринда давлат ҳокимиятининг кучи нималарда ифодаланади деган саволнинг юзага келиши табиий. Бизнингча, ҳокимиятнинг кучи ҳар қандай воситаларни қўллашга тайёр эканлиги ёки унинг таъсир кўлами билан белгиланмайди. Аксинча, давлат ҳокимиятининг кучи унинг обрў-эътибори, фуқароларнинг ҳурмат-ишончини қозонишида, адолатпарварлик ва ҳуқуққа бўйсунушида намоён бўлади. Буюк аждодимиз Соҳибқирон Амир Темур қайд этганидек, давлат ҳокимияти зўравонлик билан эмас, балки ўз ҳукмининг таъсирчанлиги ва адолат билан бошқаришга таянмоғи керак³.

¹ Қаранг: Теория государства и права // Под ред. проф. С.С. Алексеева [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.ukrlawyer.narod.ru>, свободный.

² Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир. Т. 3. – Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б.11.

³ Қаранг: Мухиддинова Ф. Ўзбекистон халқларининг сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари тарихи: Олий ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик йўналиши бўйича таълим олаётган талабаларга ўқув қўлланма / Масъул муҳаррир: Ж.У.Тошқулов. – Т.: ТДЮИ, 2004. –Б.106.

Бу хусусида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов шундай деган эди: “Давлат қурилиши муаммолари ҳақида гапирар эканмиз, шуни яхши англаб олишимиз лозим: давлатнинг куч-қудрати бошқарувнинг барча ваколатларини ўз зиммасига олиши ҳамда давлат идораларининг ҳукм ва тазйик ўтказувчи орган сифатидаги вазифаларини кучайтириш билан белгиланмайди. Давлатнинг куч-қудрати – аввало, демократик институтларнинг мустақил фаолият кўрсатиши учун шарт-шароит яратиш, фуқаролар ва жамиятнинг барча сиёсий, ижтимоий салоҳиятини рўёбга чиқариш, тадбиркорлик ва иқтисодий ташаббуслар эркинлиги учун зарур имкониятларни ташкил этиб бериш қобилияти билан ўлчанади”¹.

Бундан келиб чиқиб, ҳуқуқшунос олим Ф.Х.Отахонов томонидан кучли давлатга нисбатан берилган қуйидагича таъриф муҳим назарий ва амалий аҳамиятга моликдир: “Кучли давлат – бу давлат ҳокимияти ваколатларининг тақсимланиш тизими изчил ишлайдиган, ушбу тизимда ҳокимиятнинг ҳар бир бўғини ўзига хос куч-қудратига эга бўлган, жамият ҳаётидаги барча ижтимоий муносабатлар оқилона ва адолатли, халқ иродасини ифода этувчи қонунлар билан тартибга солинадиган ҳамда қонунларнинг беками-кўст бажарилиши таъминладиган инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлатдир”².

Юқорида келтириб ўтилган фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб, давлат ҳокимияти ўз моҳиятига кўра ҳуқуқий ҳодиса эканлигини таъкидлаш лозим. Фикримизча, бугунги кунда давлат ҳокимиятини либертар-юримдик тушуниш ва таърифлаш демократик жамият мақсадларига тўла мувофиқ келади. Давлат ҳокимиятининг ҳуқуқий табиати эса унинг инсон

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т.8. – Т.: Ўзбекистон, 2000. –Б.334 -335

² Отахонов Ф.Х. Ўзбекистон Республикасида юридик хизмат (назарий ва амалий муаммолар). – Т.: “Адолат”, 2007. –Б.17

эркинлиги, жамият аъзоларининг қонун олдида тенглиги ҳам-да адолатни таъминлашга хизмат қилишида намоён бўлади.

§ 1.2. Давлат ҳокимияти тизимида парламентнинг ўрни ва функцияларининг умумий тавсифи

Давлат ҳокимияти тизимида парламентнинг тутган ўрни ва роли кўп жиҳатдан унинг функциялари билан белгиланади. Парламент функциялари қонун чиқарувчи ҳокимият органи томонидан босиб ўтилган тарихий тараққиёт йўли мобайнида шаклланган бўлиб, бу ҳақда фикр юритиш аввалида парламент тушунчаси, келиб чиқиши, тузилиши хусусида қисқача тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

“Парламент” французча “parler” сўзидан келиб чиққан бўлиб, сўзма-сўз ўгирганда “гапирмоқ”, “гапириладиган жой” деган маъноларни англатади¹. Ушбу атама вакиллик органини ифодаловчи тушунча сифатида даставвал Англияда қўлланилган. Инсоният тарихида инглиз парламентидан анча олдинроқ шаклланган ва парламент дея номланмаган бўлса-да у ёки бу маънода вакиллик органи вазифасини бажарган идоралар ҳам мавжуд бўлган. Булар қаторига Қадимги Юнонистонда ҳукмдорлик қилган Солон давридаги “буле - тўрт юзлар кенгаши” ва Клисфен вақтидаги “беш юзлар кенгаши”ни, шунингдек Қадимги Римдаги халқ мажлислари, сенат ва магистратураларни киритишимиз мумкин². Бу идоралар ўрта асрларда табақавий вакиллик органларининг юзага келишида ўзига хос пойдевор вазифасини ўтаган, десак муболаға бўлмайди.

¹ Webster's Dictionary for everyday use. Ottenheimer Publishers, Inc. USA, 1997. – P. 269

² Қаранг: Муҳамедов Ҳ. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи: (Қадимги дунё давлати ва ҳуқуқи тарихи): Олий ўқув юрглари талабалари учун дарслик / Масъул муҳаррир: А.Х.Саидов. Қисм 1. – Т.: “Адолат”, 1999. –Б.208-212, 264-270

Аксарият олимлар қайд этганидек, бугунги замонавий парламентнинг шаклланиш илдишлари ўрта асрларга бориб тақалади¹. Чунки, айнан ўрта асрларда Европада кенг аҳоли қатламлари вакиллик идораси орқали давлат бошқарувида қатнашиш ҳуқуқига эга бўлган. П.А.Федосовнинг фикрича дастлабки табақавий парламентлар Пиреней ярим оролида – Леон ва Арагонда шаклланган ва кортеслар деб номланган. Шу каби қирол ҳузурида тузилган табақавий вакиллик органлари Францияда – Генерал штатлар, олмон давлатларида – рейхстаг и ландтаглар, Польшада – сейм номи билан юритилган².

Англияда парламент фуқаролар уруши даврида зиддиятларни тинч, муросою-мадора йўли билан ҳал этиш воситаси сифатида 1265 йилда таъсис этилган³. Бу парламент лордлар, дунёвий ва рухоний феодаллар, рицарлар ва шаҳарликлар вакилларидан ташкил топган ҳамда мунтазам йиғилиб турган. Дастлаб инглиз парламенти бир палатали бўлган, кейинчалик 1343 йилдан бошлаб эса икки палатага – лордлар ва умум палатага ажралади. Бунда, рицарлар ва шаҳарликлар умум палатада, магнатлар ва рухонийлар лордлар палатасидан ўрин эгаллаган.

Дастлабки инглиз парламентининг ваколатлари ҳаракатдаги мулкларга солинадиган солиқлар миқдорини белгилаш ва қирол номига жамоавий мурожаатлар билан чиқишдан иборат бўлган. Кейинроқ эса парламент қонунлар чиқаришда

¹ Қаранг: Саидов А.Х. Национальные парламенты мира. Энциклопедический справочник. М.: Институт государства и права РАН, Волтерс Клувер, 2005.- С. 3; Федосов П.А. Двухпалатные парламенты: европейский и отечественный опыт / ПОЛИС: Политические исследования. - 2001. - № 1. - С. 168-179; N 2. - С. 163-177; Чиркин В.Е. Конституционное право. -М.: Юристъ, 2001. - С. 235-236 (568); Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право Российской Федерации. - М.: Юристъ, 1995. -С. 337

² Қаранг: Федосов П.А. Двухпалатные парламенты: европейский и отечественный опыт / ПОЛИС: Политические исследования. - 2001. - № 1. - С. 168-179

³ Қаранг: История государства и права зарубежных стран. Часть 1. // Под ред. проф. Крашенниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А. - М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА - М, 1998. - С.266-268

ништирок этиш, аҳолидан солиқлар ундириш масаласини ҳал қилиш, олий мансабдор шахслар устидан назоратни амалга ошириш ва баъзи ҳолларда махсус суд ишларини юритиш бўйича муҳим ваколатларга эга бўлган. XIV асрнинг ўрталарида парламентнинг розилигисиз солиқлар ундирилиши мутлақо йўл қўйилмаслиги белгиланади.

XV асрга келиб парламент қонун лойиҳаларини (“билль”) тайёрлаш, ажратиладиган субсидияларни манзилли белгилаш ва уларнинг харажат қилинишини назорат қилиш бўйича муҳим ҳуқуқларни қўлга киритади¹. Инглиз парламентининг илғор тажрибаси кейинчалик бутун дунё мамлакатларига ёйилиб, замонавий парламентларнинг шаклланишида муҳим омил вазифасини ўтаган.

Бугунги кунда “парламент” мамлакатнинг қонун чиқарувчи олий вакиллик органини ифодаловчи атама сифатида дунёнинг аксарият давлатлари томонидан қонунчиликда қабул қилинган ёки амалиётда қўлланилади². Бунда, мамлакатнинг тили ва анъаналаридан келиб чикиб, парламентнинг расмий номи турлича бўлиши мумкин.

Хусусан, АҚШ ва айрим Лотин Америкаси давлатларида – конгресс, Швецияда – риксдаг, Финландияда – сейм, Норвегияда – стортинг, Россия Федерациясида – Федерал Мажлис, Украинада – Олий Рада, Тожикистонда – Мажлиси Оли ва ҳоказо. Замонавий парламент қандай номланишидан қатъи назар, у демократик давлатда ҳокимиятнинг мустақил тармоғи бўлиб ҳисобланади.

¹ Қаранг: Муҳамедов Ҳ. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи: (Ўрта асрлар давлати ва ҳуқуқи тарихи): Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик / Масъул муҳаррир: А.Х.Саидов. Қисм 2. - Т.: Тошкент давлат юридик институти, 2003.-Б. 223-225

² Парламент атамаси билан бир қаторда инглиз тилида сўзлашувчи ёки илгари инглизларнинг мустамлакаси бўлган давлатларда қонун чиқарувчи вакиллик органини ифодалаш учун «legislature» атамаси ҳам қўлланилади. Бу ҳақда қаранг: Сравнительное конституционное право // Отв. ред. В.Е.Чиркин. – М.: Междунар. Отношения, 2002. -С. 293

Парламентнинг асосий вазифаси қонун ижодкорлигидан иборатлиги боис, у “қонун чиқарувчи орган” деб ҳам юритилади. Бироқ, мазкур атама “парламент” тушунчасига нисбатан бирмунча тор ҳисобланади, чунки у олий вакиллик органи фаолиятининг барча қирраларини ўзида акс эттиролмайди.

Парламентлар ўз тузилиши жиҳатидан бир (юникамерал) ёки икки палатали (бикамерал) бўлиши мумкин¹. Узоқ тарихда палаталарга бўлишнинг асосий мезони сифатида аҳоли қуйи ва юқори табақалари манфаатларининг рангбаранглиги майдонга чиққан. Асрлар ўтиб парламент тобора умумманфаатни ифодаловчи идорага айлангани сари бундай мезон ўрнини ҳудудлар манфаати, уларнинг вакиллиги эгаллай бошлаган.

Ҳозирда жаҳон оммаси илмий ва сиёсий доираларида парламентнинг бир ёки икки палатали тузилишининг қайси бирининг афзаллиги бўйича ўзига хос баҳс-мунозаралар мавжуд эканлигини инкор этмаган ҳолда, давлат тузилиши шаклидан қатъи назар аксарият давлатлар парламентлари икки палатадан иборатлигини эътироф этиш жоиз.

Икки палатали парламентлар дунёнинг ривожланган мамлакатларида (АҚШ, Буюк Британия, Германия, Испания, Италия, Франция, Швейцария, Япония ва бошқалар) мавжуддир. Буюк Британия ва АҚШда икки палатали парламент тегишлича XIV ҳамда XVIII асрдан буён узлуксиз равишда фаолият кўрсатиб келмоқда. Франция, Испания ва Германияда эса икки палатали парламент фақат инқилоб ва диктатура даврларидагина қисқа вақтга бир палатали органга алмашган – хусусан, Францияда яacobинчилар диктатураси ҳамда 1848 йилги инқилоб вақтида, Испанияда 1931 йилги инқилоб ҳамда

¹ Тарихий тажрибада уч ва ундан ортиқ палатали парламентлар ҳам фаолият юритганлиги маълум. Мисол учун, ЖАР нинг 1983 йилги Конституциясига биноан мамлакат парламенти уч палатадан иборат бўлган. Бу ҳақда қаранг: Булаков О.Н. К вопросу о бикамеральной системе парламентов // Правоведение. -2003. - № 4. -С. 23

франко диктатураси мобайнида, Германияда эса фашистлар диктатураси вақтида¹.

МДХга аъзо мамлакатлар – Россия Федерацияси, Қозоғистон, Беларусь Республикаси, Тожикистонда ҳам икки палатали парламент фаолият юритмоқда. Украинада 2000 йилдан буён икки палатали парламентга ўтиш масаласи қизғин муҳокама этилмоқда².

Маълумотларга кўра, агар 2000 йилда икки палатали парламентларнинг сони 67 тани ташкил этган бўлса, тўрт йил ичида бу рақам 76 тага етган³. Бу, XXI асрга келиб бика-мерализм парламент тараққиётининг асосий тенденциясига айланганлигидан далолатдир.

Шу маънода, Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримов томонидан 2000 йилда Олий Мажлисни икки палатали тизимга ўтказиш тўғрисида илгари сурилган ташаббус мамлакатимиз ривожланиши ҳолатига мос равишда тараққиётимиз учун муҳим аҳамият касб этганини қайд этиш зарур⁴. 2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми эса мазур ғояни ҳаётга жорий этишни ва бутунги кунда икки палатали тизим асосида фаолият кўрсатаётган парламентнинг шаклланишини белгилаб берган эди⁵.

¹ Ярва Р.М. Функции двухпалатной структуры парламента: сравнительно-правовой аспект. // Юридический аналитический журнал. – 2004. – № 1 (9). – С. 38

² Қаранг: О президентском проекте политической реформы // Аналитик. Киев: Киевский центр политических исследований и конфликтологии. – 2003 – 20 марта.

³ Кснюхова И.А. Двухпалатность как принцип организации национальных парламентов: опыт России и мировая практика // Журнал российского права. – 2004. – № 1. – С. 109-120

⁴ Қаранг: Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. – Т.8. – Т.: 2000. –Б.483.

⁵ Бу масалалар ҳақида батафсил қаранг: Парламентаризм: хорижий мамлакатлар тажрибаси / Тузувчилар: И.Комилов, Ф.Бакаева, А.Абдуллаев, Р.М.Алимовнинг умумий таҳрири остида. – Т.: “Шарк”, 2002; Турсунов А. Хориж парламентлари тажрибаси. // Жамият ва бошқарув. – 2002. – №2. –Б. 4-7; Хусанов О. Ўзбекистонда икки палатали парламентга ўтиш зарурати. // Жамият ва бошқарув. – 2002. – №3. –Б. 4-6; Мухаммаджонов О. Ўзбекистонда парламентаризм ислоҳоти // Ҳаёт ва қонун. – 2002. – №3-4. –Б. 28-30; Парламент ислоҳоти: ўзбек модели. // Ҳаёт ва қонун. – 2002. – №2. –Б. 3-8; Одилқориев Ҳ.Т., Тультеев И.Т. Икки палатали парламент. / Қайта ишланган ва тўлдирилган 2-нашр. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2005 ва бошқалар.

Давлат ҳокимияти тизимида парламентнинг тутган ўрни ва роли унинг функциялари билан белгиланади. “Функция” лотинча “functus” сўзидан келиб чиққан бўлиб, “ижро этмоқ, бажармоқ” деган маъноларни англатади¹. Бу атаманинг асосий фалсафий моҳияти муайян тизимда маълум бир объект хоссаларининг намоён бўлишини ифодалашдан иборатдир. Адабиётларда бу борада турли хил талкинлар келтирилса-да, ҳуқуқий соҳада ҳам функция сўзининг маъноси айрим ўзига хосликларни инобатга олган ҳолда унинг фалсафий тушунчасига анча мос келади.

Жумладан, Т.Я.Хабриева нуқтаи назарига кўра, парламент функциялари ушбу орган фаолиятининг асосий йўналишларини англатади ва улар вакиллик, қонунчилик ҳамда назоратдан иборатдир². О.Н.Булаковнинг фикрича, парламент функциялари юридик жиҳатдан унинг ваколатларида ифодаланади ҳамда улар вакиллик, қонунчилик, назорат, давлат органларини шакллантириш, ташкилий ва юқори палатанинг қуйи палатани тийиб туриши кабилардан иборатдир³. С.А.Авакьян парламентнинг халқ вакиллиги, қонунчилик, мамлакат ишларини бошқаришда ва давлат аппаратини шакллантиришда иштирок этиш, парламент назорати, қуйи вакиллик органларига кўмаклашиш ва услубий мувофиқлаштириш каби функцияларини фарқлайди⁴.

Бизнингча, юқорида келтирилган таърифлар “парламент функцияси” тушунчаси тор маънода ифода этилиши сабабли айрим бахсли жиҳатларга эга. Хусусан, Т.Хабриеванинг

¹ Webster's Dictionary for everyday use. Ottenheimer Publishers, Inc. USA, 1997. – P.156

² Основы парламентского права: научно-практическое пособие / Под ред. д.ю.н., проф. Т.Я.Хабриевой; предисловие Председателя Государственной Думы Б.В.Грызлова. – М.: Издание Государственной Думы, 2006. –С.27

³ Булаков О.Н. Функции палат парламентов (теория и практика) // Представительная власть - XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. – 2003. - №6. -С.2

⁴ Авакьян С.А. Федеральное Собрание России: перспективы совершенствования организации и деятельности // Вестник Московского университета. Серия 11, право. – 2002. - №2.-С.5-6

таърифини олсак, бунда, қайси йўналишни асосий деб белгилашдан келиб чиқиб, парламентнинг нафақат учта балки яна кўплаб бошқа функциялари мавжудлигини ҳам эътироф этиш мумкин бўлади.

Натижада, “функция” атамасини ишлатишга ҳожат қолмайди, чунки у “йўналиш” сўзи билан бир маънода қўлланилади. Худди шунингдек, О.Булаков ва С.Авакьянларнинг таъкидларида, “парламент функцияси” ҳамда “парламент ваколатлари” тушунчалари аралаштириб юборилганлигини кўриш мумкин. Ваҳоланки, ваколат функция доирасида шаклланиши лозим.

Фикримизча, “парламент функцияси”га қуйидагича таъриф бериш мақсадга мувофиқдир: парламент функцияси – бу парламентнинг моҳият-хусусиятларини ифодаловчи фаолиятнинг мазмуни ва шаклидир. Мазкур таърифдан келиб чиқиб, парламентнинг учта функциясини кўрсатиш мумкин, булар: вакиллик, қонунчилик ва назорат функцияларидир. Айрим олимлар томонидан парламентнинг функциялари сифатида эътироф этилган давлат аппаратини шакллантиришда иштирок этиш, ташкилий, таъсис этиш, кўмаклашиш кабилар эса парламентнинг алоҳида функциялари эмас, балки вакиллик, қонунчилик ёки назорат функцияларидан келиб чиқадиган ваколатларидир.

Вакиллик, қонунчилик ва назорат демократик давлат парламентининг функциялари сифатида қатор мамлакатларнинг конституцияларида у ёки бу даражада ифодаланган, хусусан: Японияда: парламент давлат ҳокимиятининг олий ва ягона қонун чиқарувчи органи бўлиб ҳисобланади. Ҳар икки палата бутун халқ вакили ҳисобланмиш сайланувчи шахслардан иборатдир (41, 43 м.м.); Болгарияда: Халқ мажлиси қонун чиқарувчи ҳокимият ва парламент назоратини амалга оширади (62-м.); Польшада: қонун чиқарувчи ҳокимиятни Сейм и

Сенат амалга оширади. Сейм Конституция ва қонунларда белгиланган доирада Вазирлар Кенгаши фаолияти устидан назоратни амалга оширади (95-м.); Россияда: Федерал Мажлис Россия Федерациясининг вакиллик ва қонун чиқарувчи органидир (94-м.); Грузияда: парламент қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширувчи мамлакатнинг олий вакиллик органидир (48-м.); Қозоғистонда: парламент қонун чиқариш функциясини амалга оширувчи Республика вакиллик органидир (49-м.)¹.

Парламент функциялари ҳақида тўхталиб, айрим олимлар у ёки бу функцияни асосий ва устувор сифатида кўрсатишларини қайд этиш лозим. Жумладан, инглиз олимлари Уэйд ва Филлипсларга кўра, парламентнинг бош функцияси ҳукумат фаолиятини назорат қилишдир². Б.Страшун эса қонунчилик функциясини асосий деб таъкидлайди³. Бу фикрни Т.Хабриева ҳам ёқлайди⁴. АҚШ олими Н.Ж.Орнстейн вакилликни биринчи ўринга кўяди⁵.

Бизнингча, парламентнинг у ёки бу функциясини бошқасига нисбатан устувор дейиш унчалик ҳам тўғри эмас. Чунки, ҳар бир алоҳида олинган функция ўзининг мазмуни ва аҳамиятига эгадир. Қолаверса, парламент тўлақонли ва том маънодаги давлат ҳокимиятининг мустақил тармоғи бўлиб ҳисобланиши учун унда вакиллик, қонунчилик ва назорат функциялари, албатта, бўлиши даркор.

¹ Зарубежные конституции // [Электронный ресурс] Режим доступа: www.constitution.garant.ru/DOC_4000.htm, свободный.

² Каранг: Булаков О.Н. Функции палат парламентов (теория и практика) // Представительная власть - XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. - 2003. - №6. - С.3-4

³ Конституционное (государственное право) зарубежных стран: в 4 т. - Тома 1-2 // Отв. ред. проф. Б.А. Страшун. - М., 1999. - С. 447.

⁴ Основы парламентского права: научно-практическое пособие / Под ред. д.ю.н., проф. Т.Я.Хабриевой; предисловие Председателя Государственной Думы Б.В.Грызлова. - М.: Издание Государственной Думы, 2006. - С.29

⁵ Norman J. Ornstein. The role of the Legislature in Western Democracies // [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://usinfo.state.gov/products/pubs/archive/freedom/freedom3.htm>, свободный.

Вакиллик функцияси фуқароларнинг давлат бошқарувида иштирок этишларини таъминлаш шаклларида бири сифатида парламентнинг умумхалқ манфаатларини ифодаланишини англатади. Шу боис парламент аъзосига нисбатан “халқ вакили” атамаси ҳам қўлланилади. XVIII аср америкалик сиёсатчи Жон Стюарт Милл қайд этганидек, вакиллик демократиясида парламент аҳолининг кўзи, кулоғи ва овози сифатида фаолият кўрсатиши лозим¹. Парламентнинг бир ёки икки палатали эканлигидан келиб чиқиб, вакиллик икки тусда бўлиши мумкин: умумхалқ ва ҳудудий вакиллик. Бир палатали парламентларда депутатлар умумхалқ вакиллари ҳисобланишади. Икки палатали парламентларда эса, аксар ҳолларда, юқори палата аъзолари ҳудудлар манфаатини ифодалайди. Чунончи, Франция Конституциясининг 24-моддасига кўра, парламент юқори палатаси - Сенат республика ҳудудий жамоалари вакиллигини таъминлайди². Ўзбекистон Конституциясининг 77-моддасига мувофиқ Сенат ҳудудий вакиллик палатасидир³.

Н.А.Богдановага кўра умумхалқ вакиллигининг қуйидаги белгилари мавжуд: даврий сайловларда сайланиш, коллегиялик, фуқаролар томонидан таъсир ўтказиш механизмининг мавжудлиги⁴. Даврий ва яширин сайловлар орқали фуқаролар ўз хохиш-иродаларини ифодалаб, ўзлари муносиб кўрган шахсни парламентга сайлашади.

Бунда, мамлакатнинг тарихий тараққиёти, сиёсий тизими, ривожланиш даражаси ва аҳолисининг менталитетидан

¹ Norman J. Ornstein. The role of the Legislature in Western Democracies // [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://usinfo.state.gov/products/pubs/archive/freedom/freedom3.htm>, свободный.

² Зарубежные конституции // [Электронный ресурс] Режим доступа: www.constitution.garant.ru/DOC_4000.htm, свободный.

³ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2008.

⁴ Қарағ: Богданова Н.А. К вопросу о понятии и моделях народного представительства в современном государстве // Проблемы народного представительства в Российской Федерации / Под ред. проф. С.А.Авакьяна. М., 1998.- С.13

келиб чиқиб, сайловлар мажоритар ёки пропорционал асосда ўтказилиши мумкин. Парламентнинг юқори палаталари одатда, тегишли ҳудудларнинг вакиллик ёки ижроия органлари томонидан сайланадиган аъзолардан таркиб топади. Т.Хабриевнинг фикрича, парламент таркибининг алмашиб туриши ҳам вакилликнинг муҳим белгиси саналади. Парламент таркибининг алмашуви депутатлик мандати тасдиқла-нишини таъминлайди ва парламент аъзолари ишининг самарадорлиги ҳамда сифатини баҳолашнинг ўзига хос мезони бўлиб хизмат қилади¹. Қоида тариқасида, парламент куйи палаталарининг таркиби тўрт-беш ва камдан кам ҳолларда икки (АҚШ) йилда, юқори палаталар эса беш-олти, баъзан тўққиз (Франция) йилда алмашиб туради. Юқори палаталар куйи палатага нисбатан кўпроқ муддатга сайланса-да, улар-нинг одатда, учдан бир қисми ҳар икки (Ҳиндистон, Чехия, АҚШ) ёки уч (Франция, Япония) йилда янгилаб турилади².

Вакилликнинг яна бир ўзига хос томони шундан иборат-ки, парламент аъзоларини сайлаган сайловчилар уларга таъ-сир ўтказиш имкониятига эга бўлиши лозим. Албатта, бундай таъсир кўрсатиш демократик давлатда императив мандат билан боғлиқ бўлмаслиги керак. Яъни, сайловчилар депутат-ларга “наказлар” беришлари мутлақо мақсадга мувофиқ эмас. Бу борада, XVIII аср америкалик машхур сиёсатчи Эдмунд Буркенинг фикрлари эътиборга молик. У 1774 йилда Бристол шаҳрида сайловчилар билан бўлган учрашувда шундай деган: “Ўз сайловчилари билан яқин иттифок, алоқа ва муносабат-ларда бўлиб яшаш депутат учун бахт ва шараф ҳисобланади.

¹ Основы парламентского права: научно-практическое пособие / Под ред. д.ю.н., проф. Т.Я.Хабриевой; предисловие Председателя Государственной Думы Б.В.Грызлова. – М.: Издание Государственной Думы, 2006. –С.28

² Сравнительный анализ институтов конституционного права зарубежных государств // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://constitution.gazlit.ru/DOC_50010.htm, свободный.

Сайловчиларнинг хохиш-истаклари унинг учун муҳим ўрин тутуши, фикр-мулоҳазалари юксак кадрланиши, уларни безовта қилаётган масалалар тинимсиз эътиборда бўлиши лозимдир... Аммо унинг холис фикри, оқилона мулоҳазаси, маърифатга тўла таффаққури сизга, ҳар қандай инсон ва жамоаларга қурбон келтирилмаслиги керак... парламент бир бирига нисбатан айри ва бошқа-бошқа манфаатларни ифода-ловчи, бири иккинчисига нисбатан вакил ва адвокат сифатида қарама-қарши турувчи элчилар йиғини эмас. Аксинча, парламент яхлит манфаатга эга бир халқнинг шундай маслаҳат йиғиники, унда умумманфаатга асосланиб иш кўрилади. Сиз амалда ўз вакилингизни танлайсиз бироқ, сиз уни сайлаганингиздан сўнг у энди Бристолнинг эмас, балки парламентнинг вакили ҳисобланади”¹.

Бизнингча, Эдмунд Буркенинг ушбу фикрлари парламент аъзолари, хусусан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзоларига ҳам хосдир. Улар ўз фаолиятларида аввало, ўзларининг виждону-тафаккурлари ва умумдавлат манфаатлари нуқтаи назаридан келиб чиқиб иш тутушлари лозим.

Сайловчиларнинг вакилларига нисбатан ўтказадиган таъсири уларнинг сиёсий-ҳуқуқий маданияти ва фаоллигига чамбарчас боғлиқдир.

Бу ҳақда Президентимиз Ислом Каримов таъкидлаганидек: “...жамият ва фуқаролар давлатни бошқаришда иштирок этиш, ўзлари қандай бошқарилаётганлиги ҳақида маълумот олиш ҳуқуқини англай бошлашига ва бу ҳуқуқдан фойдалана оладиган бўлишларига эришиш керак. Шундай шароитдагина давлат ва унинг институтлари, мансабдор шахслар жамият ва

¹ Norman J. Ornstein. The role of the Legislature in Western Democracies // [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://usinfo.state.gov/products/pubs/archive/freedom/freedom3.htm>, свободный.

фуқаро олдидаги ўз масъулиятларини ҳис қиладилар. Бунинг учун фуқароларнинг сиёсий фаоллигини ошириш зарур”¹.

Парламентнинг яна бир ажралмас функцияси қонунчиликдир. Ҳар қандай замонавий парламент барча учун умум-мажбурий бўлган ва олий юридик кучга эга қонунлар қабул қилиш ваколатига эга. Бу функция орқали парламент давлат ва жамият ишларини бошқариш, давлат ва жамият институтларини шакллантириш ва ривожлантиришда фаол иштирок этади. Парламент қонун ижодкорлигида мустақилдир. Лекин, унинг бу фаолияти Конституция доирасида чегараланади ва бундай чегаралаш давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципидан келиб чиқади.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, айрим хорижий давлатлар конституцияларида парламентнинг конституциявий тузум асослари, инсоннинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларига оид муҳим масалалар юзасидан қонунлар қабул қилиши ва конституцияга тузатишлар киритиши мумкин эмаслиги тўғридан-тўғри белгилаб қўйилган.

Жумладан, Туркия Асосий қонунининг 4-моддасига кўра, мамлакатни демократик, дунёвий, социал, республика бошқарув шакли ва ҳуқуқ нормаларига асосланган, халқ бирдамлиги ва адолатга таянувчи, инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилувчи давлат сифатида белгиловчи ҳамда мамлакат ҳудудининг яхлит ва бўлинмаслигини, давлат тили турк тили эканлигини, давлатнинг рамзлари ва пойтахтини ўрнатувчи Конституциянинг 1, 2 ва 3-моддалари ўзгармас бўлиб, уларни ўзгартириш ҳақида таклифлар киритиш ҳам маън этилади². Шу каби қоидалар Греция (110-м.), Италия (139-м.), Руминия (148-м.),

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. –Т. 6. – Т.: Ўзбекистон, 1998. –Б.151-152

² Зарубежные конституции // [Электронный ресурс] Режим доступа: www.constitution.garant.ru/DOC_4000.htm, свободный.

Украина (157-м.) ва бошқа давлатлар конституцияларида мустаҳкамлаб қўйилган¹.

Бир қатор мамлакатларда парламентнинг қонунчилик фаолияти Конституцияга мувофиқ бўлишини таъминлаш учун назорат ўрнатилган. Бундай конституциявий назоратни англо-саксон ҳуқуқ тизимига кирувчи давлатларда (Австралия, Ҳиндистон, Канада, АҚШ) умумий юрисдикция судлари, айрим бошқа давлатларда (Германия, Италия, Венгрия, Россия) махсус ташкил этилган конституциявий суд, яна бир бошқа давлатларда эса (Франции, Қозоғистон, Марокко, Сенегал, Тунис, Эфиопия) конституциявий кенгаш амалга оширади².

Шуни қайд этиш керакки, парламент томонидан қабул қилинаётган ҳар қандай қонун инсоннинг ажралмас ҳуқуқ ва эркинликлари, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги ҳамда адолат тамойилларига мос келиши лозим. Акс ҳолда қонун самарасиз ва айрим тор доираларнинг яқка ҳукмронлиги ёки диктатураси ўрнатилишига сабаб бўлади.

Худди шунингдек, қонун давлат томонидан мажбурият сифатида ўз зиммасига олинган халқаро шартномалар, халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган нормаларига мувофиқ бўлиши даркор.

Шу маънода, демократик давлатларда парламент томонидан қонунчилик функциясининг амалга оширилишига ҳокимиятнинг бошқа тармоқлари таъсир кўрсатиш имкониятига эгадир. Бу борада қонунчилик ташаббуси ҳамда давлат раҳбарининг парламент қабул қилган қонунларни имзолаш, эълон қилиш ва уларга вето қўйиш ҳуқуқини эътироф этиш лозим.

Парламентнинг яна бир функцияси назорат қилишдан иборат бўлиб, ушбу функциянинг зарурати ва амалий аҳа-

¹ Ўша жойда.

² Чиркин В.Е. Конституционное право. –М.: Юристь, 2001. –С. 45

миятини аксарият олимлар кенг эътироф этишади¹. Ушбу функция тарихий нуктаи назардан олганда биринчи юзага келган парламент функциядир, десак хато бўлмайди. Чунки XIII асрда шаклланган дастлабки парламентлар, энг аввало, кироли сиёсатини назорат қилиш мақсадини кўзлаган. Шу жиҳатдан, Б.Шантебу қайд этганидек, парламентнинг қонунчилик функцияси ҳам унинг назорат функциясидан келиб чиққандир². А.Х.Саидовга кўра давлат ҳокимияти органлари тизимида қонун чиқарувчи ҳокимиятининг устуворлиги парламент назорат функциясининг муҳим манбаси бўлиб ҳисобланади³. Бир сўз билан айтганда, парламент назорати давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципига асосланиб, ҳокимият тармоқларининг ўзаро бир бирини тийиб туриши ва мувозанат сақлашини таъминлайди ҳамда ҳокимият ваколатларининг бир орган томонидан ўзлашгирилишини олдини олади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, парламент функциялари самарали амалга оширилсагина бу органнинг давлат ҳокимияти тизимидаги муҳим ўрни, роли ва таъсири ҳақида фикр юритиш мумкин бўлади. Парламент функцияларининг самарали амалга оширилиши учун эса, энг аввало, зарур ҳуқуқий асослар ва уларни рўёбга чиқаришнинг таъсирчан механизмлари даркор. Қолаверса, парламент техник механизм бўлмай, балки муайян дунёқараш ва манфаатларга эга ҳамда ҳис-ҳаяжон ва турли хил таъсирларга берилувчан инсонлардан ташкил топган “тирик организм” эканлигини ҳам назарда

¹ Мирзаева Г.Р. Қонун чиқарувчи ҳокимият (назарий – ҳуқуқий таҳлил). юрид.фан. номзоди. дисс... автореф. – Т., 2004; Парламент назорати: назария ва амалиёт масалалари // Илмий-амалий семинар материаллари / Масъул муҳаррир: Ф.Ҳ.Отахонов. –Т.: 2005; Основы парламентского права: научно-практическое пособие / Под ред. д.ю.н., проф. Т.Я.Хабриевой; предисловие Председателя Государственной Думы Б.В.Грызлова. – М.: Издание Государственной Думы, 2006.

² Қараг: Le controle parlementaire. Documents reunis et commentes par Chantebout B. La Documentation française. – Paris. – 1988, septembre, № 1.14. p.2.

³ Саидов А.Х. Парламент назорати назариясининг долзарб муаммолари. // Фалсафа ва ҳуқук. 2006.-№2. -Б.6-9

тутиш лозим. Шу нуқтаи назардан қараганда, ушбу “организм”ни озиклантирувчи ва ҳаракатга келтирувчи асосий куч – бу сиёсий партиялардир, десак асло хато бўлмайди. Бошқача қилиб айтганда, парламентда аҳоли турли қатламларининг манфаатларини ифодаловчи, ривожланишнинг муқобил ва конструктив йўлларини таклиф қила олувчи партиялар, уларнинг фракциялари қанчалик фаол бўлса, парламент ишининг самараси ҳам шу қадар юқори бўлади. Шунинг учун ҳам том маънодаги кўппартиявийликсиз ижтимоий-сиёсий ҳаётда, давлат ҳокимияти тизимида муҳим ўрин тугувчи ва таъсирга эга парламентни тасаввур қилиб бўлмайди. А.Х.Саидов таъкидлаганидек, кўппартиявийлик ва парламентаризм – бу бир нишоннинг икки томони бўлиб, уларнинг қайси бирини муҳим дейиш анча мураккаб масаладир. Бироқ, шу нарса аёнки демократик парламент тизими фақат кўппартиявийлик ва сиёсий плюрализм асосидагина қарор топиши мумкин¹.

Парламентда ва умуман, давлат ва жамият ҳаётида манфаатлар муштарақлиги, ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлашда конструктив сиёсий муҳолифат муҳим ўрин тутди. Бундай муҳолифат оқилона танқид, ўзининг муқобил ривожланиш дастурлари орқали парламент ва ҳукумат фаолиятини ҳолисона баҳолаш, озчиликнинг манфаатларини ҳимоя қилиш ҳамда давлат ҳокимияти тизимида мутаносиб мувозанат сақланишига хизмат қилади. Шу боис, айрим хорижий давлатлар парламентида конструктив сиёсий муҳолифат фаолиятини кафолатлашга алоҳида эътибор қаратилади.

¹ Саидов А.Х. Правовые основы парламентской деятельности политических партий: национальный и зарубежный опыт // Материалы международного «круглого стола» по обсуждению проектов Конституционного Закона Республики Узбекистан «Об усилении роли политических партий в обновлении и дальнейшей демократизации государственного управления и модернизации страны» и Закона Республики Узбекистан «О внесении поправок в отдельные статьи Конституции Республики Узбекистан (статья 89; п.15 статья 93; ч. 2 статья 102)» (22 декабря 2006 года, Ташкент). - Т.: «Академия», 2007. –Б.28.

Хусусан, Буюк Британияда парламентдаги мухолифат раҳбарини расман давлат бошлиғи – монарх тасдиқлайди ва у давлат бюджетидан молиявий таъминланади. Парламентдаги мухолифатга мунтазам равишда ҳукуматдан расмий маълумот ва ҳужжатлар олиш ҳуқуқи кафолатланган. Мухолифат партияси раҳбари ўз партияси аъзолари орасидан ҳукумат идоралари тизимига монанд тарзда “муқобил ҳукумат”ни шакллантиради¹. Бу ҳукумат аъзоларининг асосий фаолияти парламент дебатларида амалга оширилади. Улар дебатларда расмий ҳукумат аъзоларига саволлар билан мурожаат қилишади, уларнинг хато ва камчиликларини кўрсатишга ҳаракат қилишади. Буюк Британияда бўлгани каби Австралия, Ҳиндистон, Малайзия, Канада каби бир қатор давлатлар қонунчилигида ҳам парламентдаги мухолифат ҳуқуқлари кафолатланган².

Шу маънода Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримовнинг ташаббуси билан³, атрофлича муҳокама-лардан сўнг 2007 йилда қабул қилинган “Давлат бошқаруви-ни янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида”ги Конституциявий қонун ва “Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг моддаларига тузатишлар киритиш тўғрисида (89-моддасига, 93-моддасининг 15-бандига, 102-моддасининг иккинчи қисмига)”ги Қонун сиёсий партиялар ва улар фракцияларининг ҳуқуқ ва ваколатларини кенгайтириш ҳамда уларнинг давлат бошқарувидаги иштирокларини фаоллаштириш ҳамда парламентнинг роли ва таъсирини кучайтиришга қаратилгандир. Ушбу қонунлар қуйидагиларни назарда тутади:

¹ Конституции зарубежных государств // Сост. проф. В.В. Маклаков - 2-е изд., исправ. и доп. - М.: Издательство БЕК, 2000.- С.84.

² Конституционное право государств Европы // Отв. ред. Д.А. Ковачев. - М.: Волтерс Клувер, 2005.- С. 76.

³ Қаранг: Халқ сўзи. – 2006 – 9-ноябрь.

биринчидан, турли хил сиёсий мақсадларни кўзлайдиган, сайловлардан сўнг шакллантирилган ҳукуматнинг тутадиган йўли (курси) ва дастурига ўз муносабатини белгилаб оладиган сиёсий партиялар фракцияларининг ҳуқуқий мақоми аниқ белгиланди. Бунда, Қонунчилик палатасида кўпчилик ўринни эгаллаган сиёсий партия фракцияси парламентдаги кўпчиликни ташкил этади. Шу билан бирга парламентдаги кўпчиликни ўзларининг дастурий вазифалари яқинлиги ёки ўзаро мослигидан келиб чиққан ҳолда блок тузаётган бир неча сиёсий партия фракциялари ва Ўзбекистон экологик ҳаракатидан сайланган депутатлар ҳам ташкил этиши мумкин. Янгитдан шаклланган ҳукуматнинг тутган йўли (курси) ва дастури ёки унинг айрим йўналишларига қўшилмайдиган сиёсий партиялар фракциялари ўзларини муҳолифат деб эълон қилишлари мумкин;

иккинчидан, сиёсий партия томонидан номзоди кўрсатилган ва Қонунчилик палатасига сайланган депутат фақат шу партия фракциясининг аъзоси бўлиши мумкинлиги белгиланди;

учинчидан, сиёсий партиянинг Қонунчилик палатасида тузилган фракцияси ўз вакилининг палата Спикери ўринбосари лавозимларидан бирини эгаллашида кафолатли ҳуқуққа эга бўлди.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримов қайд этганидек, мазкур қонунлардаги барча моддалар миллий давлатчилик негизларини мустаҳкамлаш, жамиятимизни демократлаштириш ва либераллаштириш, барқарор тараққиёт кафолатини таъминлаш ва шу асосда иктисодиётнинг ўсиш суратлари ва халқимизнинг ҳаёт даражасини изчиллик билан кўтариб боришдек эзгу мақсадларга хизмат қилиши муқаррар¹.

¹ Каримов И.А. Инсон маънафатларини таъминлаш. ижтимоий ҳимоя тизимини такомиллаштириш – устувор вазифамиздир / Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 14 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқ. // Халқ сўзи – 2006 - 8 декабрь.

Президентимиз Ислом Каримов томонидан эълон қилинган «Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси»¹ бу борадаги ислохотларни яна бир поғона юқорига кўтарди. Хусусан, Концепция асосида 2011 йилнинг 18 апрелида қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддаларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида (78, 80, 93, 96 ва 98-моддаларига)”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ Конституциямизнинг айрим моддаларига Бош вазир номзоди Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига сайловларда энг кўп депутатлик ўрнини олган сиёсий партия томонидан таклиф этилиши, парламентга Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми билдириш ҳамда Бош вазир ҳисоботларини эшитиш ва муҳокама қилиш ҳуқуқларини беришни назарда тутувчи бир қатор муҳим ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди.

Юқорида билдирилган ғоялар, фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб, парламентнинг давлат ҳокимияти тизимида тутган ўрни ва роли унинг функциялари билан ҳамда ушбу функцияларнинг қай даражада амалга оширилаётганлиги билан белгиланишини қайд этиш ўринлидир. Парламент функцияларининг самарали амалга оширилиши эса нафақат тегишли ҳуқуқий ва ташкилий механизмларнинг мавжудлиги, балки парламент аъзоларининг сиёсий-ҳуқуқий маданияти ва фаоллигига, парламентдаги сиёсий партиялар фракцияларининг тутган ўрни ва ролига, конструктив муҳолифат фаолияти маромида ташкил этилганлиги билан чамбарчас боғлиқдир.

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза// Халқ сўзи – 2010 – 13 ноябрь.

§ 1.3. Давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи ва парламентаризмнинг ўзаро нисбати

Давлат ҳокимияти тизимида парламентнинг тутган ўрни ва ролини англашда муҳим аҳамиятга эга икки тушунча яъни, ҳокимиятнинг бўлиниши принципи ва парламентаризмнинг моҳиятини ёритиш алоҳида аҳамият касб этади. Чунки, давлат ҳокимиятининг тизими кўп жиҳатдан унинг қандай асосларда амалга оширилиши билан бевосита боғлиқдир.

Маълумки, давлат ҳокимияти давлат механизми орқали амал қилади. Қайд этиш керакки, юридик адабиётларда давлат “механизми” ва “аппарати” тушунчалари баъзан фаркланади ва баъзан айнанлаштирилади. Хусусан, З.М.Исломов, Л.И.Спиридонов, Н.И.Матузов, В.И.Новоселов, В.Н.Хропонюк, М.И.Байтинларнинг фикрига кўра, давлат механизми ҳамда аппарати деганда ҳар қандай ҳолатда ҳам давлатнинг бошқарув тузулмалари назарда тутилади, шу боис бу икки тушунчани синоним сифатида эътироф этиш мумкин¹. М.А.Ахметшаева, В.С.Нерсисянц, В.В.Лазарев, М.Н.Марченко, М.И.Абдулаев, С.А.Комаровларнинг фикрича бу тушунчалар ўзаро фаркланади, жумладан, “давлат механизми” “давлат аппарати” тушунчасига нисбатан кенг қамровли бўлиб, у ўз ичига нафақат давлат органлари тизими, балки давлат функцияларини амалга оширишга кўмаклашувчи муассаса ва ташкилотларни (касалхоналар, кутубхоналар ва ҳоказо), ҳарбий тузулмаларни ҳам олади².

¹ Қаранг: Исламов З.М. Проблема власти: ее понимание, назначение. социальная ценность. – Т.: ТГЮИ. – 2003. –С.51; Спиридонов Л. И. Теория государства и права. М., 1995. –С. 66; Теория государства и права. Курс лекций. / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Саратов, 1995. –С. 79; Хропонюк В. Н. Теория государства и права. М., 1993. –С. 100-101; Байтин М. И. Механизм современного Российского государства. // Правоведение. 1996. № 3. –С.4.

² Қаранг: Ахмедшаева М.А. Давлат механизми ва ҳокимиятлар бўлиниши принципи // Маъсул муҳаррир ю.ф.д.проф. З.М.Исломов. – Т.: ТДЮИ, 2005. –Б.6; Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства. – М.: ИНФРА М, 1999. –С. 262; Общая теория права и государства/Под ред. В.В.Лазарева. М., 1994. –С. 36; Общая теория государства и права. / Отв. ред. М.Н.Марченко. Том 1. Теория государства. М., 1998. –С. 160; Абдулаев М.И., Комаров С.А. Проблемы теории государства и права. СПб., 2003. –С.83-84.

Юридик адабиётларда давлат механизми ва аппарати тушунчаларини ўзаро фарқлаш ёки айнанлаштиришни танқид қилишга қаратилган фикрлар ҳам билдирилмоқда. Хусусан, Э.П.Григонис “аппарат” ва “механизм” тушунчаларининг луғавий маъносидан келиб чиқиб, қуйидагича хулосага келади: “давлат механизми” ва “давлат аппарати” турли текисликда бўлиб, улардан бири давлат органлари тизимини ифодаласа, иккинчиси ушбу тизимнинг ҳаракатини англатади. Э.П.Григонис давлат механизмининг давлат органларининг фаолияти, ҳаракати дея тавсифлайди¹.

Ушбу қарашлар таҳлили давлат механизми ва аппарати тушунчаси борасида муайян фикр билдириш имконини беради. Биз давлат механизмининг давлат аппаратига нисбатан кенг тушунча деб ҳисоблаймиз. Фикримизча, давлат аппарати – бу давлат органлари тизими бўлса, давлат механизми қонунда белгиланган тартибда давлат функцияларини амалга оширадиган органлар, муассаса, ташкилотлар ва мансабдор шахслар тизими ҳамда ушбу тизимнинг ҳаракати, фаолиятидир.

Демократик давлатларда давлат механизми ҳокимиятнинг бўлиниши принципи асосида қурилади. Бу принципга кўра, давлат ҳокимияти бир-биридан мустақил бўлмиш қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлинган ҳолда амалга оширилади. Шу билан бир қаторда, ҳокимиятнинг бирдан-бир манбаи суверен халқ эканлигидан келиб чиқиб, давлат ҳокимиятининг бирлиги ҳам эътироф этилади.

Қайд этиш керакки, ҳокимиятнинг бирлиги ғояси тарихий тараққиёт жараёнида фақат халқ манфаатлари ва суверенитети нуқтаи назаридан талқин этилмаган. Аксинча, бу ғоя бир шахс – ҳукмдорнинг яққа ҳокимлигини асослаш йўлида кўпроқ хизмат қилган, десак хато бўлмайди. Хусусан, давлат

¹ Григонис Э.П. Механизм государства (теоретико-правовой аспект). Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. СПб., 2000. -С.16.

ҳокимияти бирлиги ғоясининг шаклланишига сезиларли ҳисса қўшган ўрта аср Уйғониш даврининг Ж.Боден, Т.Гоббс каби вакиллари ўз асарларида давлат ҳокимиятининг бирлиги ва яккабошчилик асосида амалга оширилиши зарурлиги ҳақидаги ғояларни илгари суришган¹. Рус олими Н.М.Карамзин эса ҳокимият бирлигини унинг бўлиниши принципига қарама-қарши қўйиб, “Бир давлатда икки ҳокимиятнинг мавжудлиги бир қафасда бири-иккинчисини тилка-пора қилишга тайёр икки қопоғон шер кабидир” дея фикр билдирган².

Бу борада В.Е.Чиркиннинг фикрлари эътиборга молик, унинг қайд этишича ҳокимиятнинг бирлиги ғояси юзасидан қуйидаги ёндашувлар мавжуд бўлиб, уларга кўра давлат ҳокимиятининг бирлиги: а) жамиятни ўзаро келишув асосида бошқариш зарурати билан шартлашилган ва барча давлат органларининг пировард мақсад ҳамда фаолият йўналишларининг бирлигини ифодалайди; б) ташкилий-ҳуқуқий бирлик бўлиб, унга кўра давлат ҳокимиятининг бўлиниши инкор этилади ва муайян бир давлат органи тизимигина тан олинади³.

Давлат ҳокимияти бирлигининг ташкилий-ҳуқуқий ёндашув асосидаги талқини тоталитар давлатларга хос бўлиб, унга кўра давлат ҳокимияти унга эришган гуруҳларнинг ўзаро бирлиги ва ҳокимиятда бўлмаган гуруҳлар билан курашини ҳамда давлат ҳокимияти органи сифатида фақат бир орган тизimini (масалан, советларни) англатади. Қолган органлар эса бошқарув органи деб эътироф этилади ва ҳокимият органига бўйсунди. Яқин ўтмишимизда бундай ёндашувни догмага айлантирган маъмурий-бўйруқбозлик тизими “барча ҳокимият советларга” шиори остида коммунистик партия “доҳий”ла-

¹ Қаранг: Раянов Ф.М. Проблемы теории государства и права (Юриспруденции). М.: Право и государство, 2003. -С.182-183

² Қаранг: История политических и правовых учений. // Под ред. В.С. Нерсисянца. – М.: ИНФРА –М, 1998. –С. 437

³ Қаранг: Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. – М.: Юристъ, 2001. –С. 148-149

рининг якка ҳукмронлигини таъминлаган эди. Шу сабабли, давлат ҳокимияти бирлиги ғоясини мутлақлаштириш ярамайдди. Бундай қилиш муқаррар равишда давлат ҳокимиятининг бир шахс қўлида тўпланишига, бир шахс ёки гуруҳнинг якка ҳокимлигига ва охир-оқибатда авторитаризм ҳамда ижтимоий инқирозга олиб келади. Қолаверса, бу борада Юртбошимиз Ислом Каримов қайд этганидек, “Барчамиз бир ҳақиқатни хаёлимиздан чиқармаслигимиз зарур. Яъни, ҳар қандай давлат тизими, унинг аппарати ва маъмурий органлари демократик андозаларга қанчалик жавоб бермасин – барибир ўз кучини, қолаверса, ўз зўравонлигини ўтказишга ҳаракат қиладиган тизим бўлиб қолаверади”¹. Шу боис ҳам инсоният ўз ижтимоий тараққиёти давомида давлат ҳокимиятини чегаралаш, давлат механизмида диктатуранинг ўрнатилиши, давлат манфаатларининг тор шахсий ёки гуруҳий манфаатлар билан алмаштириши ва шу тариқа инсон эркинлигининг чекланиши ҳамда поймол қилиниши каби салбий иллатларни олдини олиш ва бартараф этиш мақсадида давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципини илгари сурган.

Давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи ҳокимиятни ҳуқуқий ва мўътадил тарзда тапқил этиш ҳамда фаолият юришини таъминлашнинг муҳим усули сифатида ўз шаклланишининг узоқ тарихига эга. Жумладан, давлат ҳокимияти функцияларини бўлиб амалга ошириш, давлат органлари ўртасида оқилона меҳнат тақсимотини жорий этиш, инсон эрки нуктаи назаридан ҳокимиятни чегаралашга қаратилган дастлабки ғоялар антик даврлар ва ўрта асрларда Платон, Аристотель, Эпикур, Полибий, Цицерон ва М.Падуанский каби мутафаккирлар томонидан илгари сурилган².

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. – Т.: Ўзбекистон, 2002. –Б.325.

² Қаранг: История политических и правовых учений. // Под ред. В.С. Нерсесянца. – М.: ИНФРА • М, 1998. –С. 50-70, 121-122

Қадимги юнон мутафакири Платон ўзининг “Қонунлар” асарида давлат қурилиши ҳақида сўз юритиб, ҳар бири муайян маънода мухтор ваколатларга эга давлат идораларининг уч тоифасини ажратади – қонунларни маромида ижро этувчи юқори орган, ушбу органга кўмаклашувчи кенгаш ҳамда фуқаролик, жиноят ва ўлим жазоси билан боғлиқ масалаларни кўрувчи судлар¹. Аристотель “Сиёсат” асарида ҳар қандай давлат тузуми ўзида уч унсурни – биринчиси, давлат ишларини мукамал қилувчи қонун чиқарувчи, иккинчиси магистратуралар, учинчиси суд идоралари қамраб олганлигини таъкидлайди².

Давлат ҳокимиятини бўлиниши ҳақида Полибийнинг қарашлари ҳам алоҳида эътиборга моликдир. Полибийга кўра, давлат ҳокимияти консул, сенат ва халқ мажлиси ўртасида тақсимланиб, ушбу органлар ўзаро бир-бирини қўллаб-қувватлайдиган ва назорат ҳам қиладиган мутаносибликда ташкил этилганда фуқароларнинг эркинлиги ва фаровонлиги таъминланади. У бундай бошқарув шаклини энг мукамал деб ҳисоблайди ва буни аралаш шакл деб атайди. Чунки, бунда ҳар қандай бошқарув шаклининг энг яхши унсурлари мужассам, яъни якка ҳокимлик – консулда, зодагонлик – сенатда ва демократия – халқ мажлисида³. Қадимги Рим мутафакири Цицерон ҳам Полибийнинг фикрларини ривожлантириб, давлат ҳокимияти халқ, сенат ва магистратлар ўртасида бўлинган аралаш шаклини бошқарувнинг мукамал шакли сифатида ёқлайди⁴.

¹ Қаранг: Черкашин Е.Ю. Становление и развитие идеи разделения властей. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.science.ncstu.ru/articles/law/02/08.pdf/file_download, свободный.

² Қаранг: Чингибоев Х., Мирзаева Г. Ҳокимият ваколатларининг тақсимланиши. Ҳаёт ва қонун. 2003. № 6. –Б.44.

³ Қаранг: Черкашин Е.Ю. Становление и развитие идеи разделения властей. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.science.ncstu.ru/articles/law/02/08.pdf/file_download, свободный.

⁴ Уша жойда.

Асрлар ўтиб, қадимги мутафаккирларнинг давлат ҳокимиятининг бўлиниши ҳақидаги ғоялари тобора сайқаллашиб боради. Ўрта асрларда бу борадаги қарашлар Н.Макиавелли томонидан ҳам бойитилган. Жумладан, у ўзининг “Ҳукмдор”, “Тит Ливийнинг дастлабки ўн йиллиги ҳақида мулоҳазалар”, “Флоренция тарихи” номли асарларида ҳокимиятни, амалдорларни чеклаб туриш ва эркинликни таъминлаш учун Францияда парламент таъсис этилганлигини, Флоренцияда эса давлат идоралари ўртасида муайян меҳнат тақсимооти шаклланди ва бундай бошқарувнинг афзаллигини кўрсатиб беришга ҳаракат қилган¹.

Бу борада яхлит таълимотнинг яратилиши эса ўрта асрлар Европа мамлакатлари иқтисодий ҳаётида тобора муҳим аҳамият касб этиб бораётган ишбилармонларнинг ўз сиёсий ҳуқуқлари учун кураши² ҳамда давлат институти сифатида парламентнинг ривожланиши даврига тўғри келади. Инглиз файласуфи Ж.Локк (1632-1704) ва француз маърифатпарвари Ш.Монтескьелар (1689-1755) ушбу таълимотнинг асосчилари бўлиб, улар давлат ҳокимиятининг бўлиниши ҳамда мустақил тарзда амалга оширилишининг ўзига хос концепцияларини яратган. Ж.Локк ўзининг давлат ҳокимияти бўлиниши ҳақидаги қарашларини табиий ҳуқуқ ва шартнома назарияси асосида ёндашган ҳолда “Бошқарув ҳақида икки рисола” номли асарида баён этган. Унга кўра инсоннинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш учун давлат ҳокимияти муайян доираларга солиниши ва чегараланиши зарур бўлиб, бундай чегаралашни давлат ҳокимиятининг бўлиниши орқали амалга ошириш мумкин. Локкнинг фикрича, инсон табиатан кучсиз-

¹ Қаранг: Виноградов В.П.Разделение властей: старая теория или необходимая реальность? [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.kodeks.ru/noframe/free-urbib?d&nd=722900176&prevDoc=722900176&am, свободный>.

² Қаранг: Иванов В.В. Принцип разделения властей в Конституции США 1787 г. и Конституции Франции 1791 г.: сравнительный анализ. Государство и право. - № 12 - 2000. - С. 80

лиги сабабли ҳокимиятга интилар экан, қонун чиқаришни амалга ошираётган шахслар уларни ижро этишни ҳам ўз ихтиёрларида қолдиришга ва шу йўл билан қонунларга бўйсунмасликка ҳамда қонунлардан уларни ишлаб чиқиш ва ижро этишда ўзларининг шахсий манфаатлари йўлида фойдаланишга мойил бўлишади¹. Натижада, уларнинг манфаатлари бутун жамият манфаатларидан ажралади ва жамият ҳамда бошқарув мақсадларига зид келади. Шунинг учун ҳам яхши ташкил этилган давлатларда қонун чиқарувчи ҳокимият кўпчилик қўлига топширилади. Қонунлар доимий ва барқарор кучга эга бўлганлиги боис, улар ижросини мунтазам таъминлайдиган алоҳида ҳокимият шакллантирилади². Локк шунингдек, ҳар қандай давлатда уруш ва тинчлик ҳуқуқи, коалиция ва иттифоқларда қатнашиш ҳамда ушбу давлат ташқарисидаги шахслар ва жамоалар билан барча ишларни олиб бориш масалалари билан шуғулланувчи яна бир ҳокимият – федерал ҳокимият бўлишини таъкидлаган. Бунда, унинг фикрича, ижро этувчи ҳокимият билан федерал ҳокимият бир-биридан фарқ қилса-да, уларни ажратиш ва алоҳида шахслар қўлига топшириш ярамайди³. Шу тариқа, инглиз файласуфи давлат ҳокимиятини иккига – қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятга бўлган.

Ж.Локкнинг давлат ҳокимияти бўлиниши ҳақидаги қарашларининг муҳим жиҳатларидан бири шунда эдики, у қонун чиқарувчи ҳокимиятни устувор деб ҳисоблаган. Унга кўра, “Бошқарув бор экан ҳар қандай ҳолларда ҳам қонун чиқарувчи ҳокимият устувор ҳисобланади. Зеро, қайсики бошқарулар учун қонун чиқарар экан, у улардан устун туриши даркор. Қонун чиқарувчи ҳокимият жамиятнинг ҳар бир қисми ва ҳар

¹ Қаранг: Локк Дж. Сочинения: В 3 т. - Т. 3. - М.: Мысль, 1988. -С.347

² Ўша жойда.

³ Қаранг: Локк Дж. Сочинения: В 3 т. - Т. 3. - М.: Мысль, 1988. -С. 348

бир аъзоси учун қонун чиқариш ҳуқуқига эга экан... бошқа ҳокимиятлар ундан келиб чиқади ҳамда унга бўйсунди”¹. Бирок, қонун чиқарувчи ҳокимият устувор бўлиши билан бир қаторда, у муайян мақсадлар йўлида фаолият юритиш учун ишонч билдирилган ҳокимиятдир. Шу сабабли, олий ҳокимият халққа тегишлидир. Агар қонун чиқарувчи ҳокимият унга билдирилган ишончни оқламаса, халқда уни четлатиш ёки алмаштиришга бўлган олий ҳокимият қолади².

Ж.Локкнинг яхлит давлат ҳокимиятини бўлиш, унинг тармоклари ўртасидаги муносабатларга доир илғор фикрлари ўз давридаги қарашларга сезиларли ижобий таъсир кўрсатган. Унинг давлат ҳокимиятини бўлиш ҳақидаги ғоялари дастлаб, Франция Миллий Мажлиси томонидан 1789 йил 26 августда қабул қилинган Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларациясида ўзининг ҳуқуқий ифодасини топган. Унда жумладан, шундай дейилган: “Ҳуқуқлардан фойдаланиш таъминланмаган ва ҳокимиятларнинг бўлиниши амалга оширилмаган жамиятда конституция йўқдир”³.

Француз маърифатпарвари Ш.Монтескье давлат ҳокимияти бўлиниши ҳақидаги ғояларни ривожлантириб, Локкдан фаркли ўлароқ, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият билан бир қаторда, яна суд ҳокимиятини ҳам ажратади ва уларнинг ўзаро бир-бирини тийиб туриши ҳамда мувозанат сақлаши бўйича фикрларни илгари суради. Унга кўра, сиёсий эркинлик фақат ҳокимиятни суиистеъмол қилиш истисно этилган мўтадил бошқарув шакли амал қилгандагина мавжуд бўлади. Бундай бошқарув шаклига давлат ҳокимиятини қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва судга бўлиш натижасида эришиш мумкин. Монтескьенинг қайд этишича, “Ҳокимиятни суи-

¹ Ўша асар. –Б.350.

² Ўша асар. –Б.347.

³ Қаранг: История политических и правовых учений. // Под ред. В.С. Нерсесянца. – М.: ИНФРА – М, 1998. –С.274

истеъмол қилиш имконияти бўлмаслиги учун, шундай тартиб керакки, унда турли ҳокимиятлар бир-бирини тийиб турсин.

Башарти, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият бир шахс ёки муассаса қўлида тўпланса, эркинлик бўлмайди, чунки монарх ёки сенатнинг шафқатсиз равишда қўллаш учун шафқатсиз қонунларни қабул қилишидан хавфсираш мумкин. Суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятдан ажратилмаган ҳолатда ҳам эркинлик бўлмайди. Агар у қонун чиқарувчи ҳокимият билан бир бўлса, фукароларнинг ҳаёти ва эркинлиги ўзбошимчалик ҳукми остида қолади, чунки судья қонун чиқарувчи ҳисобланади. Башарти, суд ҳокимияти ижро этувчи ҳокимият билан бир бўлса, судья золимга айланиши мумкин.

Агарда бир шахс ёки муассаса... ихтиёрида ушбу уч ҳокимият: қонун чиқариш, умумдават тусидаги қарорларни ижро этиш ҳамда жинойтлар ёки хусусий шахслар тортишувини судлаш ҳокимияти тўпланса, унда барчаси ҳалок бўлар эди”¹.

Ш.Монтескье ғояларининг ўзига хос томони шундан иборат эдики, у давлат ҳокимияти тармоқлари ўртасида қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг етакчи мавқега эга бўлишини инкор этмаган ҳолда, ҳар бир тармоқнинг мустақиллигини ёқлаб чиққан². Бу борадаги фикрлар кейинчалик АҚШ Конституциясининг ғоявий асосчилари бўлган А.Гамильтон, Ж.Мэдисон, Ж.Жей, Т.Жефферсон, Б.Франклин каби мутафаккирлар томонидан янада ривожлантирилган³. Уларининг алоҳида хизмати шундаки, улар ўз ғоялари билан ҳокимият тармоқ-

¹ Қаранг: Монтескье Ш.Л. Избранные произведения. М., 1955. -С.289-290

² Қаранг: Мухамедов Ў. Ҳокимиятлар бўлиниши ва қонун устулиги. Ҳаёт ва қонун. 2001. № 6. -Б.10-12; Чиннибоев Х., Мирзаева Г. Ҳокимият ваколатларининг тақсимланиши. Ҳаёт ва қонун. 2003. № 6. -Б.44-46

³ Қаранг: Лузин В.В. Президентская модель разделения властей (на примере США). Государство и право, 1999, № 3.-С.82-90; Иванов В.В. Принцип разделения властей в Конституции США 1787 г. и Конституции Франции 1791 г.: сравнительный анализ. Государство и право, 2000, №12. -С.80-84.

ларининг “ўзаро бир-бирини тийиб туриши ва мувозанат сақлаши” тизимини ўзига хос принцип даражасига кўтаришган. Улар назарида давлат ҳокимияти шундай бўлиниши керак эдики, бунда ҳар бир тармоқ бошқа бир тармоқни назорат қилиш имконига эга бўлсин ва башарти, у ёки бу ҳокимият тармоғи ўз ваколатларини кенгайтирмоқчи бўлса, бу албатта, бошқа бир тармоқ ваколатларини ўзлаштиришни тақозо этсин¹. АҚШ Конституцияси асосчилари Англияда ҳукм сурган парламент устуворлиги ҳақидаги ғоялардан чекинган ҳолда давлат ҳокимияти тармоқларининг тенглигига алоҳида аҳамият қаратишган. Хусусан, ушбу масала бўйича Ж.Мэдисон шундай фикр билдирган: “Бутун ҳокимиятнинг қонун чиқарувчилар қўлида тўпланиши, худдики бутун ҳокимиятнинг ижро этувчи ҳокимият томонидан ўзлаштирилгани каби зулмкорликка олиб келади”².

Умуман олганда, бутунги кунга қадар давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи тарихий тараққиёт жараёнида ўз шаклланишининг бир қанча босқичларидан³ ва кўплаб синовлардан ўтди ҳамда демократик ҳуқуқий давлат қурилишининг ажралмас шарти ва белгисига айланди, десак ҳеч муболаға бўлмайди. Мазкур принципнинг мазмуни ва моҳиятини лўнда

¹ Федералист: Политические эссе А.Гамильтона, Дж.Мэдисона и Дж.Джея. М., 1993. – С. 331-332.

² Ўша жойда.

³ Юридик адабиётларда давлат ҳокимияти бўлиниши принципининг шаклланиш жараёнини бир неча босқичларга бўлишади (Қаранг: Терехов В.И. Становление и развитие концепции разделения властей // Разделение властей: история и современность / Отв. ред. М.Н. Марченко. М., 1996. С. 8.). Биз бу борада А.Н.Медушевскийнинг давлат ҳокимияти бўлиниши ғоясининг шаклланишини қўйидаги беш босқичга бўлиш ҳақидаги фикрларига қўшиламиз: 1) давлат ҳокимияти бўлиниши ҳақидаги дастлабки ғояларнинг шаклланиши; 2) давлат ҳокимияти бўлиниши принципининг тизимли-назарий жиҳатдан асосланиши (урта асрлар Уйғониши ва Маърифатпарварлар даври); 3) давлат ҳокимияти бўлинишининг конституциявий ривожланиш даври (XIX аср); 4) давлат ҳокимияти бўлиниши принципининг танқидга учраган даври (XX асрнинг биринчи ярми); 5) давлат ҳокимияти бўлиниши принципининг демократик давлатнинг асосий пойдевори ва тоталитаризмни олдини олишнинг энг муҳим воситаси сифатидаги мавқенинг тикланиши ва ривожлантирилиши (XX асрнинг иккинчи ярми). Бу ҳақда қаранг: Медушевский А.Н. Сравнительное конституционное право и политические институты: курс лекций. – М.: ГУВШЭ, 2002. – С.180-182

килиб, куйидагича ифодалашимиз мумкин: *биринчидан*, – давлат ҳокимияти бир-биридан мустақил бўлган қонун чиқарувчи (бир ёки икки палатали парламент), ижро этувчи (давлат бошлиғи – президент, монарх ва бошқалар, ҳукумат, вазирликлар, маҳаллий давлат ҳокимияти ижро этувчи органлари ва бошқа органлар) ва суд ҳокимиятига (конституциявий, умумий юрисдикция судлари, хўжалик ва бошқа судлар) бўлинади; *иккинчидан*, давлат ҳокимияти бўлиниши ҳокимият тармоқларининг бир-биридан мутлақо ажралиши ва ўзаро қарама-қарши туришини англатмайди, балки уларнинг ягона манба – халқ ҳокимиятчилигига асосланишини, ўзаро ҳамжиҳатлигини, конституция ва қонунлар доирасида бир-бирини тийиб туриши ҳамда ҳокимият тизимида мутаносиблик ва мувозанат сақлашини ифодалайди; *учинчидан*, ижро этувчи ҳокимиятнинг фаолияти қонун ости тусида бўлади, яъни унинг фаолияти ва қарорлари қонунга асосланади, унинг ижросини таъминлашга йўналтирилади ва қонунга зид бўлиши мумкин эмас; *тўртинчидан*, суд ҳокимияти фақат конституция ва қонунга бўйсундириш ярамайди ва фақат суд ҳокимиятигина ҳуқуқ ҳақидаги низоларни ҳал этиб, одил судловни амалга оширади; *олтинчидан*, бир шахс бир неча ҳокимият органида ишлаши мумкин эмас (парламентлик бошқарув шаклига асосланган давлатлар бундан мустасно).

Бугунги кунга келиб, давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи барча демократик мамлакатлар томонидан умум-эътироф этилган¹. Ушбу принцип ҳали мамлакатимиз ўзининг Конституциясини қабул қилмасидан олдиноқ асосий принцип сифатида 1991 йил 31 августдаги “Ўзбекистон Респуб-

¹ Қаранг: Колобов О.А., Корнилов А.А., Сергунин А.А. Парламентаризм: зарубежный опыт. Н. Новгород, 1991; Парламенты: сравнительное исследование структуры и деятельности представительных учреждений 55 стран мира. М., 1967; Парламенты мира: Сборник. – М., 1991.

ликасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида”ги Қонуннинг 5-моддасида мустаҳкамланган эди¹. Кейинчалик Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11-моддасида ҳам ўз ифодасини топди. Унга кўра, Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими – ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципига асосланади². Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов қайд этганидек, “Конституцияга мувофиқ, давлат ҳокимияти органларининг аввалги тоталитар тузумдан мутлақо фарқ қиладиган, ҳокимиятларнинг, яъни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларининг бўлиниши принципига асосланган тизими яратилди”³.

Ушбу ўринда шуни қайд этиш керакки, ҳокимиятнинг бўлиниши принципи мамлакатнинг аниқ тарихий шарт-шароитларини ҳисобга олган ҳолда оқилона жорий этилсагина, ҳокимият органларининг мувозанати ва тенглигини таъминлаши мумкин⁴.

Юридик адабиётларда давлат ҳокимиятининг бўлиниши билан бирга яна бир атама – давлат функцияларининг бўлиниши ҳам қўлланади. Бу ҳақда тўхталиб, шуни таъкидлаш жоизки, давлат функцияларининг бўлиниши деганда, одатда, давлат органлари функцияларининг чегараланиши назарда тутилиб, у ҳар қандай шаклда ташкил этилган (демократик, нодемократик) давлатларда ҳам амал қилади. Давлат ҳокимиятининг бўлиниши эса, бундан фаркли ўлароқ, ҳокимиятнинг нафақат функционал балки, институционал ва персонал

¹ Хусанов О. Ўзбекистон Республикасида давлат органлари: (Ўқув қўлланма) // Масъул муҳаррир А.Азизхўжаев. – Т.: Шарқ, 1996. –Б.10.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2009.

³ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. – Т.: Ўзбекистон, 1998. –Б.138.

⁴ Каранг: Таджиханов У. ва бошқ. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқи: юридик олий ўқув юртлиари учун дарслик // У.Таджиханов, Х.Одилқорнев, А.Саидов. Масъул муҳаррир акад. Ш.З.Ўразаев. – Т.:Шарқ, 2001. –Б.273.

тарзда бўлиниб амалга оширилишини ҳам ифодалайди. Шу нуқтаи назардан биз, давлат ҳокимиятининг бўлиниши – бу давлат функцияларининг бўлинишидир, деган фикрларга қўшилмаймиз. Давлат ҳокимиятининг бўлиниши парламентаризмнинг қарор топиши билан чамбарчас боғлиқ бўлган принципдир¹. Чунки, давлат институти сифатида парламентнинг юзага келиши бир шахс яъни, монарх қўлида тўпланган ҳокимиятнинг чегараланиши² ва бўлинишини тақозо этган. Ўз навбатида, парламентаризмнинг ривожини давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи нечоғлиқ реал амалга ошганлиги билан белгиланади. Бошқача қилиб айтганда, мамлакатда давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи қанчалик самарали амал қилса, парламентаризм шу қадар ривожланади.

“Парламентаризм” атамаси юридик адабиётларда кўп қиррали феномен сифатида турлича талқин этилади. Х.Т.Одилқориев ва И.Т.Тулътеевларнинг фикрича, парламентаризм жамиятга давлат томонидан раҳбарлик қилишнинг демократик тизими бўлиб, у давлат ҳокимияти ва бошқаруви механизмида сайланган қонун чиқарувчи органнинг етакчи мавқени эгаллашини ифодалайди³. О.О.Мироновнинг таъкидлашича, парламентаризм шароитида қонун ҳукмронлик қилади, ҳуқуқ ва ҳокимиятлар бўлинишининг устуворлиги мустаҳкам қарор топади, фуқаролик жамияти эса демократизм ва юксак сиёсий-ҳуқуқий маданияти билан ажралиб туради⁴. А.А.Мишинга кўра, парламентаризм жамиятга давлат томо-

¹ Қаранг: Усанов В.Е. Разделение властей как основа конституционного строя и его роль в формировании парламентаризма в современной России // Государство и право. - 2005, № 12. - С.13-22; Евзеров Р.Я. Парламентаризм и разделение властей в современной России // Р.Я. Евзеров // Общественные науки и современность. - 1999. - № 1. - С. 83-94

² Қаранг: Хусанов О. Ўзбекистонда икки палатали парламентга ўтиш зарурати // Жамият ва бошқарув. – 2002, № 3. –Б.4.

³ Қаранг: Одилқориев Х.Т., Тулътеев И.Т. Формирование двухпалатного парламента в Республике Узбекистан. // Хуқуқ-Право-Law. 2002, № 2. –Б.12.

⁴ Миронов О.О. Истоки российского парламентаризма // Представительная власть: 1996, № 4-5. С.100

нидан раҳбарлик қилишнинг алоҳида тизими бўлиб, бу тизим парламентнинг устуворлиги шароитида қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятнинг меҳнат тақсимооти билан тавсифланади¹. И.В.Котелевскаянинг фикрича, парламентаризм мураккаб ҳодиса бўлиб, бир томондан, ҳокимиятлар бўлиниши механизмида парламентнинг ўрнини (шу маънода “сиёсий режим” тушунчасига яқин), иккинчи томондан эса, парламентнинг ташкил этилиши принципларини ифодалайди². Бу фикрни Г.Р.Мирзаева ҳам ёқлаб чиқади³.

М.В.Баглай ва В.А.Тумановларнинг таъкидлашича, парламентаризм давлат органлари тизимида парламентнинг устуворлигига асосланган давлат тузуми бўлиб ҳисобланади. Уларнинг фикрича, парламент мавжудлигининг ўзи парламентаризмдан далолат бермайди, чунки бундай бўлиши учун парламент олий ҳокимиятга эга бўлиши лозим⁴. М.В.Баглайга кўра, парламентнинг олий ҳокимияти, яъни устуворлиги унинг ҳар қандай масалалар бўйича қонунлар қабул қилиш, ҳукуматни шакллантириш ва унинг фаолиятини назорат қилиш ҳукукида ифодаланади⁵. Худди шундай фикрни Р.М. Романов ҳам ёқлаб чиқади. Унинг фикрича, парламент қонунчилик, ҳукуматни сайлаш, ҳукумат ва бошқа ижро этувчи органлар фаолиятини назорат қилиш, уларни истеъфога чиқариш борасида ваколатларга эга бўлгандагина парламентаризм юзага келиши ва мавжуд бўлиши мумкин⁶. Р.М. Романов шунингдек, парламентаризм – бу парламент фаолиятининг назарияси ва амалиёти, деган фикрни ҳам билдиради⁷.

¹ Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. М., 2003. - С. 216.

² Котелевская И.В. Современный парламент // Государство и право. – 1997, № 3. -С.5

³ Мирзаева Г.Р. Қонун чиқарувчи ҳокимият (назарий-ҳукукий таҳлил). Юридик фанлар номзоди дисс. автореф. Т., 2004. –Б.15.

⁴ Қаранг: Баглай М.В., Туманов В.А. Малая энциклопедия конституционного права. М., 1998. -С. 301.

⁵ Қаранг: Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. М., 1998. -С. 424

⁶ Қаранг: Романов Р.М. Понятие и сущность парламентаризма. // Социально-политический журнал. 1998. № 4. - С. 213; Романов Р.М. Российский парламентаризм: генезис и организационное оформление. // Политические исследования. 1998. № 5. - С. 123 – 133.

⁷ Қаранг: Романов Р.М. Парламентаризм: теория, история и современность. М., 2002. -С. 276.

И.В.Гранкин, даставвал, парламентаризм нафақат қонун чиқарувчи, балки таъсис этувчи ва назорат қилиш ваколатларига эга бўлган парламент мавжуд давлатлардагина бўлиши мумкинлиги ҳақидаги ғояни илгари сурган¹. Кейинчалик ушбу фикрдан чекиниб, парламентаризмни давлат ҳокимияти органларини ташкил этиш ва фаолият юритишининг давлат ҳокимияти бўлиниши принципига асосланган ҳамда давлат ҳокимияти тармоқларининг мустақиллигини кафолатлайдиган тизимни сифатида таърифлайди. Бунда, парламентаризмнинг бош мезони тариқасида қонун чиқарувчи органнинг давлат ҳокимияти бўлиниши принципи асосида шакллантирилиши ва фаолият юритишини кўрсатади².

Р.Я.Евзеровга кўра, кенг маънода парламентаризм парламентнинг устувор мавқеини ва ҳукуматнинг унга ҳисобдорлигини англатади, тор маънода эса унинг давлат ҳокимияти тизимида муҳим ўрин тутиши ва қонун чиқарувчи олий давлат вакиллик органи сифатида бир маромда фаолият юритишини ифодалайди³. С.Р.Гостеванинг таъкидлашича парламентаризм – шундай сиёсий тизимки, унда халқнинг суверен иродаси кўп-партиявийлик ва ҳокимиятларнинг бўлиниши шароитида умумий ва яширин овоз бериш асосида сайланадиган, қонун чиқарувчи ҳокимиятни ва ҳукумат фаолияти устидан назоратни амалга оширадиган ҳамда кўпчилик ва озчиликнинг манфаатлари ҳимоясини таъминлайдиган олий вакиллик органида ўз аксини топади⁴. О.Н.Булаковнинг қайд этишича, “парламентаризмга хусусий ҳаётдан ижтимоий, яъни сиёсий ҳаётга ўтишнинг тарихий шакли, тобе ва ҳуқуқсиз инсоннинг сиёсий ҳу-

¹ Қаранг: Гранкин И.В. Парламент России. М., 2001. -С. 19.

² Қаранг: Гранкин И.В. Сущность российского парламентаризма // Конституц. и муницип. Право. - 2005. - № 4. -С. 45-51

³ Қаранг: Евзеров Р.Я. Парламентаризм и разделение властей в современной России // Общественные науки и современность. 1999. №1. -С.83

⁴ Гостева С.Р. Государственная Дума – важный фактор становления современного парламентаризма в России // Научн. ред. Ю.Д. Мещерин. - Воронеж: Изд-во им. Е.А.Болховитинова, 2001. -С.3.

қуқлар билан, энг аввало, жамиятда ҳокимиятни танлаш ҳуқуқи билан таъминланган шахс – фуқарога айланиши жараёни сифатида қараш мумкин”¹. Ушбу муаллиф шунингдек, парламентаризмни парламент ва унинг ижтимоий функциялари заруратини илмий асослашга хизмат қилувчи ғоявий-назарий концепция сифатида ҳам талқин этади².

Бу борада А.Бегзаяннинг фикрлари ҳам алоҳида қизиқиш уйғотади. Унга кўра, парламентаризм бир томондан ҳокимиятлар бўлиниши шароитида жамиятда вакиллик ва қонун чиқарувчи ҳокимият бирлигини ўзида ифодаловчи реал сиёсий-ҳуқуқий институт бўлса, иккинчи томондан эса парламент ва унинг ижтимоий функциялари заруратини асослашга хизмат қилувчи ғоявий-назарий концепция бўлиб ҳисобланади³.

Юридик луғат ва энциклопедияларда парламентаризмга қуйидагича таърифлар берилган: парламентаризм – давлат фаолиятини ташкил этишнинг хусусиятларидан бири бўлиб, аҳоли томонидан сайланадиган ва доимий ишлайдиган парламентнинг мавжудлигини, унинг обрў-эътибори ва давлат ишларига, жамиятнинг сиёсий турмушига таъсирини, ўзига хос иш шаклларини, шунингдек парламент аъзолари билан сайловчиларнинг муносабатларини тавсифлайди⁴; парламентаризм – бу қонун чиқарувчи вакиллик органи бўлмиш парламентнинг бошқа давлат органларига нисбатан расман устуворлиги шароитида қонун чиқарувчи ва ижро этувчи функцияларнинг аниқ тақсимланиши билан тавсифланувчи давлат қурилиши тизими бўлиб, бунда, ҳукумат

¹ Қаранг: Булаков О.Н. Понятие и сущность парламентаризма как института представительной демократии // Право и жизнь. - 2003 - № 54. -С. 32-50

² Қаранг: Булаков О.Н. Двухпалатный парламент РФ. СПб., 2003. -С. 9.

³ Қаранг: Бегзаян А. Понятие, сущность и организация парламентаризма в Российской Федерации // Право и жизнь. - 2004, № 67 (3). -С. 4

⁴ Конституциявий ҳуқуқ. Энциклопедияк луғат. Масъул муҳаррир Б.Мустафоев – Тошкент: “Ўзбекистон нашриёти”, 2006. –Б.317-318.

парламент томонидан шакллантирилади ва унинг олдида масъул ҳисобланади¹.

Умуман олганда, юридик ва сиёсий адабиётларда парламентаризмнинг мазмун-моҳияти бўйича билдирилган ва илгари сурилаётган ғоялар, фикр-мулоҳазалар таҳлилидан келиб чиқиб, ушбу тушунчанинг қуйидагича талқинларини ажратишимиз мумкин: *биринчи*, парламентаризм – бу давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг шундай бир шаклики, бунда, давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи амал қилади ва ҳокимиятнинг бошқа тармоқларига нисбатан парламентнинг устуворлиги тан олинади, парламент ҳукуматни шакллантиради ва унинг фаолиятини назорат қилади. Бу талқинга кўра, парламентаризм фақат парламентлик бошқарув шаклига асосланган давлатлардагина мавжуддир. *Иккинчи*, парламентаризм давлат ҳокимиятини ташкил этишда ҳокимиятнинг бўлиниши принципига амал қилиш, ҳокимият тармоқларининг мустақил фаолият юритиши, парламентнинг давлат ва жамият ҳаётида муҳим ўрин тутиши, ҳокимият тармоқларининг ўзаро бир-бирини назорат қилиши, тийиб туриши ва мувозанат сақлашینی ифодалайди. Мазкур ёндашувга мувофиқ, парламентаризм нафақат парламентлик, балки ҳар қандай том маънодаги демократик бошқарув шаклига асосланган давлатларда ҳам амал қилади. *Учинчи*, парламентаризм аҳоли томонидан сайланадиган ва умумжамят миқёсида муҳим қарорлар қабул қиладиган вакиллик органининг мавжудлигини ифодаловчи ғоядир. Ушбу талқинга кўра давлат институти сифатида олий вакиллик органи мавжудлигининг ўзи парламентаризмдан дарак беради. Ва ниҳоят, *тўртинчи*, парламентаризм фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлиш ҳамда яқса ҳукмронлик ва ўзбошимчаликни чеклаш йўлидаги курашлари, сайи-ҳаракатларини ифодаловчи ғоявий концепциядир. Шу

¹ Барихин А.Б. Большой юридический энциклопедический словарь. – М.: Книжный мир, 2005. – С.425

маънода, “парламентаризм” ғояси “либерализм” ва “конституционализм” тушунчалари билан яқин қўйилади¹. Бежиз Н.В. Онишко, парламентаризмни либерализм ва конституционализм ғояларининг таркибий қисми сифатида эътироф этмайди².

Парламентаризмнинг мазмунига доир келтириб ўтилган талқинларда ўзига хос моҳият мужассам. Бироқ, фикримизча парламентаризмни фақат парламентлик бошқарув шаклига асосланган давлатлар ёки аксинча, давлат институти сифатида парламентнинг мавжудлиги билан боғлаш нотўғридир. Чунки, биринчи ҳолатда, гувоҳи бўлаётганимиздек, президентлик бошқарув шаклидаги демократик давлатлар ҳаётида ҳам парламентнинг роли ва таъсири тобора ўсиб бормоқда, иккинчи ҳолатда эса, парламент мавжуд бўлса-да, у номига фаолият юритиши ва ижтимоий-сиёсий ҳаётда ҳеч қандай ўрин ҳамда таъсирга эга бўлмаслиги ҳам мумкин. Бундай ҳолларда парламентаризмнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслигини фақат бир мезон билан белгилаб бўлмайди.

Бизнингча, парламентаризм давлат ҳокимиятини демократик ҳуқуқий тарзда ташкил этишнинг шакли бўлиб, давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд тармоқларига бўлинган ҳолда амалга оширилишини, ҳокимият тармоқларининг мустақиллиги ва ҳамжиҳатлигини, уларнинг конституция ва қонунлар доирасида фаолият юритишини, ўзаро бир-бирини тийиб туриши ва мувозанат сақлашини ҳамда давлат ҳокимияти ва бошқарув тизимида парламентнинг муҳим ўрин тутиши ва етакчи мавқега эгаллигини ифодалайди.

Парламентаризмни шунингдек, фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлиш ҳамда яқка ҳукмронликни чеклаш йўлидаги курашлари, саъй-

¹ Яценко И.С. Российский парламентаризм в системе государственной власти // Национальные интересы, №2, 2006. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.npi-journal.ru/archive/2006/№2_2006/-ubii206/yatse206

² Онишко Н.В. Парламентаризм как конституционно-правовой институт // Журнал российского права, № 4, 2003. -С. 35- 43

харакатларини акс эттирувчи, парламент ва унинг функциялари заруратини илмий асослашга хизмат қилувчи ғоявий-назарий концепция сифатида ҳам эътироф этиш даркор.

Ушбу ўринда ҳокимият тизимида парламентнинг етакчи мавқега эга бўлиши масаласига алоҳида тўхталиш жоиз. Фикри-мизча, парламентнинг етакчилиги, энг аввало, парламент томонидан бошқа ҳокимият тармоқлари ваколатларининг белгилаб берилишини, давлат ва жамият ҳаёти учун муҳим аҳамиятга эга стратегик қарорлар фақат парламент томонидан қабул қилинишини аниқлатади. Шу нуқтаи-назардан Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қоидалари муҳим аҳамият касб этади.

Хусусан, унга кўра, Ўзбекистон Республикаси ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш, давлат стратегик дастурларини қабул қилиш, Ўзбекистон Республикаси қонун чиқарувчи, ижро этувчи ҳамда суд ҳокимияти органларининг тизими ва ваколатларини белгилаш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ваколатлари жумласига киради. Яна бир эътиборга молик жиҳат: Конституцияда Олий Мажлисга бағишланган боб ҳокимиятнинг бошқа тармоқларига оид боблардан олдин қўйилган. Бу ҳақда Юртбошимиз Ислом Каримов шундай таъкидлаган эди: “Бунда, бизнинг қонунга ва уни қабул қилувчи органга нисбатан бўлган муносабатимиз намоён бўлади”¹.

Таъкидлаш жоизки, парламентаризмнинг ривожига фақатгина ташкилий асосларнинг яратилиши, конституция ва қонунларда тегишли қоидаларнинг мустаҳкамланиши билан белгиланмайди. Хусусан, жамият аъзоларининг сиёсий-ҳуқуқий савияси, фаоллиги, маънавий етуқлиги ва фуқаролик жамияти институтларининг нечоғлик ривожланганлиги парламентаризмнинг ривожига муҳим таъсир кўрсатадиган омиллардан ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, парламентарии-

¹ Қаранг: Уразаев Ш.З. Конституция независимого Узбекистана. – Т.: Адолат, 1993. –С.14

змнинг юзага келиши ва ривожланиши давлат ва жамият тараққиётининг муайян бир сифат босқичида юз берадиган табиий жараён ва ўзига хос қонуниятдир, десак хато бўлмайди.

Билдирилган фикрлар ва мулоҳазалар асосида давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи парламентаризм ғояси билан чамбарчас боғлиқ эканлигини эътироф этиш жоиздир. Зеро, айнан, парламентаризм ғояси давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципининг юзага келишига замин яратган. Ўз навбатида, давлат ҳокимияти бўлиниши принципининг самарали амалга оширилиши парламентаризмнинг қарор топиши ва ривожланишида муҳим аҳамият касб этади. Бир сўз билан айтганда, давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи ва парламентаризм давлат ҳокимиятини ҳуқуқий ташкил этишнинг муҳим қоидалари бўлиб, буларсиз демократияни, давлат механизми самарадорлигини, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини тасаввур қилиб бўлмайди.

П БОБ. ПАРЛАМЕНТ ВА ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ ОЛИЙ ОРГАНЛАРИ МУНОСАБАТЛАРИНИ ҲУҚУҚИЙ ТАЪМИНЛАШ МАСАЛАЛАРИ

§ 2.1. Парламентнинг президентлик институти билан ўзаро муносабатларининг ташкилий-ҳуқуқий жиҳатлари

Давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи ҳокимият тармоқларининг мустақиллиги билан бир қаторда уларнинг ўзаро ҳамкорлигини, умуммиллий мақсад ва манфаатлар йўлида ҳамжиҳатлигини ҳам тақозо этади. Шу маънода давлат ҳокимияти тизимида парламентнинг тутган ўрни ва ролини унинг давлат ҳокимияти бошқа тармоқлари билан ўзаро муносабатлари таҳлилисиз ёритиб бўлмайди. Парламентнинг давлат ҳокимияти бошқа тармоқлари билан ўзаро муносабатларида эса президентлик институти салмоқли ўринни эгаллайди.

Президентлик дастлаб АҚШда юзага келган ва ҳозирда республика бошқарув шаклига асосланган мамлакатларда халқ томонидан тўғридан-тўғри, сайловчилар корпуси, парламент ёки бошқа органлар томонидан даврий сайловларда муайян муддатга сайланадиган ҳамда давлат бошлиғи ҳисобланадиган олий мансабдор шахсни ифодаловчи институт сифатида кенг қабул қилинган¹. Бутунги кунда дунёнинг 140 дан ортиқ мамлакатларида президентлик институти сиёсий тизимнинг ажралмас белгисига айланган². Мазкур институт Европа, Осиё, Африка, Шимолий ва Жанубий Американинг бир қатор давлатларида амал қилмоқда.

АҚШ, Лотин Америкаси ва айрим Африка давлатларида президент давлат ва айни пайтда ижро этувчи ҳокимият

¹ Қаранг: Сахаров Н.А. Институт президентства в современном мире. – М., 1994. –С.5-6

² [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ruslib.com/politolog/parechina.txt> Писсе-40.8, свободный

бошлиғи саналади. МДХга аъзо давлатлар, хусусан, Россия Федерацияси, Арманистон, Молдова, Қозоғистон ва Беларусь Республикаси конституцияларига кўра, президент ижро этувчи ҳокимият бошлиғи ҳисобланмайди¹. Ушбу ўринда шуни қайд этиш керакки, мамлакатимизда 2008 йил 1 январга қадар, яъни “Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг моддаларига тузатишлар киритиш тўғрисида (89-моддасига, 93-моддасининг 15-бандига, 102-моддасининг иккинчи қисмига)”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни расмий кучга киргунга қадар Президент ижро этувчи ҳокимият бошлиғи саналарди. Эндиликда эса Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 89-моддасига асосан Президент давлат бошлиғидир ва давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритишини ҳамда ҳамкорлигини таъминлайди². Конституцияга бундай тузатиш киритишдан мақсад давлат бошқарувини янада демократлаштириш, ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи тармоқлари, ҳукумат ва жойлардаги давлат органларининг зиммасига Конституция билан юклатилган ваколатларини амалга оширишдаги роли ва масъулиятини кучайтиришдан иборатдир³.

Қайд этиш лозимки, давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритиши ҳамда ҳамкорлигини таъминлаш вазифасининг Президент зиммасига юклатилиши бу органнинг давлат раҳбари ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига риоя этилишининг кафили эканлигидан келиб чиқади. Шу маънода, профессор А.Ҳ.Саидов таъкидлаганидек, “Президент давлатни жипслаштириши, давлат ҳоки-

¹ Зарубежные конституции // [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.constitution.garant.ru/DOC_4000.htm, свободный.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2007 й, №4. 161-162 - моддалар.

³ Ўша жойда.

мияти механизмнинг барқарорлиги ва ҳаракатчанлигини таъминлаши лозим¹.

Президентнинг давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритиши ҳамда ҳамкорлигини таъминлаш вазифаси аксарият демократик давлатларнинг конституцияларида ҳам ўз ифодасини топган. Хусусан, Франция Республикаси Конституциясининг 5-моддасига асосан Республика Президенти Конституцияга риоя қилинишини таъминлайди². Президент ўз ҳакамлиги билан оммавий ҳокимиятларнинг нормал фаолият кўрсатишини ҳамда давлат изчиллигини таъминлайди. Россия Федерацияси Конституциясининг 80-моддасига асосан Президент Конституцияда белгиланган тартибда давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритиши ҳамда ҳамкорлигини таъминлайди³. Греция Конституциясининг 30-моддасига биноан Президент давлат тузумини тартибга солувчи бўлиб ҳисобланади⁴; Португалия Республикаси Конституциясига кўра, Президент давлат бирлиги ҳамда демократик институтларнинг нормал фаолият юритишини таъминлайди...⁵; Словакия Республикасининг Конституциясига асосан Президент ўз қарорлари билан конституциявий органларнинг тегишинча фаолият юритишини таъминлайди ва ҳоказо⁶.

Президент давлат ҳокимияти олий органларининг келишилган ҳолда фаолият юритиши ҳамда ҳамкорлигини ўзига

¹ O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy huquqi. Darslik.-T.: TDYI nashriyoti, 2005. – B.311.

² [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://constitution.garant.ru/DOC_3864895.htm

³ [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://constitution.garant.ru/DOC_10003000_sub_para_N_4000.htm, свободный.

⁴ [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://constitution.garant.ru/DOC_3864887.htm, свободный.

⁵ [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://constitution.garant.ru/DOC_3864859.htm, свободный.

⁶ Бу ҳақда батафсил қаранг: Миракулов М. Ўзбекистон Республикаси Президенти фаолиятининг конституциявий асослари (тарихий-қиссий таҳлил) // Конституция – демократик тараққиёт қафолати / Масуул муҳаррир: Ш.Ҳ.Файзиев. – Т.: 2007. –Б.122-125

берилган конституциявий ваколатлар доирасида амалга оширади. Бундай ваколатлар жумласига, ижро этувчи ҳокимиятни шакллантириш ёки уни шакллантиришда иштирок этиш, унга раҳбарлик қилиш, истеъфога чиқариш, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи, қонунларни имзолаш ва эълон қилиш, парламент палаталарини тарқатиб юбориш, олий судни шакллантиришда иштирок этиш кабилар киради. Президентнинг бу борадаги ваколатлари амалга ошишини унинг парламент билан ўзаро муносабатларида яққол кўриш мумкин.

Парламентнинг президент билан ўзаро муносабатлари давлат бошқарув шаклига қараб турлича хусусиятларни касб этади. Хусусан, давлат бошқарув шаклига кўра, бундай муносабатларининг уч турини фарқлаш мумкин. Биринчи – бу парламентлик бошқарув шаклига асосланган давлатларга хос муносабатлар тизимидир. Бунда парламент ва президент ўртасидаги ўзаро муносабатлар парламентнинг давлатнинг ички ва ташқи сиёсатини белгилаш ва амалга оширишда ҳал қилувчи аҳамият касб этиши билан тавсифланади. Парламентлик бошқарув шаклида президент парламент шакллантирадиган ҳукуматнинг розилигисиз мустақил қарорларни қабул қилмайди ва одатда, давлат бошлиғи вазифаларини расман бажаради, холос. Қоида тариқасида президент ҳам парламент аъзолари томонидан сайланади. Бундай давлатлар қаторига Германия, Австрия, Чехия, Венгрия, Словакия, Туркия, Албания ва бошқалар киради¹.

Парламент ва президент муносабатларининг иккинчи кўриниши аралаш бошқарув шаклига асосланган давлатларга хосдир. Бундай давлатларда президент давлат бошлиғи ҳисобланади ва одатда парламент томонидан эмас, балки сайловчилар томонидан тўғридан-тўғри сайланади. Президент ижро

¹ Қаранг: Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. – М.: Юристъ, 2001. – С. 148-149

этувчи ҳокимиятнинг бошлиғи саналмайди, бироқ унинг фаолиятига сезиларли таъсир ўтказиш имкониятига эга бўлади. Президент ўз фаолиятини мустақил юргизади ва давлат ҳокимияти тармоқлари ўртасида ўзига хос ҳакам вазифасини ўтайди. Мамлакат ҳукумати президент ва парламентга ҳисоб беради. Бундай давлатлар жумласига Франция, Перу, Шри-Ланка, Украина ва бошқаларни киритиш мумкин¹.

Учинчи – бу президентлик бошқарув шаклига асосланган давлатларга хос бўлган парламент ва президент ўртасидаги муносабатлар тизимидир. Бундай мамлакатларда президент давлатнинг ички ва ташқи сиёсатини белгилаш ва амалга оширишда муҳим ўрин тутаяди, ижро этувчи ҳокимият аппаратини шакллантиради ва истеъфога чиқаради.

Мамлакатимизда парламент ва президент муносабатларини таҳлил этишда, Ўзбекистон Республикасида давлат бошқарув шакли президентликка асосланганлигини ҳамда ушбу қоида Конституциямизда мустаҳкамлаб қўйилганлигини² ҳисобга олиш лозим. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, мамлакатимизда 1990 йилда жорий этилган президентлик институти ўзининг конституциявий мақоми ва функциялари нуқтаи назаридан ҳозирда давлат органлари тизимида марказий ўринни эгалайди. Бу борада Президент Ислоҳ Каримов қайд этганидек, “Ўзбекистон тарихида илк дафъа жорий этилган Республика Президенти лавозими янги Ўзбекистон давлат ҳокимияти органлари тизимида марказий ўринни эгаллади. У сиёсий тизимнинг ўзаги бўлиб қолди”³.

Президент ва парламентнинг ҳуқуқий мақомидан келиб чиқиб, улар ўртасидаги ўзаро муносабатларга доир қуйидаги

¹ Ўша асар. -Б.146-147

² Каримов И.А. Янги ҳаётни эскича қараш ва ёндашувлар билан қуриб бўлмайд. / Оқсарой қароргоҳида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг янги таркиби билан ўтказилган йиғилишдаги маъруза // Халқ сўзи. - 2005 - 8 февраль.

³ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т.: Ўзбекистон, 1998. –Б.140.

асосий йўналишларни ажратиб кўрсатиш мумкин: қонун ижодкорлиги жараёни; давлат органларини шакллантириш; президентнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, ички ва ташқи сиёсатининг энг муҳим масалалари юзасидан парламентга маърузалар тақдим этиши; мудофаа ва фавқулодда вазиятлар соҳасидаги муносабатлар; амнистия тўғрисидаги масала бўйича ўзаро муносабатлар; президентнинг парламент палаталари мажлисларида иштирок этиши; уларнинг навбатдан ташқари мажлисларини чақириши; парламент палаталарини тарқатиб юбориши ва бошқалар.

Президентнинг бундай кенг ваколатлари аксарият МДХ-га аъзо давлатларнинг конституцияларида ҳам белгиланган бўлиб, ушбу ваколатлар таҳлилидан келиб чиқиб, айрим муаллифлар президентнинг давлат ҳокимияти тизимида тутган ўрни ва ролини мутлақлаштиришга ҳаракат қилишади. Жумладан, М.Краснов Президентни бирон бир ҳокимият тармоғига мансуб эмас, деб ҳисоблайди ва у сиёсий ҳакамлик қилувчи, кузатувчи “хўжайин”дир, деган фикрни билдиради. Унга кўра президентнинг сиёсий масъуллик доирасига конституциявий тузум доирасида давлатчилик асосларини сақлаш ва мустаҳкамлаш, фавқулодда вазиятларда масъул етакчилик, конституциявий зиддиятларни ҳал қилиш, сиёсий ҳакамлик киради¹. Б.Лазарев эса президентликни ягона ҳокимият функцияларини амалга ошириш мақсадида вакиллик, ижро этувчи ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштириш вазифаси юклатилган давлат ҳокимиятининг олий органи деб ҳисоблайди². Л.Окуньковнинг: “Президентнинг ҳокимиятнинг уч тармоғидан бирон бирига мансуб эмаслиги

¹ Иқтибос олинган манба: Миракулов М. Ўзбекистон Республикаси Президенти фаолиятининг конституциявий асослари (тарихий-қиссий таҳлил) // Конституция – демократик тараққиёт кафолати / Масъул муҳаррир: Ш.Ҳ.Файзиев. – Т.: 2007. –Б.128.

² Балтаев А.Р. Институт Президентства в Республики Узбекистан. -Т.: Академия МВД Республики Узбекистан, 1996.- С.18.

факти Президентнинг ҳуқуқий мақоми аниқ эмаслигини англамайди. Жаҳон конституциявий амалиётида ҳокимиятларнинг “соф ҳолатдаги” бўлиниши модели мавжуд эмас”¹, деган ғоясига таяниб, тадқиқотчи М.Миракулов Ўзбекистон Республикаси Президенти давлат ҳокимиятнинг бирон бир тармоғига мансуб эмас, деган фикрни илгари суради².

Биз юқорида келтириб ўтилган фикрларни анча баҳсли деб биламиз. Фикримизча, президентлик институтини мутлақлаштириш ва давлат ҳокимиятининг бошқа тармоқларидан устун қўйиш давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципини инкор этиш билан баробардир. Зеро, ушбу принципга асосан давлат ҳокимияти ҳар бир тармоғи мустақил ва тенг бўлиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Президенти давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритиши ҳамда ҳамкорлигини таъминлайди. Айни пайтда, бу борадаги фаолиятнинг самарали бўлиши учун фақатгина қонунчилик асослари мавжудлигининг ўзи етарли эмас, бунинг учун тегишли ташкилий-ҳуқуқий механизмлар ҳам яратилиши даркор. Шу маънода, бу борадаги мавжуд айрим масалалар ва уларнинг ечимлари ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш лозим.

Демократик давлатда парламент ва президент муносабатларининг муҳим йўналишларидан бири бу – қонун ижодкорлиги жараёнидир. Ушбу йўналишдаги муносабатлар қонунчилик ташаббусидан токи қонунни имзолаб, эълон қилгунга қадар бўлган даврни қамраб олади. Хорижий давлатларда, одатда, қонунчилик ташаббуси депутатлар ва ҳукумат-

¹ Окуньков Л.А. Президент Российской Федерации. Конституция и политическая практика. - М.: Изд.гр. Инфра М-Норма, 1996. -С. 5.

² Миракулов М. Ўзбекистон Республикаси Президенти фаолиятининг конституциявий асослари (тарихий-қиссий таҳлил) // Конституция – демократик тараққиёт қафолати / Масъул муҳаррир: Ш.Ҳ.Файзиев. – Т.: 2007. –Б.131.

га тегишли. Хусусан, АКШ, Франция, Чехия, Болгария, Руминия каби давлатларда президент қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга эмас¹. МДХга аъзо аксарият давлатлар конституцияларида эса президентнинг бундай ҳуқуққа эга эканлиги белгиланган. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколати Конституциянинг 83-моддасида мустақкамлаб кўйилган. Шу билан бир қаторда, президент қонунларга вето кўйиш, уларни имзолаш ва расман эълон қилиш ваколатига ҳам эга. Шу маънода, Ўзбекистон Республикаси Президенти қонун ижодкорлиги жараёнининг энг фаол субъектларидан бўлиб, унинг парламент палаталари билан ўзаро муносабатларини самарали ташкил этиш қонун ижодкорлиги сифатига муҳим таъсир ўтказди.

Мамлакатимизда парламент ва президент ўртасида қонун ижодкорлиги соҳасидаги ўзаро муносабатларни таъминлашда Ўзбекистон Республикаси Президенти девонининг Олий Мажлис, сиёсий ва жамоат ташкилотлари билан ҳамкорлик қилиш хизмати муҳим ўрин тутди. Мазкур хизмат зиммасига қонун лойиҳаларини кўриб чиқиш, муҳокама қилиш, қонунларни қабул қилиш ва маъқуллаш жараёнида Олий Мажлис палаталари, уларнинг кенгашлари, кўмиталари ва комиссиялари, Қонунчилик палатасининг партия фракциялари билан яқин ҳамкорликни ташкил этиш; Олий Мажлис томонидан юборилган қонунларни Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан имзолаш ва эълон қилишга тайёрлаш каби вазифалар юклатилган. Ушбу хизмат ўзига юклатилган вазифаларни амалга ошириб, қонун ижодкорлиги жараёнининг дастлабки босқичларидан бошлаб, токи қонун лойиҳасининг Қонунчилик палатаси органларида (Кенгаш, кўмита,

¹ Мирхамидов М.М. Некоторые вопросы взаимоотношений Президента с законодательной властью. Право президента на законодательную инициативу // Ўзбекистон Республикасида демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини қуриш масалалари (илмий мақолалар тўплами). Т.: 2003. –Б.4.

комиссия, фракция) муҳокама этилиши, ялпи мажлисда кўриб чиқилиб, қабул қилиниши, Сенатнинг органларида муҳокама қилиниб, ялпи мажлисда кўриб чиқилиб, маъқулланиши ҳамда президент томонидан имзоланиб, эълон қилингунга қадар бўлган барча босқичларида иштирок этади. Бугунги кунда, ушбу хизмат фаолияти орқали қонун ижодкорлиги жараёнида президент ва парламент муносабатлари самарали амалга оширилмоқда.

Шу билан бир қаторда, бу борада айрим бўшлиқлар ҳам йўқ эмас. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 84-моддасида рад этилган қонун юзасидан Қонунчилик палатаси ва Сенат юзага келган келишмовчиликларни бартараф этиш учун Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенат аъзолари орасидан тенглик асосида келишув комиссиясини тузиши мумкинлиги белгиланган. Бироқ, қонунчиликда Ўзбекистон Республикаси Президенти ўз эътирозлари билан қайтарган қонунлар юзасидан парламент палаталари билан шундай келишув комиссияларини тузиш масаласи ўз аксини топмаган. Қолаверса, қонунчиликда Қонунчилик палатаси ва Сенат томонидан тузилган келишув комиссияси фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Президенти ёки унинг вакили иштирокини таъминлаш масаласи ҳам очиқ қолган. Фикримизча, қонунчиликда Ўзбекистон Республикаси Президенти ўз эътирозлари билан қайтарган қонунлар юзасидан парламент билан келишув комиссияси тузилиши мумкинлигини, шунингдек парламент палаталари ўртасидаги қонун бўйича юзага келган келишмовчиликларни бартараф этиш учун тузилган келишув комиссияси фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Президентининг вакили иштирок этишга ҳақли эканлигига оид қондаларни қонунчиликда белгилаш мақсадга мувофиқдир. Чунки, бундай қондаларнинг мавжуд эмаслиги амалиётда қонунлар юзасидан ушбу субъектлар ўртасида яхлит

фикрга келишга тўсқинлик қилади ва бу ҳолат қонун ижод-корлигининг самарадорлигига салбий таъсир этиши мумкин. Бу борада, Россия тажрибаси эътиборга молик. Жумладан, Россия Федерацияси Конституциясининг 85-моддасида ҳамда парламент палаталарининг тегишли регламентларида Президентнинг келишув тартибларидан фойдаланиши ва келишув комиссиялари ишида иштирок этиш ҳуқуқи мустаҳкамланган¹.

Мамлакатимизда президент ва парламент муносабатларининг муҳим йўналишларидан бири – бу давлат органларини шакллантириш ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддасига мувофиқ, Олий Мажлис палаталари давлат органларини шакллантириш соҳасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Бош вазир номзодини кўриб чиқади ва тасдиқлайди; Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакилини, Марказий сайлов комиссиясини сайлайди; Ўзбекистон Республикаси Президентининг вазирликлар, давлат кўмиталари ва давлат бошқарувининг бошқа органларини тузиш ҳамда тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлайди. Парламентнинг юқори палатаси – Сенат Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига кўра, Конституциявий суд, Олий суд, Олий хўжалик судини сайлайди; Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитасининг ва Марказий банк бошқарувининг раисларини, Ўзбекистоннинг чет давлатлардаги дипломатик ва бошқа вакиллари тайинлайди ҳамда уларни лавозимидан озод этади; Президентнинг Бош прокурор ва Ҳисоб палатаси раисини, Миллий хавфсизлик хизмати раисини тайинлаш ва уларни лавозимидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлайди. Бундан ташқари, Президент Сенатнинг ўн олти нафар

¹ Қаранг: Основы парламентского права: научно-практическое пособие / Под ред. д.ю.н., проф. Т.Я.Хабриевой. - М., 2006. -С. 60-61

аъзосини тайинлайди ҳамда Сенат Раиси ва унинг ўринбосарлигига номзодларни тақдим этади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида, парламент фаолиятига оид қонунларда ва палаталар регламентларида бу борада парламент ва президент муносабатлари механизми тўла ўз аксини топмаган. Жумладан, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг регламенти тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг регламенти тўғрисида”ги қонунларда¹, Олий Мажлис палаталарининг регламентларида² палаталар томонидан у ёки бу мансаб лавозимига тавсия этилган номзодни ёки тегишли фармонларни тасдиқлаш рад этилган тақдирда ушбу масалалар қандай ҳал этилиши ҳуқуқий жиҳатдан етарлича тартибга солилмаган.

Парламентга давлат органларини шакллантириш борасида кенг ваколатлар берилишидан мақсад давлат ҳокимияти тизимида мувозанатни таъминлаш, ҳокимият тармоқларининг ўзаро бир-бирини тийиб туриши, ҳокимиятнинг бир давлат органи қўлида тўпланишни олдини олишдан иборатлигини ҳисобга олсак, қайд этиб ўтилган қонунчиликдаги бўшлиқларни бартараф этиш муҳим аҳамият касб этишини исботлашга ҳожат қолмайди.

Давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижре этувчи ва суд тармоқлари ўртасида мутаносиб ва барқарор мувозанатни таъминлаш ҳуқуқий табиати нуқтаи назаридан давлат раҳбари сифатида президент зиммасига юклатилиши табиий эканлигини қайд этган ҳолда таъкидлаш керакки, ушбу серқирра ва мураккаб вазифани самарали амалга ошириш

¹ “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг регламенти тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг регламенти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунлари. 29.08.2003 й. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2003 й. №9-10. 136-137-моддалар.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси. 2005, №5. 161-модда; №7. 242-модда.

учун нафақат қонунчиликда умумий қоидаларни белгилаш, балки зарур ташкилий-ҳуқуқий механизмларни такомиллаштириш ҳам талаб этилади. Бу ўз навбатида, давлат бошқаруви-ни либераллаштириш ва давлат ҳокимияти тизимида қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг роли ва таъсирини оширишга ҳамда охир-оқибат фуқаролик жамияти институтларининг тараққий этишига хизмат қилади.

§ 2.2. Парламент ва ижро этувчи ҳокимият муносабатларининг тартибга солиниши

Ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи қонунларни қабул қилиш билан бир каторда уларнинг амалиётда аниқ ва самарали ижро этилишини таъминлаш ҳам долзарб масалалардан ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов таъкидлаганидек: “Бизнинг олдимизда турган яна бир масала – қабул қилинган қонунларнинг сўзсиз ижро этилишини таъминлашдан иборат. Маълумки, қонун ижросини Ҳукумат амалга оширади. Унинг асосий вазифаси қонунларни сўзсиз ижро этишдир. Қонунлар сўзсиз бажарилганидагина биз ҳуқуқий давлат қуришимиз мумкин”¹.

Ҳақиқатдан ҳам демократик ҳуқуқий давлат барпо этишнинг энг муҳим тамойилларидан бири – бу қонунларнинг сўзсиз ижро этилиши ва уларнинг устуворлигидир. Қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият ўртасидаги фаол ҳамда самарали ҳамкорликни таъминламасдан эса бунга эришиб бўлмайди. Шу маънода, мамлакатнинг демократик тараққиёт сари барқарор ривожланишида ва давлат ҳокимияти тизимида мутаносиб мувозанатни таъминлашда парламентнинг ижро этувчи ҳокимият билан ўзаро муносабатларини оқилона таш-

¹ Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13.–Т.: Ўзбекистон, 2005. –Б.171.

кил этиш ва амалга ошириш муҳим ҳисобланади. Айниқса, давлат бошқарувини янада демократлаштириш ва модернизациялаш шароитида парламент ва ижро этувчи ҳокимият муносабатларини ислохотлар талаби нуқтаи назаридан таҳлил қилиш, бу борадаги мавжуд муаммоларни аниқлаш ва уларнинг ечимларини ишлаб чиқиш долзарб аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ижро этувчи ҳокимият билан ўзаро муносабатлари нисбатини таҳлил қилиш орқали амалиётда, ушбу нисбат кўпроқ ижро этувчи ҳокимият томон оғишини кузатиш мумкин. Мазкур ҳолат нафақат бизнинг мамлакатимизда, балки қатор МДХга аъзо давлатларда ҳам кузатилмоқда. Хусусан, Қозоғистонлик олим О.Кобабаевнинг ёзишича, кенг ваколатлари ва кучли аппарати билан ижро этувчи ҳокимият нафақат қонунчилик, балки суд органлари ваколатларини ҳам ўзлаштиришга қодир. Шу сабабли, ижро этувчи ҳокимият фаолиятини парламент назорати ва унга ҳисобдорлик асосида, фақатгина қонун доирасида амалга оширилишини таъминлаш орқали унинг томонидан ҳокимиятнинг монополлаштирилишига мустаҳкам тўсик қўйиш лозим¹. Шу билан бир қаторда, қонун чиқарувчи орган томонидан ижро этувчи ҳокимият фаолиятига ҳаддан зиёд аралаштиришга ҳам йўл қўйиб бўлмаслигини таъкидлаш лозим.

Қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятнинг ўзаро муносабатлари давлат механизмининг муҳим таркибий қисми сифатида илмий адабиётларда турлича изоҳланади. Рус олими Ю.Н.Стариковга кўра давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларининг ўзаро тенглигини, давлат ҳокимиятининг монополлаштирилмаслигини билдирибгина қолмасдан, балки улар ўртасидаги

¹ Кобабаев О.К. Конституционно-правовые основы организации государственной власти в Республике Казахстан в соответствии с принципом ее разделения на ветви. Алматы: Жеті жарғы. 1999. -С. 143-144.

алоқаларнинг соғлом рақобат муҳитида ва ҳамкорлик билан ташкил этилишини ҳам англатади¹.

В.Е.Чиркин ҳам ўхшаш фикрни билдириб, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият тармоқлари ҳамкорлиги ва алоқадорлиги жуда зарурлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, бундай ҳамкорлик “бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда сақлаш” ғояси билан бир қаторда ҳозирги замон давлат ҳокимияти бўлиниши принципнинг муҳим ва ажралмас таркибий қисмидир².

Демак, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият тармоқлари ўртасидаги ўзаро муносабатлар уларнинг бир-биридан мустақиллигини ва бир-бирини тийиб туриши билан бирга, давлат олдида турган умуммиллий вазифа ва функцияларни ҳал қилиш учун улар ўртасида мустаҳкам ва самарали ҳамкорлик ҳамда узвий алоқадорлик ўрнатиш заруратини ҳам тақозо этади.

Ўзбекистон парламенти ва ижро этувчи ҳокимият фаолиятининг ҳуқуқий асосларини таҳлил қилиш натижасида улар ўртасида куйидаги шаклларда алоқадорлик ва ҳамкорлик мавжудлигини қайд этиш лозим: парламент томонидан ижро этувчи ҳокимият органларининг тизими ва ваколатларининг белгиланиши; парламентнинг ҳукуматни шакллантиришдаги иштироки; ҳукуматнинг қонун ижодкорлиги жараёнидаги иштироки; ҳукумат мажлисларида парламент палаталари вакилларининг, парламент палаталари, шунингдек улар органлари йиғилишларида ҳукумат аъзоларининг қатнашиши; Олий Мажлиснинг Вазирлар Маҳкамаси тақдимида биноан Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетини қабул қилиши ва унинг ижросини назорат қилиши; парламент назорати жараёнида, хусусан, парламент сўрови билан мурожаат қи-

¹ Стариков Ю.Н. Курс общего административного права. Т. 1. –М.: Норма, 2002. –С. 67.

² Чиркин В.Е. Основы сравнительного государственного управления. –М.: Юрист, 2001. – С.85.

линганда ёки ҳукуматдан муайян масала юзасидан тушунтириш талаб қилинганда ва шунга ўхшаш муносабатлар доирасида ўзаро алоқадорлик.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддаси 5-бандига кўра ижро этувчи ҳокимият органларининг тизими ва ваколатларини белгилаш Олий Мажлис палаталарининг мутлақ ваколатлари жумласига киради. Парламент тегишли қонунларни қабул қилиб, ижро этувчи ҳокимият фаолиятига муҳим таъсир ўтказиш имкониятига эга. Рус олими профессор, Б.В.Россинскийнинг қайд этишича ижро этувчи ҳокимият тизими ўз табиатига кўра, бутун давлат ҳокимияти тизимини ўзида намоён этиб, давлат ҳокимиятига хос бўлган барча функцияларни бажарар экан¹ ижро этувчи ҳокимиятнинг тизими парламент томонидан қонунларда белгилаб берилиши лозим². Бундан кўзланган мақсад шундан иборатки, ижро этувчи ҳокимият норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш; назорат қилиш, ташкилий-хўжалик функцияларни битта орган қўлида тўплаб, ҳокимиятни монополлаштирсин. Биз ҳам олимнинг ушбу фикрларини қўллаб-қувватлаймиз ва “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида”ги Қонунда ижро этувчи ҳокимият тизимини белгилаш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддаси ва “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида”ги Қонуннинг 1-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ўзбекистон Республикаси Олий

¹ Б.В.Россинский ушбу функцияларни қуйидаги учта гуруҳга бўлади: норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш; назорат қилиш (лицензиялаш, рўйхатдан ўтказиш ва бошқалар); ташкилий-хўжалик функциялар (давлат мулкни бошқариш ва давлат хизматларини кўрсатиш).

² Исполнительная власть в России. История и современность, проблемы и перспективы развития - Новая Правовая культура, 2004 г. -С. 78-81.

Мажлиси олдида жавобгардир. Бош вазир Вазирлар Маҳкамаси фаолиятини ташкил этади ва унга раҳбарлик қилади ҳамда унинг самарали ишлаши учун шахсан жавоб беради. Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Бош вазир номзодини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш Ўзбекистон Республикаси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биргаликдаги ваколатлари жумласига киритилган. К.Н.Джумабаев ҳақли равишда қайд этганидек, парламентнинг ҳукуматни шакллантиришдаги иштироки унинг ижро этувчи ҳокимият устидан назорат ўрнатишининг самарали воситаларидан бўлиб ҳисобланади¹.

2011 йил 18 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддаларига ўзгартиш ва кўшимчалар киритиш тўғрисида (78, 80, 93, 96 ва 98-моддаларига)”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни² билан Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддасига киритилган тузатишларга мувофиқ эндиликда Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзоди Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасига сайловда энг кўп депутатлик ўринларини олган сиёсий партия ёки тенг миқдордаги энг кўп депутатлик ўринларини қўлга киритган бир неча сиёсий партия томонидан таклиф этилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти тақдим этилган Бош вазир лавозимига номзодни кўриб чиққанидан кейин ўн кун муддат ичида уни Олий Мажлис палаталарининг кўриб чиқиши ва тасдиқлаши учун таклиф этади.

Бош вазир номзоди унинг учун тегишлича Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари

¹ Джумабаев К.Н. Законодательная и исполнительная власти: взаимосвязь и взаимодействие. Автореф. дисс. канд. юрид. наук. Т. 1993. -С. 13.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси. 2011 йил, 4-сон, 100-модда.

умумий сонининг ярмидан кўпи томонидан овоз берилган тақдирда тасдиқланган ҳисобланади.

Қонунга биноан Бош вазирни лавозимидан озод қилишда ҳам парламентга муҳим ваколат берилди. Унга кўра Ўзбекистон Республикаси Бош вазири ва Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ўртасида зиддиятлар доимий тус олган ҳолда Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг камида учдан бир қисми томонидан Ўзбекистон Республикаси Президенти номига расман киритилган тақлиф бўйича Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлиси муҳокамасига Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми билдириш ҳақидаги масала киритилади. Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми тегишлича Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисми овоз берган тақдирда қабул қилинган ҳисобланади. Бундай ҳолатда Ўзбекистон Республикаси Президенти Бош вазирни лавозимидан озод этиш тўғрисида қарор қабул қилади. Бунда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг бутун таркиби Бош вазир билан бирга истеъфога чиқади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига киритилган ушбу қоидалар энг илғор демократик талаблар ҳамда ривожланган демократик давлатлар тажрибасига тўла мос келади. Хусусан, сиёсий тизим фаолиятига оид хорижий мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, сиёсий партияларнинг парламент фаолиятидаги иштироки қанчалик муҳим бўлмасин, уларнинг асосий вазифаси ҳокимиятни эгаллаш, ҳукуматни шакллантиришда иштирок этиш ва унинг фаолиятига ўз таъсирини ўтказишдан иборатдир. Бинобарин, сиёсий партияларнинг мамлакат ҳаётидаги ўрни ва ролининг ошиши, уларнинг давлат механизми билан ўзаро муносабатлари, аввало, партиянинг ҳукумат билан бўладиган муносабатларида яққол намоён бўлади. Шу боис ҳам кўпчилик ривожланган демокра-

тик давлатларда, мисол учун, Буюк Британия, Канада, Германия, Португалия, Франция, АҚШ, Япония ва бошқаларда, давлатнинг бошқарув шакли хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда ҳукумат тўлиғича ёки айтарли қисми сиёсий партиялар томонидан шакллантирилади.

Жумладан, парламент монархияси бўлган Буюк Британияда давлат раҳбари сайлов натижаларига кўра қуйи палатада мутлақ кўпчилик ўринга эга бўлган сиёсий партия лидерини ҳукумат раҳбари этиб тайинлайди. Францияда Президент Бош вазирни ва унинг таклифига кўра вазирларни тайинлайди. Бунда парламентдаги кўпчиликнинг фикри инобатга олинади. Португалия Конституциясининг 190-моддасига мувофиқ Президент Республика Ассамблеясидаги сиёсий партиялар билан маслаҳатлашувлар ўтказиб, сайлов натижаларини ҳисобга олган ҳолда Бош вазирни тайинлайди. Греция Конституциясининг 37-моддасига асосан сайлов натижаларига кўра парламентда мутлақ кўпчилик ўринга эга бўлган сиёсий партия лидерини ҳукумат раҳбари этиб тайинлайди. Президентлик республикаси бўлмиш АҚШда эса партия лидери, давлат раҳбари ва ҳукумат раҳбари лавозимлари мамлакат Президенти тимсолида бирлашган бўлиб, мамлакат Президенти, одатда, президент сайловларида ғалаба қозонган партия вакилларида вазирларни тайинлайди. Германия амалиётига мувофиқ, Президент Бундестагда кўпчилик ўринга эга бўлган партиялардан канцлер номзодини тавсия этади¹.

Ҳукуматни шакллантиришда сиёсий партиялар фаол иштирок этар экан, ушбу фаолиятнинг акси сифатида ҳукуматнинг парламент олдидаги сиёсий жавобгарлиги муҳим аҳамият касб этади. Шунга кўра, кўпчилик хорижий давлатларда парламентнинг ҳукуматга нисбатан муносабатини белгиловчи

¹ Қаранг: [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.worldconstitutions.ru>

асосий институтлардан бири сифатида ишончсизлик вотуми майдонга чиқади. Парламент амалиётида ҳукумат фаолиятини кўллаб-қувватламаслик шу тартибда ифода этилади. Ҳукумат раҳбарига ишончсизлик вотуми билдирилиши, қоида тариқасида, бутун ҳукуматнинг истеъфога чиқишига олиб келади.

Хусусан, Италия Конституциясининг 95-моддасида вазирлар Вазирлар Кенгашининг фаолиятига умумий жавобгар эканлиги қайд этилган. Греция конституциясининг 85-моддасида “Вазирлар Кенгаши ҳукумат сиёсати учун умумий жавобгарликни зиммасига олиши белгиланган. Буюк Британияда ҳукумат парламент қўйи палатаси депутатларининг мутлақ кўпчилиги ишончига эга бўлгандагина фаолият кўрсатиши мумкин. Германия Асосий қонунинг 67-моддасига мувофиқ Канцлер ўз фаолияти учун Бундестаг олдида сиёсий жавобгардир. Бундестаг кўпчилик овоз билан янги Канцлерни сайласагина амалдаги Канцлерга ишончсизлик билдириб, Президентга уни истеъфога чиқаришни сўраб мурожаат қилиши мумкин. Шунга ўхшаш амалиётни Испания ва Исроил давлатларида ҳам кузатиш мумкин¹.

Айрим хорижий давлатлардан фарқли ўлароқ мамлакатимизда ишончсизлик вотуми Ўзбекистон Республикаси Бош вазири ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ўртасида зиддиятлар доимий тус олган ҳолдагина билдирилиши мумкин. Бу орқали ҳукумат ва парламент муносабатларида барқарорликни таъминлаш назарда тутилмоқда. Шу билан бирга, парламент томонидан ишончсизлик вотуми билдирилганда, парламентнинг ўзини тарқатиб юбориш масаласи кун тартибида турмайди. Бу эса, парламентга қатъият билан ҳаракат қилиш имкониятини беради. Бундан ташқари, Асосий Қонунимизнинг 98-моддасига киритилган

¹ Қараг: [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.worldconstitutions.ru>

Ўзгартиш ва кўшимчаларга мувофиқ, ишончсизлик вотуми қабул қилинганда янги Бош вазир номзоди Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан Қонунчилик палатасидаги барча сиёсий партиялар фракциялари билан тегишли маслаҳатлашувлар ўтказилганидан сўнг Олий Мажлисга кўриб чиқиш ва тасдиқлашга тақдим қилиш учун таклиф этилади. Ушбу механизм, барча фракцияларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари ҳисобга олинишини таъминлаш баробарида ишончсизлик вотумини айрим сиёсий кучлар томонидан суиистеъмол қилинишининг олдини олади.

Конституциямизнинг 78-моддасига киритилган кўшимчаларга мувофиқ Олий Мажлисга мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг долзарб масалалари юзасидан Бош вазирнинг ҳисоботларини эшитиш ва муҳокама қилиш ваколати берилмоқда. Бу, ўз навбатида, ижро этувчи ҳокимият фаолияти устидан парламент назоратини кучайтириш баробарида депутатлар фаолияти самарадорлигини ошириш, фракцияларнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг долзарб масалалари бўйича ўз сайловчилари манфаатларини таъминлашига хизмат қилади.

2011 йил 15 июлда мамлакатимиз тарихида илк мартаба Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг кўшма мажлисида “Демократик бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш ва иқтисодиётни либераллаштириш борасида ҳукумат томонидан амалга оширилаётган чора-тадбирлар дастури, шунингдек, “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” Давлат дастури ижросининг бориши тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг ҳисоботи эшитилганлиги Конституцияга киритилган ўзгартиш ва кўшимчалар ижросининг яққол исботи бўлди¹.

¹ Қаранг: [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://uza.uz/ru/documents/15631>

Парламентнинг ҳукуматни шакллантириш билан боғлиқ муносабатларида эътиборга молик муҳим масалалардан бири янги шакллантирилган Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига кўриб чиқиш учун ўз ваколатлари давридаги фаолияти дастурини тақдим этишидир¹. Парламент Бош вазирнинг номзодини тасдиқлар экан, албатта, буни номзоднинг келажак фаолияти режалари, унинг ўз олдига қўйган мақсадлари, ҳукуматнинг фаолият дастури бўйича ғоя ва қарашларини таҳлил этган ҳолда бир тўхтамга келиши ва бундан келиб чиқиб ҳукуматнинг ўз ваколатлари давридаги фаолият дастурини кўриб чиқиб, уни тасдиқлаш ёки тасдиқламаслик ҳақида қарор қабул қилиши лозим. Бироқ, қайд этиш лозимки, қонунчилигимизда Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига кўриб чиқиш учун ўз ваколатлари давридаги фаолияти дастурини тақдим этишининг муддатлари, тартиб-таомиллари, ушбу дастурни муҳокама қилишнинг тартиб-таомиллари, бу масала юзасидан парламент қарорининг ҳуқуқий оқибатлари белги-ланмаган. Натижада, қонуннинг мазкур нормаси амалда ишламаяпти.

Бу борада хорижий давлатлар тажрибасини таҳлил қил- сак, Венгрия, Руминия, Польша, Финландия, Литва, Армани- стон, Молдова каби бир қатор давлатлар қонунчилигида ҳуку- матнинг парламентга ўз фаолият дастурини тақдим қилиши белгиланган бўлиб, бу қоидага ҳукумат иш бошлашининг зарурий шарт сифатида қаралади². Тадқиқотчи Ю.Киселёва- га кўра ҳукуматнинг фаолият дастури ушбу органни легитим- лаштирувчи ҳужжат бўлиб ҳисобланади. Шу сабабли, уларда

¹ Қаранг: "Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги Қонунининг (янги таҳрири). Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. - 2003. №9-10, 138-модда.

² [Электронный ресурс] Режим доступа: [http://ru.rpl.net.ua/2008/01/14/ programma_deyatelnosti_pravitelstva_praktiki_i_vozmozhnosti.html](http://ru.rpl.net.ua/2008/01/14/programma_deyatelnosti_pravitelstva_praktiki_i_vozmozhnosti.html), свободный.

хукумат томонидан ўз фаолият дастурини тақдим қилишнинг тартиб-таомиллари аниқ белгиланган. Хусусан, Литва Конституциясининг 92-моддасига биноан Бош вазир тайинланган пайтидан бошлаб 15 кундан кечиктирмай Сеймга Президент томонидан тасдиқланган Ҳукумат ва унинг фаолият дастурини тақдим қилади¹. Руминия Конституциясининг 102-моддасига асосан Бош вазирликка номзоди илгари сурилган шахс 10 кун ичида Ҳукуматнинг фаолият дастурини парламентга тақдим этади. Дастур Депутатлар палатаси ва Сеймнинг қўшма мажлисида муҳокама қилинади ва кечи билан 60 кун ичида бу масала бўйича қарор қабул қилиниши лозим². Арманистон Конституциясининг 74-моддасига биноан Ҳукумат Миллий Мажлис сайлангач ёки ўзи янгитдан шакллантирилганидан сўнг 20 кун ичида Миллий Мажлисга маъқуллаш учун ўз фаолият дастурини тақдим этади. Миллий Мажлис камида 48 ва кўпи билан 72 соат ичида бу масала бўйича тегишли қарорини қабул қилиши лозим³. Қозоғистон Республикасининг Ҳукумат тўғрисидаги Қонунининг 7-моддасига кўра Бош вазир тайинланган пайтдан эътиборан бир ой ичида Парламентга Ҳукумат Дастури тўғрисидаги маърузани тақдим этади. Дастур рад этилган тақдирда икки ой ичида такроран яна маъруза тақдим этади. Башарти, Дастур парламент палаталари аъзолари умумий сонининг учдан икки қисм кўпчилиги овози билан рад этилса, Ҳукуматга ишончсизлик вотуми билдирилган ҳисобланади⁴.

Мамлакатимиз конунчилигида Вазирлар Маҳкамасининг Олий Мажлисга ўз ваколатлари давридаги фаолият дастурини

¹ Зарубежные конституции // [Электронный ресурс] Режим доступа: www.constitution.garant.ru/DOC_4000.htm, свободный.

² Зарубежные конституции // [Электронный ресурс] Режим доступа: www.constitution.garant.ru/DOC_4000.htm, свободный.

³ Зарубежные конституции // [Электронный ресурс] Режим доступа: www.constitution.garant.ru/DOC_4000.htm, свободный.

⁴ Ведомости Верховного Совета Республики Казахстан, 1995 г., № 23, ст.145

тақдим этишига оид тартиб-таомилларнинг белгиланмаганлиги ҳукумат фаолиятини тизимли асосда ташкил этиш ва уни назорат қилишга салбий таъсир кўрсатиш билан бир қаторда, парламент фаолиятида муҳолифатнинг тузилишига ҳам муайян маънода монелик қилади. Чунки, қонунга кўра янгитдан шакллантирилган ҳукуматнинг тутган йўли ва дастурига ёки унинг айрим йўналишларига қўшилмайдиган сиёсий партиялар фракцияларидан сайланган депутатларгина ўзларини муҳолифат деб эълон қилиши мумкин.

“Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида”ги Қонуннинг 8-моддасида белгиланишича, Олий Мажлис палаталари Вазирлар Маҳкамаси муайян аъзосининг ўзи раҳбарлик қилаётган давлат ёки хўжалик бошқаруви органи фаолияти масалалари юзасидан ахборотини эшитишлари ва зарур бўлганда уни истеъфога чиқариш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президенти кўриб чиқиши учун таклиф киритишлари мумкин¹. Бу қоида ҳам парламентнинг ҳукуматга таъсир ўтказиш ва унинг фаолиятини назорат қилиш борасидаги муҳим воситалардан бўлиб саналади.

Парламент ва ижро этувчи ҳокимият муносабатларининг салмоқли қисми қонун ижодкорлиги жараёнида кечади. Ҳукуматнинг бу жараёндаги иштироқи бошқа қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектларига нисбатан анча кенгроқ бўлиб, ушбу жараённинг деярли барча босқичларида кузатилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг 83-моддаси ва “Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида”ги Қонуннинг 3-моддасига мувофиқ Вазирлар Маҳкамаси қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга ва

¹ Қаранг: “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида”ги Қонуннинг (янги таҳрири). Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2003 й. №9-10, 138-модда.

бундай ҳуқуқ қонун лойиҳаларини Қонунчилик палатасига киритиш орқали амалга оширилади¹. Вазирлар Маҳкамасининг қонун лойиҳаларини тайёрлаш борасидаги фаолияти кенг қамровли бўлиб, улар қуйидагилардан иборат: ўз ташаббуси билан ёхуд Президент топшириғига биноан, шунингдек Олий Мажлиси палаталари қўмиталарининг таклифлари ва тавсиялари асосида қонунлар лойиҳаларини ишлаб чиқиш ҳамда Қонунчилик палатасига кўриб чиқиш учун киритиш; вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ҳамда давлат ва хўжалик бошқарувининг бошқа органларига қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш тўғрисида топшириқлар бериш, қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ишини ташкил этиш ва унга раҳбарлик қилиш; қонунлар лойиҳаларини давлат органларига, нодавлат ташкилотларга ва илмий муассасаларга тақриз учун юбориш; вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг амалдаги қонун ҳужжатларининг қўлланилиш амалиёти ҳамда уларнинг самарадорлигини ўрганиш натижалари тўғрисидаги ахборотларини эшитиш ва бошқалар.

Мамлакатимизда қонун ижодкорлиги жараёнининг таҳлили қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектлари орасида Вазирлар Маҳкамаси анча фаол эканлигини кўрсатмоқда. Хусусан, 2005-2010 йиллар мобайнида Қонунчилик палатасига тақдим этилган 297 та қонун лойиҳасидан 160 тадан зиёди Вазирлар Маҳкамаси томонидан киритилган².

Бизнингча, бу ҳолатни қуйидагича изоҳлаш мумкин: ҳукумат иқтисодиётнинг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолиятига раҳбарликни амалга ошириб, қонунлар

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида” ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси. 2006 й., №10, 537-модда.

² Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза // Халқ сўзи – 2010 – 28 январь.

ижросини таъминлайди. Шундай экан, жамиятдаги ижтимоий муносабатларнинг қайси бир соҳасида қонунчиликка эҳтиёж, зарурат борлигини тегишли соҳаларига раҳбарликни амалга ошириш жараёнида аниқлаш имконияти каттароқ. Ҳукуматнинг қонун ижодкорлиги соҳасидаги фаол иштироки хорижий давлатлардаги тенденцияларига ҳам мос келади. Жумладан, дунёдаги 69 та давлатнинг қонунчилик амалиёти таҳлилига кўра, уларнинг 33 тасида қонун лойиҳаларининг 90-100 фоизи парламентга айнан ҳукумат томонидан киритилмоқда, қолган давлатларда эса бу кўрсаткич 50 фоизни ташкил қилади¹. Ҳукумат томонидан парламентга киритилган қонун лойиҳаларининг қабул қилиниши амалиётига назар солсак, дунёнинг 60 та давлатидан 42 тасида бу кўрсаткич 90-100 фоизни, 9 тасида 80-90 фоизни, 4 тасида 70-79 фоизни ташкил этишига гувоҳ бўламыз².

Баъзи олимлар ижтимоий ҳаёт шиддат билан ўзгараётган шароитда қабул қилинаётган қонунларнинг тез эскириб, замондан орқада қолаётганлигига эътибор қаратиб, бунда қонунларга ўз вақтида тегишли ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш, янгиларини қабул қилиш лозимлигини ҳамда бу борада айнан ҳукумат асосий ташаббускор бўлиши кераклигини таъкидлайдилар³.

Биз бу олимларнинг фикрларига қисман қўшилган ҳолда қонунчилик жараёнининг ҳар қандай босқичида қонунчилик ташаббуси ҳукукининг бошқа субъектларига нисбатан, шу жумладан ҳукуматга нисбатан ҳам депутатлар етакчи мавқега эга бўлиши керак, деб ҳисоблаймиз.

¹ Қаранг: Правительство Российской Федерации // Под. ред. Т. Я. Хабриевой. – М.: Норма, 2005. –С. 499.

² Ўша жойда.

³ Қаранг: Окуньков Л. А., Родин В. А. Вето Президента. Научно-практическое пособие. М.:1999. –С. 45.

Қонун ижодкорлиги жараёнида парламент ва ижро этувчи ҳокимият муносабатларининг муҳим йўналишлари-дан бири – бу Олий Мажлиснинг Вазирлар Маҳкамасининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетини қабул қилиши ва унинг ижросини назорат қилишидир. Аксарият демократик давлатларда бўлгани каби мамлакатимизда ҳам Давлат бюджетини қабул қилиш ва унинг ижросини назорат қилиш Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддасига мувофиқ Олий Мажлис палаталарининг бирга-ликдаги ваколатлари жумласига киритилган. “Бюджет тизими тўғрисида”ги Қонунга асосан Вазирлар Маҳкамаси Давлат бюджети лойиҳаси ишлаб чиқилишини ташкил этади ва уни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига тақдим этади; Давлат бюджети ижроси тўғрисидаги ҳисоботни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тасдиғига киритади. Бу борадаги миллий қонунчилик таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, Олий Мажлис Сенатининг Давлат бюджетини назорат қилишга оид конституциявий ваколати ва ушбу соҳада унинг ҳукумат билан бўладиган муносабатлари парламент фаолиятига оид қонунларда, Сенатнинг регламентида белгиланмаган¹. Фиримизча, амалиёт талабидан келиб чиқиб, қонунга ва Сенатнинг регламентига қўшимчалар киритиш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва ижро этувчи ҳокимият муносабатларидаги муҳим йўналишлардан бири бевосита парламент назоратини амалга ошириш билан боғлиқдир. Таъкидлаш керакки, мамлакатимиз қонунчилигида парламент назоратини амалга ошириш ва бу борада парламент ҳамда ижро этувчи ҳокимият муносабатларига оид умумий қоидалар ўз аксини топган. Бироқ, батафсил таҳлил қилин-

¹ Амалдаги қонунларимизда Олий Мажлис Сенатининг Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги Вазирлар Маҳкамасининг чораклик, ярим йиллик ва йиллик ижроси ҳақидаги ҳисоботларини кўриб чиқиш ва тасдиқлашда қатнашиш ваколати назарда тутилмаган. Қонунчилик палатасининг бу борадаги ваколатлари эса аниқ белгилаб қўйилган.

ганда ушбу қоидаларни амалга ошириш билан боғлиқ механизмлар такомиллашувга муҳтож эканлиги кўринади. Жумладан, қонунга мувофиқ ҳукуматнинг ёки унга бўйсунувчи давлат ёхуд хўжалиқ бошқаруви органларининг фаолиятига доир парламент сўрови олган ҳукумат ёхуд ҳукумат аъзоси қонунда белгиланган муддатларда унга Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тегишли палаталарининг мажлисларида оғзаки ёки ёзма жавоб бериши шарт¹. Аммо, Вазирлар Маҳкамасининг регламентида ва бошқа қонун ҳужжатларида парламент сўровини кўриб чиқиш ва унга жавоб бериш, парламент сўровига юборилган жавобни муҳокама қилишнинг таомиллари ўз ифодасини топмаган, шунингдек, парламент палаталари мажлисларида ҳукумат аъзолари, давлат бошқаруви органлари мансабдор шахсларининг парламент кўмиталарининг назорат ўтказиш билан боғлиқ мажлисларида иштирок этиши шарт эканлиги, сўровга асосан тегишли мутахассисларни жалб этишга оид қатор масалалар ҳуқуқий жиҳатдан аниқ тартибга солинмаган. Шу сабабли, фикримизча Вазирлар Маҳкамасининг регламентига ҳукуматнинг парламент палаталари билан ўзаро муносабатларига доир алоҳида боб киритиш ва унда тегишли қоидаларни белгилаш зарур. Шу билан бир қаторда, ўзаро муносабатларни тизимли асосда самарали амалга оширилишини таъминлаш мақсадида ҳукуматнинг парламент палаталаридаги доимий вакиллари институтини жорий этиш ҳақида ҳам ўйлаб кўриш мақсадга мувофиқдир.

Юқорида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ижро этувчи ҳокимият билан ўзаро муносабатларининг нисбати ва хусусиятлари ҳақида билдирилган фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб, мазкур муносабатлар давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи асосида ташкил этилганлигини ва

¹ “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири) // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2003 й., №9-10, 138-модда

уларнинг умумий асослари миллий қонунчиликда ўз аксини топганлигини қайд этиш лозим. Шу билан бир қаторда, хорижий давлатларнинг бу борадаги тажрибаси ва миллий амалиёт тахлилидан келиб чиқиб, парламентнинг ҳукуматга нисбатан белгиланган кенг ваколатларини рўёбга чиқаришнинг тартиб-таомилларини яратиш ва такомиллаштириш демократик ислохотларнинг ҳозирги босқичида долзарб ҳисобланмоқда.

§ 2.3. Парламентнинг суд ҳокимияти билан ўзаро муносабатларининг ўзига хос хусусиятлари

Давлат ҳокимиятининг самарали амалга оширилишида ва давлат ҳокимияти тизимида мутаносиб ҳамда барқарор мувозанатни сақлашда парламент ва суд ҳокимияти олий органларининг ўзаро муносабатларини оқилона ташкил этиш муҳим аҳамият касб этади. Чунки, суд ҳокимияти ўзида қонун устуворлигини таъминлаш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Конституцияга мослигини аниқлаш, ҳуқуқ ҳақидаги низоларни ҳал қилиш, одил судловни амалга ошириш каби муҳим ваколатларни мужассам этганки, уларнинг қай даражада самарали амалга оширилиши нафақат парламент, балки бутун давлат механизмининг ҳаётийлиги ва таъсирчанлигини белгилаб беради. Шу сабабли, давлат ҳокимияти тармоқларининг, жумладан, парламент ва суд ҳокимияти олий органларининг ўзаро муносабатлари масалалари сиёсатчи ва олимларнинг доимий диққат марказида туради¹.

Юридик адабиётларда суд ҳокимиятининг давлат ҳокимияти тизимида тутган ўрни, вазифалари ва функциялари турлича таърифланади. Жумладан, М.Рустамбоев, Е.Никифорова

¹ Қаранг: Голованов В. Суды в системе государственных органов.// Юстиция Беларуси. № 3, 2004. –С.4.

ларга кўра, суд ҳокимиятининг асосий мақсад-вазифаси жамият аъзоларини, уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, қонуний манфаатларини ҳуқуққа ҳилоф тажовузлардан, давлатнинг нотўғри ҳаракатларидан ҳимоя қилишдан иборатдир¹. Х.Одилқориев, А.Саидовлар ҳам суднинг одил судловни амалга ошириш функциясига урғу беришади². Г.Черемныхнинг фикрича суд ҳокимияти низоларни ҳал қилиш, адолатни тиклаш ва айбдорларни жазолашга қаратилган, қонунда белгиланган ҳокимий ваколатларга эга бўлган, ўз ичига давлат органлари ва муниципал идораларни қамраб олувчи, оммавий-сиёсий ҳокимиятнинг мустақил тармоғидир³. И.Петрухиннинг таъкидлашича, суд ҳокимиятининг асосий функциялари давлат ва жисмоний шахслар ҳамда жисмоний шахслар, юридик шахслар ўртасида ўзаро вужудга келадиган низоларни ҳал қилиш, қонунларнинг конституциявийлигини назорат қилиш, фуқароларнинг ижро этувчи ҳокимият органлари ва уларнинг мансабдор шахслари билан бўладиган муносабатларида ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, жиноятларни тергов қилиш ва тезкор-қидирув тадбирларини ўтказишда фуқаро ҳуқуқларига риоя этилишини назорат қилиш, муҳим аҳамиятга эга бўлган юридик фактларни белгилашдан иборатдир⁴.

Фикримизча, юқорида олимлар келтирган таъкидлар ичида И.Петрухин томонидан санаб ўтилган вазифалар суд ҳокимияти моҳиятини кенгроқ очиб бера олади. Бироқ, унинг таъкидларида ҳам айрим камчиликлар йўқ эмас. Жумладан, суд ҳокимияти нафақат қонун чиқарувчи, балки ижро этувчи ҳокимият органлари норматив-ҳуқуқий ҳужжатларининг ҳам

¹ Рустамбоев М.Х., Никифорова Е.Н. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари: Олий ўқув юртлари учун дарслик. – Т.: “ZAR QALAM”. 2005. –Б. 55-56.

² Таджиханов У., Одилқориев Х., Саидов А. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. Т.: “Шарк” НМАК, 2001. –Б.628.

³ Черемных Г.Г. Судебная власть в Российской Федерации.М.,1998.-С.143 - 144.

⁴ Петрухин И.Л. Проблемы судебной власти в современной России // Государство и право. - 2000.- № 7.-С.5-21

конституциявийлиги устидан назоратни олиб боради. Мамлакатимиз умумий юрисдикция ва хўжалик судларининг амалиётида суд ҳокимияти судларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари устуворлиги принципига сўзсизриоя қилиш асосида жиноий, фуқаролик, хўжалик ишларини ва маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни кўриш бўйича ваколати, дея таърифланган бўлиб¹, ушбу таъриф такомиллашувга мухтождир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ суд ҳокимияти мамлакатимизда қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади. Ўзбекистон Республикасида суд тизими беш йил муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Олий суди, Олий хўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича олий судлари, Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик судидан, шу муддатга тайинландиган фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича вилоят ва Тошкент шаҳар судлари, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича туманлараро, туман, шаҳар судлари, ҳарбий ва хўжалик судларидан иборатдир².

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг ҳужжатлари Конституцияга қанчалик мослигига доир ишларни кўради, шу жумладан: қонунларнинг ва Олий Мажлис палаталари қарорларининг, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонларининг, ҳукуматнинг ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қарорларининг, давлатлараро шартномавий ва бошқа мажбуриятларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига

¹ “Суд ҳокимияти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Олий суди Пленуми ва Ўзбекистон Республикасининг Олий хўжалик суди Пленумининг қўшма қарори, 20.12.1996 й.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: “Ўзбекистон”, 2008.

мослигини аниқлайди; Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига, Қорақалпоғистон Республикаси қонунлари Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқлиги тўғрисида хулоса беради; Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари нормаларига шарҳ беради. Конституциявий суднинг қарорлари матбуотда эълон қилинган пайтдан бошлаб кучга киради. Улар қатъий ва улар устидан шикоят қилиш мумкин эмас. Конституциявий судни ташкил этиш ва унинг фаолият кўрсатиш тартиби 1995 йил 30 августдаги “Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида”ги Қонун ҳамда 2004 йил 30 январдаги Регламент билан белгиланган¹.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди фуқаролик, жиноий ва маъмурий суд ишларини юритиш соҳасида суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади. Мулкчиликнинг турли шакллариغا асосланган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ўртасидаги, шунингдек тадбиркорлар ўртасидаги, иктисодиёт соҳасида ва уни бошқариш жараёнида вужудга келадиган хўжалик низоларини ҳал этиш эса Олий хўжалик суди ва хўжалик судлари томонидан амалга оширилади. Олий суд ва Олий хўжалик судларини ташкил этиш ва уларнинг фаолият кўрсатиш тартиби 2000 йил 14 декабрдаги “Судлар тўғрисида”ги (янги таҳрири) Қонун билан белгиланган².

Мамлакатимизда судьяларнинг мустақиллиги ва фақат қонунга бўйсунishi, уларнинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига бирон-бир тарзда аралашишга йўл қўйилмаслиги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 112-моддасида мустаҳкамланган. Шунингдек, судьялар сенатор, давлат ҳокимияти вакиллик органларининг депутати

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 1995 й., №9, 178-модда

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2001 й. №1-2, 10-модда.

бўлиши, сиёсий партияларнинг аъзоси бўлиши, сиёсий ҳаракатларда иштирок этиши, шунингдек илмий ва педагогик фаолиятдан ташқари ҳақ тўланадиган бошқа бирон-бир фаолият турлари билан шуғулланиши мумкин эмаслиги ҳам давлат ҳокимияти бўлиниши тамойилига мос равишда Конституцияда ўз ифодасини топган. Суд ҳокимиятининг чиқарган ҳужжатлари барча давлат органлари, мансабдор шахслар, юридик ва жисмоний шахслар учун мажбурий бўлиб ҳисобланади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида суд ҳокимиятига давлат ҳокимиятининг тўлақонли мустақил тармоғи сифатида ҳуқуқий мақом берилганлигини қайд этиш лозим. Мана шу ҳуқуқий мақом доирасида суд ҳокимиятининг олий органлари парламент билан ўзаро муносабатларда бўлади. Бунда, Олий Мажлиснинг Конституциявий суд ҳамда умумий юрисдикция ва хўжалик судлари билан ўзаро муносабатлари ўзига хос фарқли жиҳатлари билан ажралиб туриши табиий, албатта.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида парламент ва суд ҳокимияти олий органларининг ҳуқуқий мақоми бўйича белгиланган нормалар таҳлилидан келиб чиқиб, уларнинг ўзаро муносабатлари турли шакл ва йўналишларда амалга оширилишини кузатиш мумкин. Бунда куйидагилар муҳим аҳамиятга эга: парламент томонидан суд ҳокимияти органларининг тизими ва ваколатларининг белгиланиши; парламентнинг юқори палатаси – Сенат томонидан суд ҳокимияти олий органларининг сайланиши; суд ҳокимияти олий органларининг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқидан фойдаланиши; Конституциявий суд томонидан конституциявий назоратнинг амалга оширилиши; Олий Мажлиснинг палаталари ёки палаталаридан бирини тарқатиб юбориш масаласини ҳал этишда Конституциявий суднинг иштироки; Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенати мажлисларида, шунингдек уларнинг органлари

мажлисларида Конституциявий суд, Олий суди, Олий хўжалик суди раисларининг иштирок этиши ва бошқалар.

Аксарият демократик давлатларда бўлгани каби суд ҳокимияти органларининг тизими ва ваколатларини белгилаш Ўзбекистон Республикаси Конституциясига кўра парламент ваколатига киритилган. Бугунги кунда Олий Мажлис қонун ва тегишли низомларни қабул қилиш орқали суд ҳокимиятини ташкил этиш, унинг ваколатлари, судьяларни интизомий жавобгарликка тортиш, уларнинг малака ҳайъатлари фаолиятини ташкил этиш, суд аппарати ходимларига малака даражаларини белгилаш ва уларни бериш тартибларини белгилаб берган¹. Бу борада фақатгина судьянинг махсус кийими тавсифи ва намуналарини белгилаш масаласи очик қолаётганлигини қайд этиш лозим. “Судлар тўғрисида”ги Қонуннинг 84-моддасига биноан буни Олий Мажлиснинг Сенати белгилаши лозим.

Парламентнинг суд ҳокимияти олий органлари билан муносабатларида уларни шакллантириш масалалари алоҳида ўрин тутади. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Президенти тақдимиغا биноан Конституциявий суд, Олий суд ва Олий хўжалик суди раислари, раис ўринбосарлари ва судьяларини лавозимларига сайлаш Сенатнинг мутлақ ваколатига киради. Сенат Конституциявий суд, Олий суд ва Олий хўжалик суди раислари, раис ўринбосарлари ва судьяларини сайлаш тўғрисидаги масалани ўзининг навбатдаги мажлисида кўриб чиқади. Бу масалалар юзасидан қарорлар Сенат аъзолари умумий сонининг кўпчи-

¹ Қонулардан ташқари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси судлар фаолиятига доир қуйидаги низомларни қабул қилган: “Ҳарбий судлар фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”, “Судьяларнинг малака ҳайъатлари тўғрисида”, “Суд ходимларининг мансаб даражалари тўғрисида”, “Судьяларнинг малака даражалари тўғрисида” // “Ўзбекистон Республикаси қонунлари тўплами”, 2001 й. №8; 2002 йил, №8.

лик овози билан қабул қилинади. Агар Конституциявий суд, Олий суд ва Олий ҳўжалик суди раислари, раис ўринбосарлари ва судьялари лавозимларига тақдим этилган номзодлар овоз бериш пайтида Сенат аъзолари овозларининг етарли сонини ололмасалар, Ўзбекистон Республикаси Президенти Сенат кўриб чиқиши учун шу номзодларни қайтадан тақдим этиши мумкин. Агар улар қайта рад этилса, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан Сенат кўриб чиқиши учун бошқа номзодлар тақдим этилади.

Парламент юқори палатасининг суд ҳокимиятининг олий органларини сайлашдан иборат ваколатини таҳлил қилиш асосида қуйидаги саволларнинг юзага келиши табиий: бундай ваколатнинг берилишидан мақсад нима, судьяларни сайлашнинг процессуал тартиби қандай, ушбу ваколат Сенатга судьялар фаолиятини назорат қилиш ҳуқуқини берадими, Сенат ўз ташаббуси билан судьялар ваколатини муддатидан олдин тугатиш борасида ваколатга эга бўлиши керакми ёки йўқми? Фикримизча, ушбу саволларга жавоб бериш учун миллий ва хорижий давлатлар тажрибасига мурожаат қилиш лозим. Жумладан, АҚШ, Россия Федерацияси, Қозоғистон, Арманистон каби қатор хорижий давлатларда парламент суд ҳокимияти олий органларини сайлаш ёки тайинлашда иштирок этади. Аввало, қайд этиш керакки, Сенатга судьяларни сайлаш борасида ваколатнинг берилиши давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципидан келиб чиқади ва бундан кўзланган мақсад ҳокимиятни бир давлат органи қўлида тўпланишини олдини олиш ҳамда вакиллик органи бўлмиш парламентнинг таъсирчанлигини таъминлашдан иборатдир.

Судьяларни сайлашнинг процессуал тартиби ҳақида тўхталиб, шуни айтиш жоизки, Сенат фаолиятини тартибга солувчи қонунларда ва ушбу органининг регламентида судья-

ларни сайлаш механизми етарлича ўз ифодасини топмаган¹. Хусусан, тақдим этилган номзод бўйича Сенат қўмиталарида муҳокамаларни ташкил этиш, масъул қўмитанинг хулосасини тайёрлаш ва уни Сенатнинг ялпи мажлисида муҳокама қилиш каби тартиб-таомиллар қонунчилигимизда белгиланмаган. Ҳозирда Сенатнинг бу борадаги амалиётига назар солсак, регламентда белгиланмаган бўлса-да, Сенатнинг Қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитасида Конституциявий суд, Олий суд ва Олий хўжалик суди раислари, раис ўринбосарлари ва судьялари лавозимларига тақдим этилган номзодлар дастлаб муҳокама қилиниши, улар юзасидан Қўмита хулосаси тайёрланиши, Сенатнинг ялпи мажлисида эса номзодларни тақдим этиш тегишли суд раиси ёки унинг ўринбосарлари томонидан амалга оширилишини кузатамиз. Бизнингча, мазкур масалалар бўйича тегишли тартиб-таомиллар Сенатнинг регламентида аниқ белгиланиши мақсадга мувофиқ. Қолаверса, Сенатнинг ялпи мажлисида номзодларни тақдим этиш қонун талабидан келиб чиқиб, тегишли суд раислари ёки уларнинг ўринбосарлари томонидан эмас, балки Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан вакил этиб белгиланган шахс амалга ошириши мақсадга мувофиқлигига ҳам эътибор қаратиш жоиз. Шу масалада, Россия Федерацияси парламенти юқори палатаси регламентининг ижобий томонларини ўрганиш фойдадан холи эмас. Мазкур тажрибанинг эътиборга молик жиҳатларидан бири шунда кўринадики, агар парламентнинг юқори палатаси тегишли номзодни рад этса, у ўз қарори билан номзод бўйича яхлит фикрга келиш учун

¹ Қаранг: “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг регламенти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 29.08.2003 й. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2003 й., №:9-10, 136-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг регламенти. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2005, №5, 161-модда.

Президентга ўзаро маслаҳатлашувлар ўтказиш таклифи билан чиқиши мумкин¹.

Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси ва суд ҳокимияти олий органлари ўзаро муносабатларига доир яна бир муҳим йўналиш бу қонунчилик ташаббуси ҳуқуқидир. Конституциянинг 83-моддасига биноан Конституциявий суд, Олий суд, Олий хўжалик суди қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга бўлиб, бу ҳуқуқ қонун лойиҳасини Олий Мажлис Қонунчилик палатасига киритиш орқали амалга оширилади. Маълумки, суд органлари ҳуқуқ ҳақидаги низоларни ҳал қилишар экан, бунда улар ижтимоий ҳаётнинг тегишли соҳасида мавжуд ҳуқуқий бўшлиқлар, ҳуқуқий тартибга солишдаги камчиликларни аниқлаш бўйича кенг имкониятларга эгадирлар. Шу маънода уларга қонунчилик ташаббуси ҳуқуқининг берилиши қонун ижодкорлиги жараёни ва ҳуқуқий тартибга солишнинг самарадорлигини оширишга қаратилган, десак хато бўлмайди. Таъкидлаш жоизки, аксарият хорижий давлатларда судлар бундай ҳуқуққа эга эмас. МДҲга аъзо давлатлар ичида фақат Россия Федерацияси, Тожикистон ва Қирғизистон Республикаларининг қонунчилигидагина суд ҳокимияти олий органларининг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи белгиланган. Қирғизистонда бундай ҳуқуққа Конституциявий суд эга эмас². Айни пайтда, ушбу давлатларда суднинг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи унинг ваколат доираси билан чегаралаб қўйилганлигини ҳам қайд этиш лозим³.

Ўзбекистонда кейинги йилларда суд ҳокимияти олий органларининг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқидан фойдала-

¹ Қаранг: Регламент Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации // [Электронный ресурс] Режим доступа: www.council.gov.ru, свободный.

² Зарубежные конституции // [Электронный ресурс] Режим доступа: www.constitution.garant.ru/DOC_4000.htm, свободный.

³ Основы парламентского права: научно-практическое пособие / Под ред. д.ю.н., проф. Т.Я.Хабриевой; предисловие Председателя Государственной Думы Б.В.Грызлова. – М.: Издание Государственной Думы, 2006. –С. 79.

ниши, умуман қонунчилик жараёнидаги иштироки ҳолатига баҳо бериб, шунини айтиш керакки, уларнинг фаолияти анча суст ҳисобланади. Биргина мисол, 2005-2008 йилнинг 9 ойи мобайнида қабул қилинган қонунларнинг 4 фоизигина суд ҳокимиятининг қонунчилик ташаббуси ҳиссасига тўғри келади¹. Бизнинг фикримизча, суд ҳокимияти олий органларининг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқидан самарали фойдаланмаётганлигининг боиси уларнинг сустигида ёки бифарқлигида эмас, балки бу борада парламентнинг қуйи палатаси билан ўзаро ҳамкорлик қилишнинг зарур механизмлари яратилмаганлигидадир. Мазкур камчиликни бартараф этиш учун, фикримизча Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси ва суд ҳокимияти олий органлари ўртасида доимий алоқани таъминловчи мунтазам семинарни тузиш лозим. Унинг ишида депутатлар, судьялар, ҳукумат вакиллари ва бошқа мутахассислар қатнашиб, йилнинг ҳар чорагида йиғилиб туриши мақсадга мувофиқдир. Семинарда қонунларни қўллаш билан боғлиқ амалиётда судьялар дуч келаётган муаммолар ва уларнинг ечимларини муҳокама қилиш ҳамда қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш, янги қонунларни қабул қилиш масалаларини ҳал қилиш мумкин бўлади.

Маълумки, суд ҳокимияти олий органлари ўз фаолиятини амалга ошириш давомида қонунга мувофиқ қонун ҳужжатларини қўллаш амалиёти тўғрисида судлар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган тушунтиришлар беради. Бу тушунтиришлар суд амалиёти умумлашмаси тариқасида Пленум қарорларида ифодаланади. Суд ҳокимияти қарорларининг мажбурийлигидан келиб чиқиб, баъзи олимлар судларнинг бу ҳуқуқини қонун ижодкорлиги сифатида тан олиш лозим

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Девонининг маълумотномаси / 03-1/ 1501 вх. // Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институтининг жорий архив фонди материаллари, 2008 й.

десалар¹, баъзи олимлар бунга йўл қўйиб бўлмаслигини, суд ҳокимияти органлари қонун ижодкорлиги ҳуқуқига эмас, балки нормаларни шарҳлаш ҳуқуқига эга эканлигини таъкидлайдилар². Биз суд ҳокимияти қонун нормаларига шарҳ бериш ва суд амалиётидан келиб чиқиб, тушунтиришлар бериши лозим, деб ҳисоблаймиз. Шу маънода, мамлакатимизда судлар, башарти қонун нормасига шарҳ ёки тушунтириш бериш янги нормани юзага келтирадиган бўлса, унга шарҳ ёки тушунтириш бермасдан, балки қонунчилик ташаббуси ҳуқуқидан фойдаланишлари зарур. Акс ҳолда бу қонунчилик ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш бўлиб ҳисобланади. Ушбу ўринда, амалиётдан мисол келтирсак, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2004 йил 29 сентябрдаги “Далиллар мақбуллигига оид жиноят-процессуал қонуни нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги қарори Жиноят-процессуал кодексининг далилларга оид моддаларига бағишланган бўлиб, унда далиллар мақбуллигининг шартлари, далилларни номақбул деб топиш асослари каби масалалар юзасидан судларга тушунтириш берилган. Маълумки, Жиноят-процессуал кодексининг 93-моддасида далилларга баҳо бериш турлари кўрсатилган бўлиб, унда далилларнинг алоқадорлиги, мақбуллиги, ишончлилиги ва етарлилиги кабилар санаб ўтилган. Лекин, Пленум қарорини таҳлил қиладиган бўлсак далилларни номақбул деб топишнинг бир қанча Жиноят-процессуал кодексида мавжуд бўлмаган асослари санаб ўтилган.

¹ Қаранг: Кучин М.В. Нормотворческая деятельность судебных органов Российской Федерации и судебный прецедент // Право и политика. – 2000. – № 5. – С. 23

² Лукашевич В.З. Комарова Н.А. Конституционный Суд Российской Федерации не может и не должен подменять законодателя // Правоведение. -2001. - № 2. - С. 53 – 63; Пиголкин А.С. Толкование норм права и правотворчество: проблемы соотношения // Закон: создание и толкование. М.,1998. –С. 70.

Бизнингча бу масалалар Пленум қарорида эмас, балки Жиноят-процессуал кодексида ифодаланса, ушбу соҳадаги қонунчилигимиз янада такомиллашган бўлар эди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг суд ҳокимияти олий органлари билан ўзаро муносабатларида Конституциявий суд алоҳида ўрин тутати. Конституциявий суднинг Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва Олий Мажлиси палаталари қарорлари устидан конституциявий назоратни амалга ошириши, яъни уларнинг Конституцияга мослигини аниқлаши давлат ҳокимияти тизимида мувозанатни таъминлаш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари устуворлигини кафолатлашнинг муҳим воситаси бўлиб хизмат қилади. Юридик адабиётларда конституциявий назорат тушунчаси ва мазмуни юзасидан турлича фикрлар билдирилади. Хусусан, М.Чудаковнинг фикрича, конституциявий назорат – жаҳоннинг кўпгина давлатларида миллий қонунчиликнинг Конституцияга мослиги юзасидан ҳуқуқий экспертиза (ҳуқуқий баҳо бериш) қилишдан иборат тартиб бўлиб ҳисобланади¹. Б.А.Страшун эса конституциявий назоратни асослаш учун уч хил назария мавжудлигини эътироф этади. Улардан биринчиси, органик назария бўлиб, унга кўра таъсис этувчи ҳокимият ҳужжати Конституция экан, таъсис этувчи ҳокимиятдан қуйи турувчи органлар ҳужжатлари Конституцияга зид келиши мумкин эмас. Иккинчи, институционал назария бўлиб, унга кўра Конституция ҳокимият органлари учун “ўйин” қоидаларини ўрнатади. Давлат ҳокимиятининг бўлиниш принципи бўйича уларнинг ваколатлари қатъий белгиланади ва ҳокимият тармоқлари бир-бирларининг ишларига аралашмайди. Табиий ҳуқуқ назарияси бўйича эса Конституция бошқарувчилар ва бошқарилувчилар учун асосий қоидаларни ва авваламбор

¹ Чудаков М.М. Конституционное право зарубежных стран. Минск: 2001. –С.166

инсон ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатларини ўрнатади. Шунинг учун ҳам конституциявий назорат уларга амал қилинишини кузатиб боришдан иборат бўлиши даркор¹.

Конституциявий назорат институти аксарият демократик давлатларда амал қилади ва у дастлабки (ҳали кучга кирмаган қонун ҳужжатлари бўйича) ёки кейинги (кучга кирган қонун ҳужжатлари бўйича) шаклларда амалга оширилиши мумкин². Мамлакатимизда конституциявий назорат фақат кучга кирган қонун ҳужжатларига нисбатан олиб борилади. “Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида”ги Қонуннинг 19-моддасига биноан Олий Мажлис палаталари, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Қонунчилик палатасининг Спикери, Сенат раиси, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, Қонунчилик палатаси депутатлари умумий таркибининг камида тўртдан бир қисмидан иборат депутатлар гуруҳи, Сенат умумий таркибининг камида тўртдан бир қисмидан иборат сенаторлар гуруҳи, Олий судининг Раиси, Олий хўжалик судининг Раиси ва Бош прокурор Конституциявий судда кўриб чиқиш учун масалалар киритиш ҳуқуқига эгадирлар. Масала Конституциявий суднинг камида уч судьяси ташаббуси билан ҳам киритилиши мумкин. “Судлар тўғрисида”ги Қонуннинг 19 ва 53-моддаларида эса Олий суд Раиси ҳамда Олий хўжалик суди Раисларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ эмаслиги ҳақида Конституциявий судга тақдимномалар киритиш ваколатлари мустаҳкамланган. Конституциявий суднинг тегишли масала юзасидан тўхтама қарор шаклида чиқарилади.

¹ Страшун Б.А. Конституционное(государственное) право зарубежных стран. М.:БЕК. – 1995. –С.73

² Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. –М.: Юристъ, 2001. –С.45-47

Мамлакатимизда шу кунга қадар Конституциявий суд томонидан муайян бир қонуннинг ёки Олий Мажлис палаталари қарорларининг конституцияга мос эмаслиги бўйича қарорлар қабул қилинмаган. Бироқ, қонуннинг кодексга мос эмаслиги¹ ёки қонуннинг ўзидаги қарама-қаршиликларни² аниқлаш бўйича ўзига хос амалиёт шаклланган. Бундай номувофикликларни бартараф этиш бўйича Конституциявий суд, одатда, Олий Мажлисга қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи тартибда муурожаат қилади. Конституциявий суднинг ваколатларини кўриб чиқар эканмиз, Олий Мажлиснинг қонунчилик фаолияти билан боғлиқ бўлган қуйидаги саволлар юзага келади: Конституциявий суд Олий Мажлис палаталарининг регламентларини Конституцияга мослигини кўриши мумкинми; Конституциявий суд башарти қонунчиликда бўшлиқ мавжуд бўлса, шарҳ бериш орқали мазкур бўшлиқни бартараф этиши мумкин-ми? Биринчи саволга жавоб шундан иборатки, парламент палаталарининг регламентлари ўз мазмуни бўйича палаталарнинг қарори каби хусусиятга эга, шу сабабли, Конституциявий суд уларнинг Конституцияга мослигини кўриш ваколатига эга бўлиши лозим, деб ҳисоблаймиз. Иккинчи саволга келсак, фикримизча, бу борада Г.А.Гаджиевнинг таъкидларига қўшилиш лозим. Унга кўра, Конституциявий суд фақат қонун ҳужжатининг аниқ бир нормаси юзасидан шарҳ бериши мумкин, бунда яхлит қонун ёки унинг боб, бўлимларига шарҳ бериш унинг ваколоти доирасига кирмайди³.

Парламент ва суд ҳокимияти олий органларининг муносабатларига бевосита дахлдор бўлмаса-да, бироқ парламент палаталарининг фаолиятида муҳим аҳамият касб этувчи маса-

¹ "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2007 йил, №3, 28-модда.

² "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2001 йил, №11, 22-модда.

³ Особое мнение судьи Гаджиева Г.А. по делу о толковании ст.103 (ч.3), 105 (ч.2 и 5), 107 (ч.3), 108 (ч.2), 117 (ч.3) и 135 (ч.2) Конституции РФ (Постановление КС РФ от 12 апреля 1995 г.) // Собрание законодательства Российской Федерации. 1995. № 16. Ст.1451.

лалардан бири – бу давлат бошлигининг Конституциявий суд билан бамаслаҳат қабул қилган қарори асосида уларни тарқатиб юбориш ваколати ҳисобланади. Бундай қоида бир қатор давлатларнинг Конституцияларида белгиланган бўлиб, фикримизча, мазкур масалаларга доир тартиб-таомиллар миллий қонунчиликда кенгроқ белгиланиши ва бунда, парламент палаталари ёки улардан бирини тарқатиб юбориш бўйича Президентнинг тегишли қарори ушбу ҳужжатнинг Конституцияга мос эканлиги ҳақидаги Конституциявий суднинг қарори бўлгандагина кучга кириши мумкинлигини белгилаш мақсадга мувофиқдир.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, Олий Мажлис ва суд ҳокимияти муносабатлари давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи ва уларнинг ҳуқуқий мақоми доирасида амалга оширилишини қайд этиш жоиз. Айни пайтда, парламентнинг юқори палатаси томонидан суд ҳокимияти олий органларининг сайланиши улар фаолиятини тўғридан-тўғри назорат қилиш, Сенатнинг ташаббусига кўра судьялар ваколатини муддатидан аввал тугатиш ҳуқуқини бермайди.

Олий Мажлис ва суд ҳокимиятининг муносабатларини ҳозирда юқори даражада деб бўлмайди, бу ҳамкорлик бўйича зарур механизмларнинг яратилмаганлиги натижасидир. Шу маънода, бу борадаги асосий вазифа ҳуқуқий бўшлиқларни бартараф этиш ва тегишли механизмлари яратишдан иборатдир.

III БОБ. ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ ВА МАМЛАКАТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ ШАРОИТИДА ПАРЛАМЕНТНИНГ РОЛИ ВА ТАЪСИРИНИ ОШИРИШНИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ

§ 3.1. Парламентнинг қонунчилик функциясини такомиллаштиришнинг ташкилий-ҳуқуқий жиҳатлари

Мамлакатимизда давлат ва жамият қурилишининг барча соҳаларида амалга оширилаётган ислохотларнинг туб моҳияти ва мазмунини жамиятни демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилиш ғоялари ташкил этади. Демократлаштириш ва модернизация қилиш ғоялари бутунги кунда ижтимоий ҳаётимизни ислоҳ қилишнинг ажралмас принцип-ларига айланди, десак асло муболаға бўлмайди.

“Демократлаштириш” сўзи мазмунан у ёки бу тизимга демократик принципларни жорий қилишни англатади¹. А.С.Мадатовнинг фикрича, кенг маънода демократлаштириш демократик тузумни шакллантиришга қаратилган ижтимоий-сиёсий ўзгаришларни ифодалайди².

Бизнинг фикримизча, демократлаштириш нафақат у ёки бу тизимга демократик принципларни жорий қилишни, балки ушбу принципларни замон талаблари ҳамда инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг устуворлиги ғояси асосида самарали амал қилишни таъминлашга қаратилган чора-тадбирлар, янгиланиш ва ўзгаришлар жараёнини ҳам қамраб олади. Бунда, демократик принциплар деганда, энг аввало, аҳолининг давлат

¹ Энциклопедический словарь. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F>, свободный.

² Мадатов А.С. Демократизация: особенности ее современной волны. // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2001. – № 3. – С. 45

бошқарувидаги иштироки кўлами, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, айниқса, сиёсий ҳуқуқлари ва эркинликларининг таъминланиши ҳолати, оммавий ахборот воситалари ва нодавлат нотижорат ташкилотларнинг фаоллиги ва эркинлиги, давлат ҳокимиятининг бўлиниши ва парламентаризмнинг ривожини назарда тутилиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов асарларида давлат ва жамият қурилишини демократлаштиришнинг устувор принциплари ҳар томонлама асослаб, баён этиб берилган. Жумладан, Юртбошимиз қайд этганидек, "... Демократлаштириш ва фуқаролик институтларини шакллантириш аввало аҳоли сиёсий фаоллигининг ўсиши, унинг сиёсий, ижтимоий ва давлат ҳаётида нечоғли фаол иштирок этиши билан узвий боғлиқ. Бу масалани ечишда биринчи галда мамлакатимиздаги мавжуд сиёсий партия ва ҳаракатлар – буни тан олиб айтишимиз керак – бугунги заиф ва мўрт ҳолатдан чиқиб, ўз фаолиятини жонлантириши, тараққий топган демократик давлатлар тажрибаси асосида юртимизда ҳақиқий кўппартиявийлик, демократик парламентаризм тизими, ижобий сиёсий рақобат муҳитини қарор топтиришга ва жамиятимиз сиёсий майдонида тан олинган оппозиция пайдо бўлишига ҳисса қўшиши лозим"¹.

Демократлаштиришни барча соҳаларни ислоҳ қилишнинг муҳим омили сифатида эътироф этиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов қуйидагиларни таъкидлайди: "...Шундай давлат ва ижтимоий тузилма яратиш керак-ки, унда кучли марказий ҳокимият ўз саъй-ҳаракатларини мудофаа, давлат хавфсизлиги ва фуқароларнинг хавфсизлиги, тартиб-интизом, ташқи сиёсат, валюта-молия, солиқ тизимини шакллантириш, қонунлар қабул қилиш ва жамият-

¹ Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва мезрифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11. – Т.: "Ўзбекистон", 2003. –Б. 26-27.

нинг бошқа стратегик вазифаларини амалга ошириш сингари асосий умуммиллий вазифаларга қаратмоғи зарур. Бошқа масалаларни ҳал этиш эса аста-секин марказдан жойларга, давлат ҳокимияти органларидан жамоат бирлашмалари ва фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларига ўтказилиши лозим...

Шу билан бир вақтда хўжалик тузилмалари ва субъектларига мумкин қадар кўпроқ эркинлик бериш, уларнинг ишига давлат аралашувини тўхтатиш йўлидан бориш лозим”¹.

“Модернизация” юнонча “moderne” сўзидан олинган бўлиб, “замонавий”, “замонавийлаштириш” деган маъноларни англатади². Энциклопедияларда “модернизация” тушунчасига анъанавий жамиятни тараққий эттиришга, саноат жиҳатидан ривожлантиришга қаратилган жараён сифатида таърифлар берилади³. В.В.Полянскийнинг таъкидлашича, модернизация – бу ҳозирги замон жамиятининг ижобий эҳтиёжларига монанд тарзда оммавий ҳокимиятнинг такомиллашувидир⁴.

Бизнинг фикримизча, мамлакатни модернизация қилиш деганда давлат ва жамият ҳаётини бугунги куннинг ижобий эҳтиёжлари ва талабларига мос равишда, тараққий этган давлатларнинг илғор тажрибаларини инобатга олган ҳолда ислоҳ қилиш ва ривожлантиришга қаратилган такомиллашув жараёнлари тушунилади.

¹ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т. 5. – Т.: “Ўзбекистон”, 1997. –Б. 129-130.

² Қаранг: Webster's dictionary for everyday use. - USA. Ottenheimer Publishers Inc. – 1997. -P.241.

³ Қаранг: Социология: Энциклопедия / Сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. — Мн.: Книжный Дом, 2003. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.slovari.yandex.ru-dict-sociology.htm>, свободный; Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом. 2003. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://slovari.yandex.ru-dict-hil-dict.htm>, свободный.

⁴ Полянский В.В. Конституционные пределы модернизации системы публичной власти в Российской Федерации // Вестник СамГУ. 2006. № 10/3 (50). –С. 157

Ўзбекистонда жамиятни демократлаштириш ва мамлакатни модернизация қилишнинг устувор йўналишлари Президент И.А.Каримов томонидан аниқ белгилаб берилган бўлиб, давлат қурилиши соҳасида улар асосан, қуйидагилардан иборатдир:

– парламентнинг роли ва таъсирини кучайтириш, ҳокимиятнинг қонунчилик, ижро ва суд тармоқлари ўртасида янада мутаносиб ва барқарор мувозанатга эришиш;

– “Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамияти сари” тамойилини амалга ошириш, ўзини ўзи бошқариш органлари, сиёсий партиялар ва фуқаролик институтларининг давлат аҳамиятига молик энг муҳим қарорларни қабул қилишдаги роли ва таъсирини тубдан кучайтириш¹.

Ўзбекистонда жамиятни демократлаштириш, мамлакатни модернизация қилиш шароитида парламентнинг роли ва таъсирини оширишнинг бир қатор йўналишлари мавжуд бўлиб, уларнинг орасида қонунчилик функциясини такомиллаштириш омили ғоят муҳим аҳамият касб этади. Зеро, парламент фаолиятининг салмоқли қисми ушбу функцияни амалга ошириш билан боғлиқ бўлиб, бу орқали қонун чиқарувчи ҳокимият органи давлат ва жамият ҳаётининг энг муҳим масалаларини тартибга солади, уларга ўз таъсирини ўтказди.

Парламентнинг қонунчилик функцияси қонунчилик жараёнида намоён бўлади. А.И.Абрамова қайд этганидек, қонунчилик жараёни мазкур функцияни амалга оширишнинг ташкилий-ҳуқуқий шакли бўлиб ҳисобланади². Шу маънода, қонунчилик жараёнини ривожлантириш орқали парламентнинг қонунчилик функциясини такомиллаштиришга эришиш

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир // Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13 – Т.: Ўзбекистон, 2005. –Б. 179-184.

² Қаранг: Абрамова А.И. Законодательный процесс в Российской Федерации: проблемы и перспективы. – М.: Юрисгь, 2005. –С.11

мумкин. Бундан келиб чиқиб, қонунчилик жараёнининг тушунчасини англаб олиш зарур.

Қонунчилик жараёнининг тушунчаси ва мазмуни ҳақида тўхталишдан олдин, шуни қайд этиш керакки, юридик адабиётларда ушбу тушунча билан бир қаторда “қонун чиқариш жараёни”, “қонун ижодкорлиги жараёни” каби атамалар ҳам қўлланади. Ҳуқуқшунос олим Х.Т.Одилқориев ўзининг асарларида ушбу тушунчаларни синоним сўзлар сифатида фарқламайди¹. Унинг фикрича, қонун ижодкорлиги жараёни – давлат олий вакиллик органининг Конституцияда белгиланган тартибда янги қонунларни яратишга, амалдаги қонунларга қўшимчалар ва ўзгартишлар киритишга қаратилган, шунингдек эскирган қонунларни бекор қилиш борасидаги ҳаракатлари йиғиндиси бўлиб, у қонун билан тартибга солиниши зарур бўлган муносабатларни аниқлаш, қонун лойиҳасини тайёрлаш, уни муҳокама этиш ва қабул қилишни ўз ичига олади².

Файзиёв Ш.Х. ҳам шунга яқин таърифни келтиради: “норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар иерархиясида олий ўринни эгалловчи – қонунни яратиш, унга ўзгартиш ҳамда қўшимчалар киритиш қонун ижодкорлигининг маҳсулидир”³.

Айни пайтда, ушбу масалага ўзгача ёндашувлар ҳам йўқ эмас, хусусан, В.А.Витушкин “қонунчилик жараёни” ва “қонун ижодкорлиги жараёни” тушунчаларини ўзаро фарқлайди. Унинг таъкидлашича, қонунчилик жараёни парламентнинг қонунчилик ваколатларини амалга оширишнинг ягона шакли сифатида қонунларни яратиш бўйича конституцияда

¹ Қаранг: Одилқориев Х.Т. Икки палатали парламент шароитида қонунчилик жараёни. Т., 2005. 40-б.; Х.Т.Одилқориев, И.Т.Тулътеев. Икки палатали парламент / Қайта ишланган ва тўлдирилган 2-нашр. - Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2005. –Б.92-95

² Одилқориев Х.Т. Икки палатали парламент шароитида қонунчилик жараёни. Т., 2005. –Б.14.

³ Файзиёв Ш. Қонун ижодкорлигининг назарий ва амалий масалалари // Қонун ижодкорлиги ва қонунчилик техникаси: назария ва амалиёт муаммолари. Семинар материаллари / Масъул муҳаррир Ф.Ҳ.Отахонов. – Т.: 2005. –Б.10.

белгиланган фаолияти тартиби бўлиб, у ўз ичига қонун лойиҳаси киритилган вақтдан токи эълон қилингунига қадар изчил тарзда амалга ошириладиган босқичларни камраб олади¹. Қонун ижодкорлиги деганда эса, В.А.Витушкин, қонунчилик жараёнига нисбатан кенгроқ тушунчани, яъни қонунчилик жараёнига қадар бўлган ҳаракат ва муносабатларни ҳам назарда тутди. А.Х.Саидов ҳам қонун ижодкорлиги тушунчасини кенг маънода таърифлайди: қонун ижодкорлиги – бу Конституцияда кўзда тутилган давлат органларининг қонунларни яратишга қаратилган фаолиятидир².

Биз юқоридаги В.А.Витушкиннинг фикрларига қисман қўшилган ҳолда “қонунчилик жараёни” ҳамда “қонун ижодкорлиги жараёни” тушунчаларини фарқлаш лозим деб ҳисоблаймиз. Аммо, шу билан бирга қонунчилик жараёнини фақат парламент фаолиятидан иборат деган таъкидларга қўшилмаймиз. Бизнингча, ҳар қандай ҳуқуқий жараённинг асосий мезони қонун даражасида тартибга солинишидан иборат эканлигини ҳисобга оладиган бўлсак, ушбу жараёнга қуйидагича таъриф бериш мақсадга мувофиқдир: қонунчилик жараёни – бу давлат раҳбари, парламент ва қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектларининг конституция ва қонунларда белгиланган тартибда қонун лойиҳаларини тайёрлаш, кўриб чиқиш ва қабул қилиш, маъқуллаш, имзолаш ва эълон қилишга қаратилган фаолияти ҳамда муносабатлари тизимидир.

Мамлакатимизда қонунчилик жараёни Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, “Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари

¹ Каранг: Витушкин В.А. Понятие законодательного процесса // Основы парламентского права: Научно-практическое пособие / Под ред. Т.Я.Хабриевой. – М., 2006. – С. 160

² Саидов А.Х. Қонун ижодкорлиги стратегияси ва қонунчилик техникаси – ҳуқуқшунослик фани ва амалиёти тизимида // Қонун ижодкорлиги ва қонунчилик техникаси: назария ва амалиёт муаммолари. Семинар материаллари / Масъул муҳаррир Ф.Ҳ.Отахонов. – Т.: 2005. –Б.17.

тўғрисида”ги Конституциявий қонун, “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги, “Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида”ги, парламент палаталарининг регламентлари тўғрисидаги қонунларда ва регламентларида ҳуқуқий тартибга солинган¹ бўлиб, бу мазкур жараёни муайян босқичларга ажратиш имконини беради. Бундан келиб чиқиб, мамлакатимизда қонунчилик жараёнини кўйидаги босқичларга бўлишимиз мумкин: 1) қонунчилик ташаббуси; 2) қонун лойиҳасини кўриб чиқиш ва қабул қилиш; 3) қонунни маъқуллаш; 4) қонунни имзолаш ва эълон қилиш.

Шу маънода, биз айрим олимлар томонидан муайян қонун яратилишига бўлган объектив эҳтиёжни аниқлашни алоҳида босқич сифатида эътироф этиш ҳақидаги фикрларига қўшилмаймиз². Фикримизча, бу каби босқичнинг мавжудлигини унинг процессуал тартиби аниқ белгилангандагина эътироф этиш мумкин. Хусусан, Х.Т.Одилқориев ва Ў.Мухамедовлар илгари сураётган “Қонунчилик жараёни кодекси” қабул қилинса, мана шундай эътирофлар мустаҳкам асосга эга бўлар эди³.

Статистик маълумотларга мурожаат қилсак, 1989-2011 йиллар мобайнида юртимизда жами 749 қонун қабул қилинганган бўлиб, шундан 639 таси амалдаги қонунлардир. Жами қонунларнинг 319 таси икки палатали парламент ҳиссасига

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2002 й. 4-5-сон, 60-модда; 2001 й.1-2-сон, 8-модда; 2006 й., №10, 537-модда.

² Файзиев Ш. Қонун ижодкорлигининг назарий ва амалий масалалари // Қонун ижодкорлиги ва қонунчилик техникаси: назария ва амалиёт муаммолари. Семинар материаллари / Масъул муҳаррир Ф.Ҳ.Отахонов. – Т., 2005. –Б.10; Гафуров М. Ўзбекистон Республикасида қонун ижодкорлиги жараёни босқичлари // Қонун ижодкорлиги ва қонунчилик техникаси: назария ва амалиёт муаммолари. Семинар материаллари / Масъул муҳаррир Ф.Ҳ.Отахонов. – Т., 2005. –Б.57.

³ Одилқориев Х., Мухамедов Ў. Қонунчилик жараёни кодекси: унинг зарурати. Структураси ва мазмуни // Давлат ва ҳуқуқ. - № 4. - 2004. –Б.2-5.

тўғри келади¹. Мазкур қонунлар қонунчилик жараёни субъектларининг ўзига хос мураккаб ва серқирра меҳнати самараси бўлиши билан бир қаторда, бу борада катта тажриба тўп-ланганлигидан ҳам далолатдир.

Мамлакатимизда қонунчилик жараёнининг ҳозирги ҳолати таҳлили унинг қуйидаги ижобий жиҳатлар билан тавсифланишини кўрсатади.

Биринчидан, бу борада, аввало, қонунчилик жараёнининг зарур ҳуқуқий асослари яратилганлигини қайд этиш жоиз.

Иккинчидан, амалиётда юридик техникага нисбатан маълум бир талаблар шаклланди. Кейинги вақтларда парламент қабул қилинаётган қонунларнинг ҳуқуқий шаклига, уларнинг оддийлиги, жумлаларнинг аниқ ва ихчамлигига катта эътибор бермоқда. Қонунларнинг тузилиши етарлича аниқ ва маромида расмийлашмоқда, норматив кўрсатмаларни ифода этиш усули соддалашиб, юридик атамалар тизимли хусусият касб этмоқда. Янги шароитларга мос келмайдиган қонунларга такрор ва такрор ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ўрнига уларни янги таҳрирда қабул қилиш тенденцияси кузатилмоқда.

Учинчидан, қонун лойиҳаларини илмий-амалий давра суҳбатлари, семинарлар ва конференцияларда илмий жамоатчилик, нодавлат нотижорат ташкилотлар вакиллари ҳамда амалиётчи мутахассисларни жалб қилган ҳолда муҳокама қилиш амалиёти кенг қўлланилмоқда.

Тўртинчидан, қонун ижодкорлиги жараёни тизимли режалаштириш асосида амалга оширилмоқда.

Бешинчидан, Қонунчилик палатасида қонун лойиҳаларини уч ўқишда кўриб чиқиш ва қабул қилиш ҳамда қабул

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти Ўнғма-мувофиқлаштириш бўлимининг жорий иш юритуви материаллари, 2012 й.

қилинган қонунларни ҳудудий вакиллик органи бўлмиш Сенат томонидан маъқулланиши тизими йўлга қўйилди.

Олтинчидан, қонун ҳужжатлари лойиҳалари юзасидан парламентнинг қуйи ва юқори палаталари ўртасида юзага келадиган келишмовчиликларни баргараф этишга хизмат қилувчи келишув комиссияси институти амалда жорий этилди.

Еттинчидан, қонун лойиҳаларини ҳуқуқий экспертизадан ўтказиш механизми йўлга қўйилди.

Саккизинчидан, қонунларни тайёрлашда халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган норма ва принциплари ҳисобга олинмоқда, хорижий давлатларнинг тажрибаси атрофлича ўрганилмоқда.

Ушбу ўринда шуни таъкидлаш керакки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 2 апрелдаги ПФ-3590-сонли Фармонида асосан қонун ижодкорлиги ишининг сифатини ошириш, унинг барча босқичларида эксперт баҳоларининг ролини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурида Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти ташкил этилди. Мазкур Институтнинг асосий вазифаси ва фаолиятининг йўналиши бўлиб, қонун лойиҳаларини ҳар томонлама ҳуқуқий экспертизадан ўтказиш, қонун ҳужжатлари лойиҳалари юзасидан уларни кўриб чиқиш ва қабул қилишнинг барча босқичларида асослантирилган эксперт баҳолари ва хулосаларини тайёрлаш ҳисобланади.

Институт томонидан 2005-2012 йилнинг ўн ойи давомида қонун ижодкорлиги жараёнининг барча босқичларида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектлари ва парламент палаталари томонидан тақдим этилган қонун лойиҳалари юзасидан мингдан ортиқ ҳуқуқий экспертизалар ўтказилган ҳамда уларнинг натижалари бўйича асослантирилган хулосалар

тайёрланган¹. Қонун лойиҳаларини ҳуқуқий экспертизадан ўтказишда биринчидан, қонун лойиҳаларининг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва бошқа қонунларга мослиги; иккинчидан, уларнинг умумэтироф этилган халқаро ҳуқуқ нормалари ва тамойилларига мувофиқлиги; учинчидан, қабул қилинаётган қонун ҳужжатларидаги ҳуқуқий нормаларнинг ўзаро боғланиши, комплекслиги ва уйғунлигига алоҳида эътибор берилади.

Таъкидлаш жоизки, кейинги йилларда нафақат қонунчилик тизими, балки қонун ҳужжатларини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш механизми ҳам яратилди. Шу билан бир қаторда, қайд этиш даркорки, ҳар қандай ижтимоий аҳамиятли жараёнда бўлгани каби қонунчилик соҳасида ҳам бир қатор муаммо ва камчиликлар мавжуд бўлиб, назаримизда, улар қуйидагиларда намоён бўлмоқда: биринчидан, амалдаги қонунчиликни ҳар доим ҳам тизимли деб бўлмади: айрим ҳолларда амалдаги қонун ва қонун ости ҳужжатлари ўзаро мос келмайди; иккинчидан, баъзан қабул қилинган қонунлардаги нормаларни самарали қўллаш механизмининг мавжуд эмаслиги боис, ортиқча декларативлик кузатилади ва бу ҳуқуқни қўллаш амалиётига салбий таъсир кўрсатади; учинчидан, қонунларда ҳаволаки нормаларнинг ортиқча қўлланилиши, уларда тўғридан-тўғри амал қилиш механизмининг йўқлиги, тегишли қонун ости ҳужжатларнинг ўз вақтида қабул қилинмаслиги сабабли айрим қонунларнинг нормалари ишламади. Бу эса, айрим ҳолларда, ҳуқуқни қўлловчи органларга қонун нормаларини ўз хоҳишларига кўра, давлат ва жамият манфаатларига зид тарзда талқин этиш имконини беради; тўртинчидан, ҳар доим ҳам қонун лойиҳаларида матнни ифодалаш усули ва атамаларни ўз ўрнида қўллашга бирдек эътибор

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институтининг жорий архив фонди материаллари, 2012 й.

берилмайди; бешинчидан, баъзи ҳолларда ижтимоий муносабатларнинг алоҳида масалаларини тартибга солувчи кўплаб норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг мавжудлиги, уларнинг ўзaro қарама-қаршилиги ҳуқуқий нормаларни тушунишда фуқаролар ва ҳуқуқни қўлловчи органлар учун қийинчиликларни келтириб чиқаради; олтинчидан, давлат органлари ва хўжалик бошқарув органлари томонидан янги қабул қилинаётган қонунларни аҳолига етказиш ишини етарли даражада ташкил этилган, деб бўлмайди. Қонун ҳужжатларини тизимлаштириш ҳамда қонунлар ва қонун ости ҳужжатларининг назорат нусхаларини юритиш ишлари барча давлат идораларида бирдек талаб даражасида олиб борилмаяпти.

Бу борада Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ислом Каримов алоҳида тўхталиб қуйидагиларни қайд этди:

“Биринчидан, шундан тан олиш керакки, Қонунчилик палатаси фаолиятидаги энг катта камчиликлардан бири унинг қонун ижодкорлиги ишлари бўйича чуқур ва ҳар томонлама пухта ишлаб чиқилган, мамлакатимизда амалга оширилаётган социал-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ислохотлар жараёнининг талаблари билан узвий боғлиқ бўлган, узоқ истиқболга мўлжалланган ўз дастурига эга эмаслигида кўринади.

Иккинчидан, иқтисодий, сиёсий, гуманитар соҳаларда жадал ривожланаётган ислохотларни амалга ошириш учун ҳаётий зарур бўлган қонунларни киритиш ташаббуси билан чиқишда ва уларнинг қабул қилинишини тезлаштиришда депутатлар корпусининг сусткашлиги, бу борада етарлича фаоллик кўрсатмаётгани жиддий камчилик ҳисобланади.

Учинчидан, қабул қилинаётган қонунларнинг сифатини тубдан яхшилаш талаб этилади. Уларнинг кўпчилиги амалдаги қонун ҳужжатларига ўзгартиш, тузатиш ва қўшимчалар киритишга қаратилган бўлиб, кодификациялашиш характерига, яъни, муайян даражада тизимлашув мазмунига эга эмас.

Қабул қилинадиган қонун лойиҳаларида амалдаги қонун ҳужжатларидан фарқ қиладиган тафовутларга, такрорларга йўл қўйилганини, бошқа ҳужжатларга ҳавола қилиш ҳолатлари кўплигини қайд этиш лозим.

Ва энг асосий камчилик қабул қилинадиган қонунларда аксарият ўринларда ана шу қонун ҳужжатларининг ҳаётга татбиқ этилишини таъминлайдиган процессуал механизмларнинг мавжуд эмаслигида кўзга ташланади. Бу эса ўз-ўзидан ушбу ҳужжатларнинг қўлланишини сезиларли даражада қийинлаштиради, қонунларнинг ижро этилмаслигига, ҳуқуқий нигилизмга, яъни ҳар қандай ҳуқуқий норманинг инкор қилинишига, ҳуқуқни қўллаш амалиёти самарадорлигининг пасайишига олиб келади...

Бешинчидан, парламент депутатларининг ўз сайлов округидаги тизимли фаолиятини сезиларли даражада яхшилаш талаб этилади.

Айнан ана шундай фаолият қабул қилинган қонунлар қандай ишлаётганини, хўжалик юритиш амалиёти бугунги кунда қандай қонунларга муҳтож эканини, сайловчилар қандай муаммоларга дуч келаётгани ва уларни ҳал этиш бўйича нималар қилиш зарурлигини аниқлаш учун депутатга имкон берган бўларди.

Олтинчидан, қуйи ва юқори палаталар амалий фаолиятининг айниқса дастлабки даврида аксарият ҳолларда ҳар икки томоннинг ўз амбицияларини намоён этиши билан боғлиқ бўлган жиддий муаммолар ҳам кузатилди, бундай зиддиятлар қонун ҳужжатларини қабул қилиш муддати ва сифатига салбий таъсир кўрсатди...¹.

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза // Халқ сўзи - 2010 - 28 январь.

Юқорида кўрсатилган муаммоларнинг сабаблари нимада, бундан келиб чиқиб қонун ижодкорлиги фаолияти иштирокчилари нималарга эътибор беришлари лозим? Фикримизча, Юртбошимиз томонидан эълон қилинган Концепция талаблари асосида бугунги юридик амалиёт талабларига жавоб берадиган “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида” янги таҳрирдаги қонунни бу борадаги илғор хорижий давлатлар тажрибасини инобатга олган ҳолда ҳар томонлама мукамал тарзда қабул қилиш лозим. Шунингдек, “Ўзбекистон Республикасининг қонунларини эълон қилиш ва ижрочиларга етказиш тартиби тўғрисида”ги Қонунни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш масаласини ҳам ўйлаб кўриш фойдадан холи эмас.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 83-моддасига биноан қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига Ўзбекистон Республикаси Президенти, ўз давлат ҳокимиятининг олий вакиллик органи орқали Қорақалпоғистон Республикаси, Олий Мажлис Қонунчилик палатасининг депутатлари, Вазирлар Маҳкамаси, Конституциявий суд, Олий суд, Олий ҳўжалик суди, Бош прокурор эгадирлар ва бу ҳуқуқ қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектлари томонидан қонун лойиҳасини Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасига киритиш орқали амалга оширилади.

Амалиётни таҳлил қиладиган бўлсак, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектлари томонидан ушубу ҳуқуқни амалга оширишда бирдек фаол ёндашув мавжуд эмас. Хусусан, қонун лойиҳаларининг асосий қисми Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Вазирлар Маҳкамаси томонидан Қонунчилик палатасига киритилмоқда. Шунга ўхшаш ҳолатни бошқа бир қатор ривожланган давлатлар амалиётида ҳам кузатиш мумкин. Аммо, шу билан бирга ижтимоий тараққиёт ва ҳокимият тармоқларининг тўлақонли фаолият кўрсатишини таъминлаш нуктаи назаридан Қонунчилик палатаси депутатлари ва суд

органларининг қонунчилик ташаббуси борасидаги фаоллигини ошириш мақсадга мувофиқ.

Қонун лойиҳасини тайёрлаш бўйича қарор қабул қилиш қонунчилик ташаббусини амалга оширишнинг дастлабки босқичидир. Бундай қарор қабул қилиниши билан бўлажак ҳужжатнинг номланиши ва умумий йўналиши белгиланади. Қонун лойиҳасининг илк босқичда қандай эканлиги, унинг ғояси қай тариха ифодаланганлиги ҳамда унинг реал ижтимоий муносабатларга нечоғлик мос келишига кўп нарса боғлиқдир. Бунда, қонун лойиҳасининг концепцияси ғоят муҳим аҳамият касб этади. Қонун лойиҳасининг концепцияси қонун лойиҳаси ишлаб чиқилишидан олдин тайёрланиши ва унда қонунни амалга оширишнинг бутун механизми мустаҳкамланиши керак.

Амалиёт таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институтига ҳуқуқий экспертизадан ўтказиш учун тақдим этилаётган қонун лойиҳалари, айрим ҳолларда, тегишли амалиёт таҳлил қилинмасдан, ижтимоий фикр ва хорижий тажриба инobatга олинмаган ҳолда тайёрланган. Бундай қонун лойиҳалари концепцияларида тегишли соҳанинг ҳуқуқий тартибга солиниши даражаси чуқур таҳлил қилинмаган, қонунни қабул қилишдан кутилаётган натижа ва юзага келиши мумкин бўлган оқибат акс эттирилмаган. Улар юридик техника талабларига, матни ифода этишдаги тил ва услубга оид талабларга жавоб бермайди. Бундай камчиликларнинг мавжудлиги қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқий экспертизани амалга оширувчи юридик хизматлари масъулиятини оширишни талаб қилади.

Фикримизча, қонун лойиҳасининг концепцияси қуйидагиларни ўз ичига олиши лозим: а) қонунни қабул қилишнинг

ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий заруриятини белгиловчи асослар; б) тегишли ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш ҳолати; в) қонуннинг мақсади ва уни амалга оширишнинг аниқ механизми; г) қонуннинг бошқа қонун ҳужжатлари ва Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномаларига мослиги ва улар билан боғлиқлиги; д) янги қонун қабул қилиниши билан амалдаги қонунчиликда қайта кўриб чиқилиши лозим бўлган нормалар; е) қонунни тўлиқ амалга ошириш учун қабул қилиниши лозим бўлган қонун ости ҳужжатлари; ж) қонуннинг ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий ва бошқа оқибатлари тахмини; з) илғор хорижий тажрибанинг ўрганилганлиги.

Қонунни амалга ошириш механизмини аниқ ишлаб чиқмасдан туриб, уни қабул қилиш мақсадга мувофиқ эмас, чунки бу ҳолатда қонунни амалиётда қўллаб бўлмади. Бундан келиб чиқиб, тегишли вазирликлар, давлат кўмиталари ва идоралари қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш босқичининг ўзидаёқ янги қонунни амалга ошириш учун зарур қонун ости ҳужжатларини ҳам таёрлашлари лозим.

Давлат даромадларини камайтириш ёки давлат харажатларини кўпайтиришни, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети моддалари бўйича ўзгартиришларни назарда тутувчи қонунларнинг лойиҳалари юзасидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ҳулосаси бўлиши шарт. Хулоса Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига тегишли ёзма мурожаат келиб тушган санадан эътиборан ўттиз кундан кечиктирмай қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектига юборилиши керак. Қонун ижодкорлиги жараёнидаги шунга ўхшаш ҳолат МДҲга аъзо кўплаб мамлакатлар қонунчилигида ҳам учрайди. Хусусан, Россия Федерацияси Конституциясининг 104-моддаси 3-бандига асосан солиқларни жорий этиш ва бекор қилиш, солиқларни тўлаш бўйича имти-

ёзлар бериш, давлат заёмларини чиқариш, унинг молиявий мажбуриятларини ўзгартириш тўғрисидаги ва федерал бюджетдан харажатлар қилинишига олиб келувчи бошқа қонун лойиҳалари парламентга ҳукуматнинг бу борадаги ҳулосаси берилгандагина тақдим этилиши мумкинлиги белгиланган¹.

Имконият даражасида ижтимоий муносабатларнинг маълум бир соҳаси тўлиқ ҳолда фақат ягона қонун ҳужжати билан тартибга солиниши керак. Айни бир масала бўйича бир нечта ҳужжатларнинг амал қилиши амалиётда қонун нормаларининг турлича шарҳланишига, нотўғри қўлланишига, улар ўртасида рақобат пайдо бўлишига сабаб бўлади. Қонда тариқасида, бир турдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи бир қанча нормалар мавжуд бўлишини истисно қилиш учун ҳаволаки нормалар ишлатилади. “қонунчиликка биноан” ёки “қонунчиликка мувофиқ” каби ҳаволаки сўзлардан, одатда, қонун ости ҳужжатларига ҳавола қилишда фойдаланилади. Бирок, ҳаволаки нормаларнинг кўп ишлатилиши муайян бир ижтимоий муносабатларни ҳукуқий жиҳатдан тартибга солишда ноаниқликлар ва бўшлиқларни юзага келтиради.

Қонун тўғридан-тўғри ва бевосита қўлланадиган ҳужжат бўлиши учун ундаги барча қоидалар имкон қадар аниқ ва тушунарли қилиб белгиланиши лозим. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг “Валютани тартибга солиш тўғрисида”ги 23 моддадан иборат Қонунида² 25 тага яқин ҳаволаки нормалар мавжуд. Амалиётда ҳали ишлаб чиқилмаган норматив ҳужжатларга ҳавола қилиш ҳолатлари ҳам учрайди (хусусан,

¹ Конституция Российской Федерации: Проблемный комментарий / Отв.ред. В. А. Четвернин. М., 1997. –С. 444

² “Валютани тартибга солиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгаришлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги Ўзбекистон Республикасининг 11.12.2003 й. №556-П Қонуни билан тасдиқланган. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2004 й. №1-2, 6-модда.

Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Қонуни¹ ва бошқалар).

Қонун лойиҳаларини кўриб чиқиш ва қабул қилиш қонун ижодкорлиги жараёнининг асосий босқичи бўлиб, бунда, қонун лойиҳаси, қоида тариқасида, уч ўқишда кўриб чиқилади. Қонун лойиҳалари Қонунчилик палатаси мажлисида биринчи ўқишда кўриб чиқиляётганда уни қабул қилишнинг зарурияти, қонун лойиҳаси концепцияси, унинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига мослиги ҳамда қонунни амалга ошириш билан боғлиқ харажатлар, уни молиялаштириш масалалари муҳокама қилинади. Қонун лойиҳаси Қонунчилик палатаси томонидан иккинчи ўқишда кўриб чиққилаётганда масъул кўмита томонидан маъқулланган ва маъқулланмаган таклифлар муҳокама қилинади. Қонун лойиҳаси бўйича овоз бериш моддама-модда ўтказилади. Учинчи ўқишда қонун лойиҳаси муҳокама қилинмасдан тўлалигича овозга қўйилади. Бунда, қонун лойиҳасига тузатишлар киритилишига ҳамда уни тўлалигича ёки унинг айрим бўлимлари, боблари, моддаларини муҳокама қилиш учун қайтишга йўл қўйилмайди.

Ушбу босқич амалиётини кузатиб шуни қайд этиш керакки, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси фаолиятида бу борада қуйидаги камчилик кузатилади, яъни палата ялпи мажлисларида “қонунларни шартли” қабул қилиш деб ном олган ва қонунчиликда белгиланмаган ҳолат шаклланмоқда. Бундай ҳолатлар, албатта, қонунчилик жараёнига салбий таъсир кўрсатиш билан бирга, қонуннинг сифатига катта салбий таъсир кўрсатади. Шу боис, бундай нотўғри амалиётга барҳам бериш лозим.

¹ “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги (Янги таҳрири) Ўзбекистон Республикасининг 14.04.1999 й. №758-І Қонуни билан тасдиқланган. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 1999 й. №5, 110-модда.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қонунчилик функциясини такомиллаштириш мақсадида қуйидагиларни амалга ошириш муҳим аҳамиятга эга. Аввало, қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш босқичида қонунчилик жараёни амалиётини яхшилаш зарур. Қонун лойиҳаларини муҳокамаси натижаларини кўриб чиқиш ва уларни қонун лойиҳасида инобатга олишнинг механизмини олдиндан ишлаб чиққан ҳолда ўта муҳим қонун лойиҳаларини умумхалқ муҳокамасига қўйишга алоҳида эътибор қаратиш талаб этилади.

Шу билан бирга, қонунчилик жараёни ўта мураккаб ва серқирра эканлигини инобатга олиб, парламент палаталари фаолиятини назарий ва амалий маълумотлар билан таъминлаш бўйича ахборот-таҳлил хизматларининг ролини ошириш лозим. Шу мақсадда, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенати девонлари тузилишини такомиллаштириш, депутатлар ва сенаторларга ёрдамчилар бириктириш мақсадга мувофиқдир. Худди шунингдек, қонун ижодкорлиги жараёнида юридик фан ютуқларини қўллашга алоҳида эътибор қаратиш баро-баридида қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва муҳокама қилишда фаол иштирок этган экспертлар ва мутахассислар меҳнатини моддий ва маънавий рағбатлантириш механизмларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш ҳам ўзининг самарасини беради.

Айни пайтда, қонунчиликнинг тушунарли бўлиши ва аниқлиги ғоят муҳим ҳисобланади. Ўз навбатида, юридик тилнинг қисқа ва лўнда бўлишида юридик атамаларни тўғри қўллаш катта аҳамиятга эга. Шуларни эътиборга олиб, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, ҳуқуқшунос ва тилшунос олимларнинг саъй-ҳаракатларини сафарбар этиб, миллий қонунчиликнинг яхлит атамалар луғатини яратиш муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эгадир.

Қонунларнинг сифатли ва самарали бўлишига эришишда парламент палаталари кўмиталарининг ўзаро фаол ҳамкорлиги салмоқли ўрин тутади. Қолаверса, бундай ҳамкорлик келажакда қонун лойиҳаси юзасидан юзага келиши мумкин бўлган келишмовчиликлар, ортиқча куч ва вақт сарфланишини олдини олади. Шу муносабат билан, уларнинг ўзаро ҳамкорлик қилишини фаоллаштириш мақсадга мувофиқдир. Шу билан бир қаторда, қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва кўриб чиқишда парламент палаталарнинг юридик хизматлари ҳамда қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектларининг худди шундай хизматлари фаолиятини самарали мувофиқлаштириш муҳим амалий аҳамият касб этади.

Қонун ҳужжатлари сифати ва барқарорлигини таъминлаш мақсадида қонунчилик жараёнида илмий башоратнинг родини кучайтириш, қонунлар матнларини тарқатишда замонавий электрон ахборот-коммуникация тармоқларидан (Интернет) кенг фойдаланиш зарур. Шу мақсадда, парламент палаталарининг Интернетдаги веб саҳифаларини қайтадан кўриб чиқиш, уларда аҳоли билан ўзаро фаол алоқани йўлга қўйиш чораларини кўриш ғоят муҳим аҳамиятга эга.

Таъкидлаб ўтилганларга яқун ясаб, айтиш жоизки ижтимоий ҳаётни тартибга солишда қонунлар асосий ўринда бўлиши лозим. Бунинг учун эса чуқур ўйланган, узоқ муддат амал қилувчи, ҳар томонлама асослантирилган, ҳаётий қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш зарур. Бу эса, ўз навбатида, парламентнинг давлат ва жамият ҳаётидаги роли ва таъсирини оширишнинг ҳал қилувчи омилларидан бўлиб хизмат қилиши шубҳасиздир.

§ 3.2. Парламент назорат функциясининг самарадорлигини ошириш истиқболлари

Давлат ҳокимияти тизимида парламентнинг роли ва таъсирини кучайтиришнинг устувор йўналишларидан яна бири парламентнинг назорат функциясини такомиллаштириш ва самарадорлигини оширишда бевосита намоён бўлади. Парламент назоратининг зарурати, аҳамияти ва давлат ҳокимияти тармоқлари ўртасида мутаносиб ва барқарор мувозанатни таъминлашдаги ўрни масалалари юридик адабиётларда кенг ёритилган бўлиб, уларга кўра, парламент турли ижтимоий ва ҳудудий манфаатларни ифодаловчи, сайловчилар кўз ўнгида ошқора ишловчи, давлат ҳокимиятининг бошқа тармоқларига қараганда фуқаролар билан анча яқин орган бўлганлиги, шунингдек, давлат органларини шакллантириши, бюджетни тасдиқлаши туфайли назорат ҳуқуқидан фойдаланмаслиги мумкин эмас¹. Парламент халқ иродасини ифодалайди ва шу боис давлат сиёсатининг амалга оширилишини назорат қилишга қодир бўлиши керак, парламентнинг кучи унинг ижро этувчи ҳокимият фаолиятини назорат қилишга қодирлигидан иборатдир².

Шу маънода, энг аввало, парламент назорати тушунчасининг мазмун-моҳиятини англаб олиш зарур. Ҳуқуқшунос олимлар томонидан парламент назоратининг тушунчасига турлича таърифлар берилди. Аммо, аксарият таърифларнинг моҳияти, одатда, парламент томонидан ҳукумат фаолиятини назорат қилиш, уни тийиб туриш ҳамда давлат ҳокимияти тизимида мутаносиб ва барқарор мувозанатни таъминлаш заруратига бориб тақалади. Шу маънода, А.Х.Саидов парламент назорати-

¹ Қаранг: Парламентское право России // Под ред. И.М.Степанова, Т.Я.Хабриевой. – М.: Юрист, 1999. –С. 392

² Халилов Э.Ҳ. Ўзбекистон Республикасининг қонун чиқарувчи олий органи: сохта вакилликдан ҳақиқий парламентаризмга қадар / Масъул муҳаррирлар: Э.В.Воҳидов, М.М.Миролимов. – Т.: Ўзбекистон, 2001. –Б.233.

нинг қуйидаги уч манбаини кўрсатади: давлат ҳокимияти тизимида парламентнинг устуворлиги; ижро этувчи ҳокимият тармоғи томонидан ҳокимиятнинг ўзлаштирилишини олдини олиш; ҳокимият тизимида “тийиб туриш ва мувозанатни” сақлаш тизими¹. Унинг фикрича, парламент назорати – амалдаги қонунларнинг самарадорлиги ва ижросини текшириш ва ижро этувчи ҳокимият органлари фаолиятининг қонунчиликка ва ҳуқуқ нормаларига қатъий мувофиқлигини текшириш, шунингдек бундай текшириш натижасида аниқланган нуқсонлар, қонун бузилишларини бартараф этиш ҳамда уларни олдини олиш мақсадида доимий мониторинг олиб бориш бўйича комплекс чора-тадбирлардир². А.Латифовнинг таъкидлашича, парламент назорати давлат назоратининг бир кўриниши бўлиб, қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатларининг амалга оширилишини ўрганиш орқали жамиятда рўй бераётган жараёнлар ва ҳодисалар ҳақида маълумотлар олиш ва таҳлил қилишга қаратилган Олий Мажлис ҳамда унинг органлари фаолиятининг мустақил ва алоҳида шаклидир³. Н.Исмоиловнинг қайд этишича, парламент назорати – Олий Мажлис палаталари томонидан қонунларнинг ижроси ва уларга амал қилиниши, шунингдек уларнинг ҳаётга самарали тадбиқ этилиши устидан, қолаверса қонунчиликни мустаҳкамлаш борасида олиб бориладиган фаолият бўлиб, қонун ҳужжатлари таъсирчанлигини оширишнинг ва айни чоғда жамиятнинг ҳуқуқий эҳтиёжларини тезкор аниқлашнинг самарали воситасидир⁴.

¹ Саидов А.Х. Парламент назорати назариясининг долзарб муаммолари // Фалсафа ва ҳуқуқ. - № 2. - 2006. -Б.7.

² Уша жойда.

³ Қаранг: Латифов А. Проблемы совершенствования парламентского контроля в Узбекистане: Автореф. дисс... канд. юрид. наук. - Т., 2002. -С. 8.

⁴ Исмоилов Н.М. Қонунлар ижроси устидан парламент назоратининг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш // Парламент назорати: назария ва амалиёт масалалари. Илмий-амалий семинар материаллари / Масъул муҳаррир: Ф.Ҳ.Отахонов. - Т.: 2005. -Б.79.

Россиялик олима Е.В.Коврякова парламент назоратини ўзига хос таърифлайди, унга кўра, парламент назорати – ижро этувчи ҳокимият органлари фаолиятини, унга баҳо бериш ва зарур ҳолларда санкциялар қўллаш мақсадида кузатиш ва текшириш тартибини белгиловчи нормалар тизими бўлиб ҳисобланади¹. М.М.Утяшев ва А.А.Корнилаеваларнинг фикрича, парламент назорати – давлат ҳокимияти олий қонун чиқарувчи (вакиллик) органи томонидан тизим фаолиятини мунтазам равишда кузатиш ва текшириш, шунингдек аниқланган қонун бузилиш ҳолатларини бартараф этиш ва номувофикликларни олдини олишга қаратилган комплекс чора-тадбирлардир².

Фикримизча, юқорида келтирилган таърифларнинг барчасида парламент назоратининг у ёки бу муҳим белгиси ўз ифодасини топган. Шу билан бирга улар ушбу тушунча мазмунини тўла очиб бера олган, деб қайд этиб бўлмайди. Хусусан, А.Латифов томонидан берилган таърифда парламент назоратининг моҳияти ижтимоий ҳаётдаги жараёнлар ва ҳодисаларни ўрганиш, таҳлил қилиш билан чекланган. Е.Коврякова, А.Корнилаева ва М.Утяшев асослаган таърифларда парламент назоратининг субъекти ва объекти аниқ ифодаланмаган.

Бизнингча, парламент назоратига қуйидагича таъриф бериш мақсадга мувофиқдир: парламент назорати – бу Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Қонунчилик палатаси ва Сенати томонидан қабул қилинган қарорларнинг ижросини мониторинг қилиш, текшириш, ижро этувчи ҳокимият органлари фаолиятининг қонунийлигини, улар томонидан қонунларнинг ҳаётга татбиқ этиш ҳолатини ўрганиш, кузатиш, бу борадаги мавжуд камчиликларни аниқлаш ва бартараф этиш бўйича парламент палаталари фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий шак-

¹ Қаранг: Коврякова Е.В. Парламентский контроль: зарубежный опыт и российская практика. – М., 2005. –С.12.

² Қаранг: Утяшев М.М., Корнилаева А.А. Контрольные функции региональных парламентов: сравнительный анализ // Право и политика. М., 2001. № 1. –С. 30

ли бўлиб ҳисобланади. Бундан келиб чиқиб, парламент назоратининг мақсади – давлат ва жамият ҳаётининг барча жабҳаларида Конституция ва қонунларнинг устуворлиги ва амалда самарали тағбиқ этилишини, ижро этувчи ҳокимият органлари фаолиятининг қонунийлигини ва давлат ҳокимияти тармоқлари ўртасида мутаносиб ва барқарор мувозанатни таъминлаш, шунингдек демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этишнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириб боришдан иборатдир, деб қайд этишимиз мумкин.

Давлат ҳокимияти тизимида парламентнинг роли ва таъсирини оширишда парламент назоратини амалга оширишнинг ўзи етарли эмас. Ҳар қандай соҳада бўлгани каби бу борада ҳам самарадорлик бўлиши лозим. Бу эса, ўз навбатида, парламент назорати орқали эришиладиган натижалар билан белгиланади. Шу сабабли ҳам, демократлаштириш ва мамлакатни модернизация қилиш шароитида парламент аъзолари томонидан парламент назоратини амалга ошириш ва унинг самарали бўлишига эришиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилиши долзарб аҳамият касб этмокда. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов таъкидлаганидек, “... Депутатларимиз ўз сайловчилари ва эл-юрт олдидаги бурчини муносиб равишда бажариш учун аввало ўзларини халқ ноиблари сифатида ҳис этган ҳолда, мамлакатимиздаги барча ислоҳот ва янгиланиш жараёнларини ўз назоратига олиб, давлат ижро ҳокимияти вазифасида ўтирганларнинг қонун чегарасидан чиқмаслигини қаттиқ кузатиб турса, ўйлайманки, сайловчиларимизнинг, халқимизнинг талабига муносиб жавоб берадиган иш бўлади”¹.

¹ Каримов И.А. Соғлом халқ, соғлом миллатгина буюк ишларга қодир бўлади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 12 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқ. 2004 йил 7 декабрь / Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13 – Т.: Ўзбекистон, 2005. –Б.111-112

“Парламентимиз ва маҳаллий вакиллик органлари – Кенгашлар олдида турган... ғоят муҳим вазифа – бу қабул қилинган қонунларнинг ижро этувчи ҳокимият, яъни ҳукумат томонидан марказда, ҳокимликлар томонидан эса жойларда қандай бажарилаётгани устидан қатъий парламент назоратини, депутатлик назоратини ўрнатишдан иборатдир¹.

Мамлакатимизда бу борада фаол иш олиб бориш учун муайян ҳуқуқий асослар яратилган. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Конституция, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида”ги Конституциявий қонунлар ҳамда “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида”ги қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатларида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан парламент назоратини амалга оширишнинг ҳуқуқий асослари белгиланган.

Ушбу қонун ҳужжатларига мувофиқ, фикримизча, қуйидагиларни парламент назоратининг субъектлари қаторига киритиш мумкин: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қўмита ва комиссиялари; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасидаги депутатлик бирлашмалари; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутати ва Сенатининг аъзоси.

Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари, парламент палаталарининг қарорлари ва бошқа ҳужжатлари, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгиланган

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза // Халқ сўзи - 2010 - 28 январь.

ваколатлар доирасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг вазирликлар, давлат қўмиталари ва давлат бошқарувининг бошқа органларини тузиш ҳамда тугатиш тўғрисидаги, айрим мансабдор шахсларни тайинлаш ва лавозимидан озод қилиш ҳақидаги фармонлари, ижро этувчи ҳокимият органларининг ҳамда парламент томонидан тузилган ёки унга ҳисобдор органлар, шунингдек у сайлаган, тайинлаган ёки тасдиқлаган мансабдор шахсларнинг фаолияти парламент назоратининг объектлари бўлиб ҳисобланади.

Парламент назоратининг мазмунидан келиб чиқиб, олимлар томонидан унинг турлича йўналишлари фарқланади. Хусусан, Е.В.Коврякова инсон ҳуқуқларига риоя қилиш соҳасидаги; молиявий соҳа; мудофаа ва хавфсизлик соҳаси; оммавий ахборот воситалари фаолияти устидан назорат кабиларни ажратади¹. Н.С.Волкова бунга қўшимча равишда ахборотлаштириш соҳасидаги ва атроф табиий муҳит муҳофазаси борасидаги назоратни ҳам фарқлайди². А.Х.Саидов ушбу назоратни инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя қилиш соҳасидаги; молиявий соҳадаги; мудофаа ва давлат хавфсизлиги соҳасидаги; ахборот соҳасидаги; экология соҳасидаги йўналишларга бўлади³.

Умуман олганда ижтимоий ҳаёт соҳаларидан ва парламентнинг реал ваколатларидан келиб чиқиб, парламент назоратининг кўплаб йўналишларини ажратиш мумкин. Бироқ, асоссиз равишда йўналишларни кўпайтириш, ўз навбатида, парламент назоратининг самарадорлигига салбий таъсир этишини ҳисобга олиш лозим.

¹ Қаранг: Коврякова Е.В. Классификация форм парламентского контроля // Современный парламент: теория, мировой опыт, российская практика / Под ред. О.Н.Булакова. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. –С. 86.

² Волкова Н.С. Парламентский контроль // Основы парламентского права / Под ред. Т.Я.Хабриевой. – М.: Изд-е Государственной Думы, 2006. –С. 224

³ Саидов А.Х. Парламент назорати назариясининг долзарб муаммолари // Фалсафа ва ҳуқуқ. - № 2. – 2006. –Б.8.

Фикримизча, мамлакатимизда парламент назоратининг қуйидаги асосий йўналишлари ҳақида сўз юритиш мумкин: инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига риоя қилиниши устидан назорат; мудофаа ва хавфсизлик соҳасидаги назорат; Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг ижросини назорат қилиш; давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларини шакллантириш соҳасидаги ҳамда уларнинг фаолияти билан боғлиқ назорат; ташқи сиёсий фаолият соҳасидаги назорат ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатига Президентнинг тақдимига биноан амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш ваколатининг берилганлиги мамлакатимизда Омбудсманнинг фаолияти билан бир қаторда парламентнинг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги назоратининг муҳим кўриниши бўлиб ҳисобланади. Парламентнинг юқори палатаси – Сенат ушбу ваколоти орқали жиноят-ҳуқуқий соҳадаги давлат сиёсатини амалга оширишда фаол иштирок этмоқда. Жумладан, қоида тариқасида, ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати амнистия тўғрисидаги ҳужжатни қабул қилмоқда ва шу орқали фуқароларга тузалиш йўлига ўтиш имконини бермоқда.

Ўзбекистон Республикасининг муҳим молиявий ҳужжати – Давлат бюджетининг ижроси устидан назорат парламент фаолиятида алоҳида аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг бу борадаги назорат ваколоти қуйидагиларда ўз ифодасини топади: навбатдаги молиявий йил учун Давлат бюджети лойиҳасининг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенати томонидан кўриб чиқилиши ва қабул қилиниши, унга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси томонидан Давлат бюджетининг чораклик, ярим йиллик ва йиллик ижроси яқунлари ҳақидаги Вазирлар Маҳкамаси

ҳисоботларининг кўриб чиқилиши ва тегишли қарорлар қабул қилиш; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенати томонидан Ҳисоб палатасининг ҳисоботини муҳокама қилиш ва тегишли қарор қабул қилиш.

Бу борада хорижий мамлакатлар тажрибасига мурожаат қилсак, Давлат бюджети ижроси устидан парламент назоратини амалга оширишда – Ҳисоб палатаси (Австрия, Германия, Испания, Франция), Бош ҳисобот бошқармаси (АҚШ), Бош аудит идораси (Канада, Швеция), Давлат ҳисобот кўмитаси (Буюк Британия), Ҳисобот суди (Бразилия, Руминия, Португалия, Туркия) каби парламент томонидан шакллантирилладиган махсус молия-назорат органлари катта ўрин тутади¹. Бу органлар зиммасига қоида тариқасида давлат молияси аудити ва давлат молиявий интизомини таъминлаш вазифалари юклатилган.

Илғор хорижий тажрибадан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг бу йўналишдаги назорати самарадорлигини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарига Ҳисоб палатасини сайлашда иштирок этиш ваколатини бериш мақсадга мувофиқдир. Чунончи, таҳлилларнинг кўрсатишича аксарият хорижий давлатларда, хусусан, Австрия, Бельгия, Болгария, Германия, Грузия, Канада, Озарбайжон, Туркия, Россия Федерацияси, Қозоғистон, Украина каби қатор давлатларнинг конституцияси ва Ҳисоб палатаси фаолиятига оид қонунларига мувофиқ, парламент ушбу органни ўзи бевосита шакллантиради ёки шакллантиришда иштирок этади². Масалан, Россия Федерацияси Конституциясига биноан Ҳисоб палата-

¹ Герасимов В., Ахмедова З. Парламентский контроль исполнения бюджета. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.rau.su/bsejver/N5_2003/5_13.htm, свободный

² Қаранг: Мировой опыт // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.ash.gov.ru/experience>, свободный

си раиси ва аудиторларининг ярмини Давлат Думаси, раис ўринбосари ва аудиторларнинг қолган ярмини Федерация Кенгаши лавозимга тайинлайди ва лавозимидан озод қилади¹.

Айни пайтда, “Ҳисоб палатаси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш мақсадга мувофиқдир. Фикримизча, ушбу қонун концептуал жиҳатдан қуйидагича тузилиши лозим: Ҳисоб палатасининг мақоми, вазифалари, функциялари ва фаолиятининг асосий принциплари; Ҳисоб палатасининг таркиби, тузилиши ва уни шакллантириш; Ҳисоб палатасининг ваколатлари; Ҳисоб палатаси фаолиятининг турлари ва уни ташкил этиш; Ҳисоб палатасининг регламенти; Давлат бюджетининг ижроси ва давлат маблағларининг сарфланиши устидан назорат; олтин-валюта захираларининг ҳолати ва унинг ҳаракати устидан назорат; Ҳисоб палатасининг давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари билан ўзаро муносабатлари ҳамда унинг ҳисобдорлиги ва бошқалар.

Парламент назоратига оид хориж тажрибаси ҳақида тўхталиб, шуни қайд этиш лозимки, парламент назоратининг мазмун-моҳияти давлатларнинг бошқарув шаклига қараб фарқланади. Жумладан, парламентлик бошқарув шаклига асосланган давлатларда парламент назорати президентлик республикалардагига нисбатан ўзининг кўлами ва таъсири жиҳатидан салмоқлироқ ҳисобланади. Бу албатта, табиий ҳол, чунки, парламентлик бошқарув шаклига асосланган республикаларда ҳукумат бевосита парламент томонидан шакллантирилади. Президентлик республикаларида эса, парламент назорати, асосан, қонунлар ижроси, шунингдек парламент ваколатларига киритилган бошқа йўналишларда ҳукумат фаолиятини назорат қилишдан иборат бўлади. Шу маънода,

¹ Қаранг: Зарубежные конституции // [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.-constitution.garant.ru/DOC_4000.htm, свободный

мамлакатимизда парламент назоратининг мазмун-моҳияти, асосий йўналишлари, шакллари ва бошқа масалаларига мурожаат қилишда, Ўзбекистон президентлик бошқаруви шаклига асосланган давлат¹ эканлигини назарда тутиш лозим.

Парламентимиз бир палатали тизим асосида фаолият юритган даврида назорат соҳасида кўплаб ишларни амалга оширди. Шу билан билан бир қаторда, таъкидлаш жоизки, ўша даврдаги назорат фаолияти кўпроқ парламент назоратининг бир йўналиши, яъни қонунлар ва Олий Мажлис қарорлари ижросини ўрганишдан иборат бўлиб қолган эди. Эндликда эса, парламентимизнинг икки палатали асосда шакллантирилганлиги инобатга олган ҳолда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг мақсад ва вазифалари қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг роли ва таъсирини кучайтиришни тақозо этаётган бир шароитда, парламент назоратининг фақат қонунлар ижроси йўналишида эмас, балки барча йўналишларда таъсирчанлигини ошириш лозим. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов таъкидлаганидек, “Шуни очиқ тан олиш керак, Қонунчилик палатаси ва Сенатда, афсуски, бу борадаги ишлар ўта қоникарсиз йўлга қўйилган. Қонунчилик палатаси ва Сенатда қонунлар ижроси, тегишли тармоқларда устувор давлат дас-турларининг бажарилиши юзасидан Ўзбекистон Республикаси Бош вазири, унинг ўринбосарлари, вазирлик ва кўмиталар, ижро этувчи ташкилотлар раҳбарларининг ахборот ва ҳисоботлари камдан-кам эшитилади ва муҳокама қилинади.

Ўрганишлар натижаси шуни кўрсатмоқдаки, парламентда бундай ҳисоботларни эшитиш кўпроқ умумий, яъни танишув ҳолатига эга бўлиб, кўрилаётган масала бўйича муайян

¹ Каримов И.А. Янги ҳаётни эскича қараш ва ёндашувлар билан куриб бўлмайди. (Оқсарой қароргоҳида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг янги таркиби билан ўтказилган йиғилишдаги маъруза // Халқ сўзи. – 2005 -8 февраль.

қўмита ёки комиссиянинг позицияси аниқ белгилаб олинмаган, ҳар томонлама пухта ишлаб чиқилиб тавсия этилган бирон-бир дастур ва ҳужжат қабул қилинмаган.

Келгусида қонун чиқарувчи ҳокимият назорат ваколатларини амалга оширишнинг қонунда кўзда тутилган ҳуқуқий норма ва механизмларидан марказда ва жойларда кенг фойдаланиш учун барча зарур чораларни кўриш керак.

Давлат тузилмалари раҳбарларининг уларга ишониб топширилган тармоқларда қонун ҳужжатларини ижро этиш ҳолати бўйича ҳисоботларини эшитиб бориш парламент фаолиятининг кундалик ишига айланиши даркор.

Шу билан бирга, ижро ҳокимияти раҳбарлари, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси аъзоларининг улар бевосита масъул бўлган соҳаларда қонунларнинг қандай бажарилаётгани бўйича ҳисоботларини тинглаб бориш амалиётини кенгайтириш зарур.

Парламент назоратининг парламент сўрови, парламентда ҳисоботни эшитиш ва парламент фаолиятининг қонунда кўзда тутилган бошқа шаклларида кенг фойдаланиш лозим”¹.

Бундан келиб чиқиб, парламент назорати самарадорлигини ошириш мақсадида, назаримизда, уни амалга ошириш шаклларида алоҳида эътибор қаратиш лозим. Парламент назоратига оид миллий қонунчиликни таҳлил қилар эканмиз, унинг қуйидаги шакллари ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланганлигини кўрамиз: парламент сўрови; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси муайян аъзосининг ўзи раҳбарлик қилаётган давлат ёки хўжалик бошқаруви органи фаолияти масалалари юзасидан ахборотини, шунингдек парламент палатасига ҳисобдор ёки унинг назорати остидаги ҳар қандай

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза // Халқ сўзи - 2010- 28 январь.

орган ёхуд мансабдор шахснинг ҳисоботини ёки ахборотини эшитиш; мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг долзарб масалалари юзасидан Бош вазирнинг ҳисоботларини эшитиш ва муҳокама қилиш; Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми билдириш; давлат органлари ва бошқа ташкилотлардан, мансабдор шахслардан ҳужжатлар, эксперт хулосалари, статистика маълумотлари ва бошқа маълумотларни талаб қилиб олиш; парламент палаталари қўмиталарининг давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари раҳбарларининг улар томонидан қонунларга қандай риоя этилаётгани, палата қўмиталарининг қарорлари қандай бажарилаётгани тўғрисидаги ахборотларни эшитиши ва бошқалар.

Амалиёт таҳлили асосида, шуни таъкидлаш керакки, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари парламент назоратининг мазкур шаклларида самарали фойдаланаётганлиги йўқ. Ҳанузга қадар парламент палаталари ёки депутатлар, сенаторлар томонидан санокли парламент сўрови юборилган ҳолос. Н.Исмоиловнинг фикрича, бунинг сабаби, етарли даражада ҳуқуқий асослар яратилмаганлигидадир. Унга кўра, “парламент сўрови билан мурожаат қилинганда, бу мурожаат Қонунчилик палатасида ёки унинг Кенгашида кўриб чиқилиши керакми-йўқми, ноаниқ, у қандай қайд этилади ёки рўйхатга олинади деган саволларга ҳам жавоб йўқ. Парламент сўровларининг таҳлили ва бу сўровларнинг бажарилиши назорати ким томонидан олиб борилиши ҳам аниқ эмас”¹. Биз ушбу қарашларга қисман қўшилган ҳолда, бунинг асосий сабабларидан бири “депутат сўрови” институтининг қонунчиликдан чиқариб ташланганлигида, деб ҳисоблаймиз. Ҳозирги қонунчиликда белгиланган сўров моҳиятан парла-

¹ Исмоилов Н.М. Қонунлар ижроси устидан парламент назоратининг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш // Парламент назорати: назария ва амалиёт масалалари. Илмий-амалий семинар материаллари / Масъул муҳаррир: Ф.Ҳ.Отахонов. – Т., 2005. –Б.81-82.

мент сўровидир, ундан депутат ёки сенатор ўз ихтиёри билан фойдалана олмайди. Башарти, фойдаланганда ҳам унинг сўровига жавоб тегишли палата мажлисида берилиши лозим. Ушбу масалани мажлис кун тартибига киритиш эса депутатнинг хоҳишигагина боғлиқ эмас. Шу боис, бизнингча қонунчиликка “депутат сўрови” институтини қайта киритиш сўровдан фойдаланишни жонлантирган бўлар эди.

Бу борада яна бир масалага эътибор қаратиш лозим. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида”ги Қонунга кўра, парламент сўровига жавоб сўров олинган кундан эътиборан ўн кундан кечиктирмай берилиши лозим. Аммо, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида”ги Қонунда бу борада муддат кўрсатилмаган, натижада Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати Кенгашининг 2006 йил 29 июндаги қарори билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати, Сенат аъзоси томонидан парламент сўровини юбориш” Тартибида мазкур муддатни ўн беш кун, кўшимча текширувлар талаб қилинганида эса бир ойга қадар қилиб белгилаган. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг мақоми тенглигидан келиб чиқадиган бўлсак, уларнинг назорат фаолиятига бир хил ёндашув бўлишини таъминлаш зарур. Шу боис, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида”ги Қонуннинг 31-моддасида парламент сўровига жавоб сўров олинган кундан эътиборан ўн кундан кечиктирмай берилиши лозимлигини белгилаш жоиз.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг назорат функцияси самарадорлигини оширишда давлат ёки хўжалик бошқаруви органи фаолияти бўйича ҳукумат аъзоларининг ахборотларини эшитишни фаоллаштириш муҳим аҳамият касб этади. Шу мақсадда, хорижий давлатларнинг илғор таж-

рибаларини ҳисобга олиб, парламент назоратининг “ҳукумат соатлари” шаклини амалиётга жорий этиш мақсадга мувофиқдир. Бу орқали, тегишли мансабдор шахсларнинг масъулиятини ошириш билан бир қаторда, ижро этувчи ҳокимият фаолиятининг ошқоралигини таъминлаш, аҳолининг ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишга эришиш мумкин.

Шу билан бирга парламент палаталарининг қўмиталари томонидан ўз соҳалари бўйича тегишли вазирлик, идора, қўмиталарнинг йиллик ҳисоботларини ахборот тартибида эшитиб бориш ва муҳокама қилиш амалиётини йўлга қўйиш ҳам катта самара бериши мумкин. Ушбу шаклда назорат олиб боришнинг амалий аҳамияти шундаки, парламент палаталарининг қўмиталари тегишли ижро этувчи ҳокимият органи билан мунтазам алоқа боғлашига ва шу соҳадаги камчилик ва ютуқларни доимий кузатиб бориш ҳамда нуқсонларни барта-раф этиш бўйича тезкор таклифларини билдириш имкониятига эга бўлади.

Мамлакатимизда парламент назорати борасида эътиборга молик яна бир муҳим шакл – бу парламент текширувларидир. Бу борада қонунчилигимизда аниқ қондалар акс этмаган бўлса-да, ўзига хос амалиёт шаклланган. Жумладан, 2005 йил 23 майда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Андижон шаҳрида рўй берган воқеаларни текшириш бўйича мустақил комиссиясини тузиш тўғрисида” қарор қабул қилди. Депутатлардан 11 киши ҳамда Сенат тақдим этган 4 нафар сенатор ҳам қўшилиб 16 кишидан иборат Олий Мажлиснинг мустақил комиссияси тузилди¹. Мазкур Комис-

¹ Қаранг: “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Андижон шаҳрида рўй берган воқеаларни текшириш бўйича мустақил комиссиясини тузиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг 23.05.2005 й. №60-І Қарори // “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси”, 2005 йил, №5.

сияга 2005 йил 13 майда Андижон шаҳрида рўй берган фожиали воқеалар тафсилотини, унга оид барча ҳолатларни синчиклаб текшириш, воқеалар жараёнини чуқур ва ҳар томонлама таҳлил этиш, унинг сабабларини аниқлаш, бу ҳаракатларнинг ҳуқуқий баҳосини ифодаловчи хулоса тайёрлаш вазифаси топширилди. Кўриниб турибдики, ушбу комиссия мақоми бўйича текширув фаолиятини олиб борди.

Шу нуктаи назардан, бу борада тегишли ҳуқуқий асосларни яратиш мақсадида “Парламент текширувлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси қонунини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш ҳақида ўйлаб кўриш мақсадга мувофиқ. Ушбу қонун концептуал жиҳатдан қуйидагича тузилиши мақсадга мувофиқдир: ҳуқуқий тартибга солиш предмети; парламент текширувларининг мақсад ва вазифалари, предмети ҳамда муддатлари; текширувни ўтказиш асослари; текширувни ўтказиш ташаббуси; текширувни ўтказиш бўйича қарор қабул қилиш тартиби; текширув ўтказиш бўйича парламент комиссиясини тузиш тартиби; комиссия аъзоларига қўйиладиган талаблар; комиссиянинг тузилиши, ваколатлари ва фаолиятининг тартиби; комиссиянинг қарорларини қабул қилиш тартиби; комиссия аъзоларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари; комиссиянинг давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари билан ўзаро муносабатлари; комиссиянинг якуний хулосаси; комиссия фаолиятини молиявий ва моддий-техника жиҳатидан таъминлаш масалалари ва бошқалар.

Бу борада хорижий мамлакатлар қонунчилиги таҳлили шуни кўрсатадики, Австрия, Германия, Греция, Дания, Испания, Италия, Португалия, Франция, Грузия, Украина, Арманистон каби аксарият давлатлар конституцияларида парламент томонидан муайян ҳолатлар ва масалаларни текшириш бўйича махсус комиссиялар тузилиши мумкинлиги белгиланган. Германия, Испания ва Италия давлатларининг

конституцияларида эса парламент текширувини ўтказувчи комиссиялар мақоми, фаолияти тартиби ва бошқа давлат органлари билан ўзаро муносабатларининг шакллари атрофлича ифода этилган.

Шу билан бирга, бу масалалар алоҳида қонунларда ҳам акс эттирилган, мисол учун, Австрия парламентининг регламентида, Германиянинг Жиноят-процессуал кодексида, Польшанинг “Сеймнинг тергов комиссияси тўғрисида”ги Қонунида, Литванинг “Сеймнинг муваққат тергов тергов комиссиялари тўғрисида”ги Қонунида, АҚШ Сенатининг 62-сонли резолюциясида, Россия Федерациясининг “Россия Федерацияси Федерал Мажлисининг парламент тергови тўғрисида”ги Қонунида ва ҳ.к¹.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, давлатимиз раҳбари томонидан 2010 йил 12 ноябрдаги Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг қўшма мажлисида илгари сурилган Мамлакатда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепциясида баён этилган асосий ғоя ва вазифалар мамлакатимизда парламент назорати институтининг сифат жиҳатидан мутлақо янги босқичга кўтарилишига хизмат қилиши шубҳасиздир. Мазкур тарихий аҳамиятга молик ҳужжатда Президентимиз томонидан парламент назоратининг самарадорлиги ва таъсирчанлигини оширишга қаратилган бир қатор янгиликларни миллий парламентаризм амалиётига киритиш тавсия этилди. Парламент сайловларида энг кўп депутатлик ўрнини олган сиёсий партия ёки тенг миқдордаги депутатлик ўринларини қўлга киритган бир неча сиёсий партияларга Бош вазир номзодини таклиф этиш ҳуқуқининг берилиши; Бош вазирга ишончсизлик вотумини

¹ Қаранг: Нудненко Л.А. К истории разработки и принятия Федерального Закона “О парламентском расследовании Федерального Собрания Российской Федерации” // Государство и право. - 2008, № 8. –С.6-7

билдириш ва унинг мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг долзарб масалалари бўйича ҳисоботларини эшитиш каби ҳуқуқларнинг парламент палаталарига берилиши шулар жумласидандир.

Мазкур ислохотлар натижасида Ўзбекистон Республикасида ўндан ортиқ қонунларда ифодаланган парламент назоратининг ҳуқуқий асослари сезиларли даражада кучайтирилди. Шу билан бирга, мамлакатимизда амалга оширилаётган ўзгаришларнинг мантиғи парламент назоратининг қонунчилик базасини янада ривожлантиришни, уни унификациялашни ва замонавий парламентаризмнинг умум эътироф этилган стандартлар ва талабларига яқинлаштиришни, ривожланган демократик давлатларнинг парламент назоратига оид самарали ва таъсирчан шакл ва услубларни миллий амалиётга имплементация қилишни талаб этади. Шу маънода Президентимиз Ислом Каримов ташаббуси асосида ишлаб чиқиляётган «Парламент назорати тўғрисида»ги қонун лойиҳаси долзарб аҳамият касб этмоқда.

«Парламент назорати тўғрисида»ги қонун лойиҳасининг қабул қилиниши, парламент назоратининг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлашга, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенати, қўмита ва комиссиялар, сиёсий партиялар фракциялари, шунингдек депутатлар ва сенаторлар томонидан парламент назоратини амалга оширишнинг шакллари, услублари ва, энг муҳими, процессуал механизмини ва бунинг ҳуқуқий оқибатларини, парламент назорати субъектлари билан ижро этувчи ҳокимият органларининг биргаликда ҳаракат қилиши тартибини қонун доирасида аниқ тартибга солишга хизмат қилади.

Юқоридаги фикрларга яқун ясаб, давлат бошқарувини янада демократлаштириш ва мамлакатни модернизация қилиш шароитида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг назорат функцияси самарадорлигини ошириш вазифаси

парламент назорати шакллариининг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш, уларни амалга оширишнинг механизмларини яратиш ва ривожлантириш билан боғлиқ эканлигини эътироф этиш зарур. Шу билан бирга, унинг янги шакллариини жорий этиш ҳам муҳимдир. Аини пайтда, мавжуд амалиётни янада яхшилашда қонун ижроси билан боғлиқ назорат натижаларидан қонунчилик жараёни ва ҳуқуқни қўллаш амалиётида кенг фойдаланиш мақсадида чоп этиш; парламент назорати натижаларини оммавий ахборот воситаларида маълумот тарзида эмас, балки илмий-амалий таҳлил шаклида кенг ёритиш, радио ва телевидениеда парламент назоратига оид махсус эшитгириш ва кўрсатувлар ташкил этиш; назорат-таҳлил ишига жалб этилган ва унда фаол қатнашган экспертларни моддий-маънавий рағбатлантиришга алоҳида эътибор қаратиш каби ташкилий масалаларни ҳал этиш ҳам ушбу функция самарадорлигини оширишга хизмат қилиши шубҳасиздир.

ХУЛОСА

Давлат ҳокимияти тизимида парламентнинг тугган ўрни ва ролига оид назария ва амалиёт муаммоларининг таҳлили куйидаги хулосаларга келишга ва илмий-амалий таклифларни илгари суришга асос бўлди.

Биринчи, ҳокимият ижтимоий ҳодиса ва зарурат бўлиб, бусиз ижтимоий манфаатлар муштараклигини ва умуман кишилик жамиятини тасаввур қилиб бўлмайди. Давлат ҳокимияти ҳокимиятнинг олий кўриниши сифатида ижтимоий жиҳатдан табақалашган жамият шароитида юзага келган ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий ҳодисадир. Унинг туб моҳияти ва мазмунини инсон эркинлиги, ижтимоий адолат ва фуқароларнинг қонун олдида тенглиги ғоялари ташкил этиши лозим. Шу аснода давлат ҳокимияти жамиятда эркинлик, адолат ва расман тенгликни (қонун олдида тенгликни) таъминлаш мақсадида махсус давлат аппарати ва жамият аъзолари ўртасидаги ҳуқуқий нормалар асосида юзага келадиган, зарурат бўлганда мажбурлов кучи билан таъминланадиган иродавий, оммавий-сиёсий ва ижтимоий муносабатлар тизимидир. Бинобарин, давлат ҳокимияти, аввало, ҳуқуқий ҳодиса бўлиб ҳисобланади.

Иккинчи, давлат ҳокимиятининг тизими ва ушбу тизимда ҳокимият тармоқларининг тугган ўрни ва роли давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи ва парламентаризм ғояси билан чамбарчас боғлиқдир. Давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи яхлит ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд тармоқларига бўлинган тарзда амалга оширилишини англатади. Давлат ҳокимиятини назорат, таъсис этувчи каби тармоқларга ажратиш мазкур принципнинг туб моҳиятига зиддир. Давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи парламентаризм ғояси билан биргаликда амал қилади. Давлат

ҳокимиятининг бўлиниши принципи ҳамда парламентаризм давлат ҳокимиятини ҳуқуқий ва мўътадил тарзда ташкил этиш ҳамда фаолият юритишини таъминлашнинг муҳим воситалари бўлиб, улар бир-бирини тўлдиради ва инсон манфаатлари устуворлигини таъминлашга хизмат қилади.

Учинчи, давлат ҳокимияти тизимида парламентнинг тутган ўрни ва роли бевосита унинг функциялари ва мазкур функцияларнинг қай даражада амалга оширилаётганлиги билан белгиланади. Парламент функцияси – бу тарихий тажрибада синалган ҳамда парламентнинг моҳияти ва хусусиятларини ифодаловчи фаолиятининг мазмуни ва шаклидир. Шу маънода, парламентнинг учта функциясини кўрсатиш мумкин бўлиб, улар вакиллик, қонунчилик ва назорат қилишдан иборатдир. Таъсис этиш, давлат аппаратини шакллантириш, услубий кўмаклашиш каби бир қатор бошқа вазифалар парламент функциялари ҳисобланмайди ва бундай эътироф этиш давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципига мувофиқ келмайди.

Тўртинчи, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг ижро этувчи ҳокимият органлари билан ўзаро муносабатлари таҳлили шуни кўрсатмоқдаги, бу борада парламент ваколатлари Конституция ва қонунларда белгиланган бўлса-да, уларни амалга оширишнинг тартиб-таомилларини етарли даражада, деб бўлмайди. Бу борадаги ҳуқуқий бўшлиқларни бартараф этиш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳамда Вазирлар Маҳкамаси муносабатларида мутаносиб ва барқарор мувозанатни таъминлаш мақсадида қуйидагилар тақлиф этилади:

– “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида”ги Қонуннинг 8-моддасига биноан янги шакллантирилган Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига кўриб чиқиш учун ўз ваколатлари давридаги фаолияти дастурини тақдим этиши лозимлиги қайд этилган.

Бирок, мазкур дастурни тақдим этишнинг аниқ муддатлари, уни парламент палаталари томонидан кўриб чиқишнинг тартиб-таомиллари, мазкур масала бўйича парламент қарорининг ҳуқуқий оқибатлари қонунчиликда ифодаланмаган. Шу боис, “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида”ги Қонунда. Олий Мажлис палаталарининг регламентларида янги шакллантирилган Вазирлар Маҳкамаси бир ой ичида Олий Мажлис палаталарига кўриб чиқиш учун ўз фаолият дастурини тақдим этиши, палаталар ўн беш кун ичида дастур бўйича қарорлар қабул қилишини, башарти, дастур рад этилса, у тегишлича қайта ишлангандан сўнг яна Олий Мажлис палаталарига тақдим этилиши мумкинлигига доир қондаларни белгилаш лозим;

– Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддасида Давлат бюджетининг ижросини назорат этиш Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биргаликдаги ваколатлари жумласига киритилган. Бирок, Олий Мажлис Сенатининг фаолиятига оид қонунларда ушбу қоида акс этмаган. Шу боис, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламентида Сенат томонидан Давлат бюджетининг ижроси ҳақидаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ҳисоботларини кўриб чиқиши ва бу борадаги ўзаро муносабатларга оид тартиб-таомилларни белгилаш мақсадга мувофиқ;

– Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Вазирлар Маҳкамаси билан ўзаро муносабатлари механизмнинг таъсирчанлигини таъминлаш учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Регламентига “Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари билан муносабатлари” номли боб киритиш ва унда парламент сўровини кўриб чиқиш ва унга жавоб бериш, парламент сўровига юборилган жавобни муҳокама қилишнинг тартиб-таомиллари,

хукумат аъзоларининг парламент палаталари ёки қўмиталарнинг чақирувига биноан уларнинг мажлисларида иштирок этиши шарт эканлигига оид, шунингдек ўзаро муносабатларга доир бошқа қондаларни белгилаш мақсадга мувофиқдир.

Бешинчи, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг фаолиятини таҳлил қилиш асосида парламентнинг қонунчилик функциясини такомиллаштириш бўйича қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

– амалиётда қонун лойиҳаларининг концепцияларига етарлича эътибор берилмаётганлиги сабабли айрим қабул қилинаётган қонунларнинг самарадорлиги паст бўлиб қолмоқда. Шунинг учун, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектлари қонун лойиҳаларини ишлаб чиқишда уларнинг концепцияларига алоҳида эътибор қаратиши ва унда қонунни қабул қилишнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий заруриятини белгиловчи асослар, тегишли ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш ҳолати, қонуннинг мақсади ва уни амалга оширишнинг аниқ механизми, қонуннинг бошқа қонун ҳужжатлари ва Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномаларига мослиги, янги қонун қабул қилиниши билан амалдаги қонунчиликда қайта кўриб чиқилиши лозим бўлган нормалар, қонунни тўлиқ амалга ошириш учун қабул қилиниши лозим бўлган қонун ости ҳужжатлари рўйхати, қонуннинг ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий ва бошқа оқибатлари тахмини, соҳага оид илғор хорижий давлатлар тажрибаси таҳлили баён этилишини таъминлаши зарур;

– қабул қилинаётган қонунларнинг сифатли бўлишини таъминлашда “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида”ги Қонуннинг 12-моддасида қайд этилган ҳужжатлар муҳим аҳамият касб этади. Бироқ, амалиётда бунга зарур эътибор берилмапти. Шу боис, Қонунчилик палатасига кўриб чиқиш учун

қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектлари томонидан қонун лойиҳаси тақдим этилаётганда мазкур ҳужжатлар мавжудлигига алоҳида эътибор қаратиш, башарти улар бўлмаганда эса қонун лойиҳаси қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектига қайтарилиши мақсадга мувофиқ;

– қонун ижодкорлиги жараёнида юридик фан ютуқларини қўллашга алоҳида эътибор бериш даркор ҳамда қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва муҳокама қилишда фаол иштирок этган экспертлар меҳнатини моддий ва маънавий рағбатлантиришнинг тартиб-таомилларини яратиш лозим. Шу мақсадда, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг регламентларига тегишли қўшимчалар киритилиши мақсадга мувофиқ;

– қонунчиликнинг тушунарли бўлиши ва аниқлиги ғоят муҳимдир. Ўз навбатида, юридик тилнинг қисқа ва лўнда бўлишида юридик атамаларни тўғри қўллаш катта аҳамиятга эга. Шуларни эътиборга олиб, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, ҳуқуқшунос ва тилшунос олимларнинг саъй-ҳаракатларини сафарбар этиб, ўзбек қонунчилигининг яхлит атамалар луғатини яратиш муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эгадир.

Олтинчи, парламентнинг назорат функцияси давлат ҳокимияти тизимида мутаносиб ва барқарор мувозанатни таъминлашнинг ажралмас воситаси бўлиб, унинг нечоғлик самарали амалга оширилиши бутун давлат механизмнинг самарадорлигига ўз таъсирини кўрсатади. Шу маънода, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг назорат функциясининг самарадорлигини ошириш бўйича қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

– “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида”ги Қонунга кўра, парламент сўровига жавоб сўров олинган кундан эътиборан ўн кун-

дан кечиктирмай берилиши лозим. Аммо, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида”ги Қонунда бу борада муддат кўрсатилмаган, натижада Сенат ички Тартибида мазкур муддатни ўн беш кун, кўшимча текширувлар талаб қилинганида эса бир ойга қадар қилиб белгилаган. Олий Мажлис палаталарининг мақоми тенглигидан келиб чиқадиган бўлсак, уларнинг назорат фаолиятига бир хил ёндашув бўлишини таъминлаш зарур. Шу боис, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида”ги Қонуннинг 31-моддасида парламент сўровига жавоб сўров олинган кундан эътиборан ўн кундан кечиктирмай берилиши лозимлигини белгилаш жоиз;

– Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг назорат функцияси самарадорлигини ошириш мақсадида назоратнинг янги шакллари жорий этиш, хусусан, парламент палаталарининг кўмиталари томонидан ўз соҳалари бўйича тегишли вазирлик, идора, кўмиталарнинг йиллик ҳисоботларини ахборот тартибида эшитиб бориш ва муҳокама қилиш амалиётини йўлга қўйиш бу борада муҳим аҳамиятга эгадир;

– илғор хорижий давлатлар тажрибасини инобатга олиб, парламентнинг Давлат бюджети ижроси устидан назоратини кучайтириш мақсадида “Ҳисоб палатаси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунини қабул қилиш ва унда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарига ушбу органни шакллантиришда иштирок этиш ваколатини кенгайтириш мақсадга мувофиқ. Бу 1977 йилда Молиявий назоратнинг олий органлари халқаро ташкилотининг (ИНТОСАИ) IX Конгресси томонидан қабул қилинган “Назоратнинг раҳбарий принциплари ҳақида”ги Лим Декларациясининг талабларидан келиб чиқади ҳамда миллий назорат тизимини халқаро андозаларга мослаштиришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Раҳбарий адабиётлар:

1.1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 364 б.

1.2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 380 б.

1.3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 366 б.

1.4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 394 б.

1.5. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т.5. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 384 б.

1.6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 429 б.

1.7. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. Т.7. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – 413 б.

1.8. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т.8. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 525 б.

1.9. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9. – Т.: Ўзбекистон, 2001. – 439 б.

1.10. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. – Т.: Ўзбекистон, 2002. – 432 б.

1.11. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. – Т.: Ўзбекистон, 2003. – 320 б.

1.12. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т. 12. – Т.: Ўзбекистон, 2004. – 400 б.

1.13. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 448 б.

1.14. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий кадрият. Т. 14. –Т.: Ўзбекистон, 2006. – 280 б.

1.15. Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т.15. –Т.: Ўзбекистон, 2007. –320 б.

1.16. Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16. –Т.: Ўзбекистон, 2008. – 368 б.

1.17. Каримов И.А. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз. Т.17. –Т.: Ўзбекистон, 2009. – 280 б.

1.18. Каримов И.А. Жаҳон инкирозининг оқибатларини енгиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ва тараққий топган давлатлар даражасига кўтарилиш сари. Т.18. –Т.: Ўзбекистон, 2010. – 280 б.

1.19. Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. Т.19. –Т.: Ўзбекистон, 2011. – 348 б.

1.20. Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. Т.20. –Т.: Ўзбекистон, 2012. – 320 б.

II. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ҚОНУН ҲУЖЖАТЛАРИ

2.1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 2009.

2.2. “Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддаларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида (78, 80, 93, 96 ва 98-моддаларига)”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни //

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2011 йил, 4-сон, 100-модда.

2.3. “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг родини кучайтириш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2007 й. 4-сон, 161-модда.

2.4. “Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг моддаларига тузатишлар киритиш тўғрисида (89-моддасига, 93-моддасининг 15-бандига, 102-моддасининг иккинчи қисмига)”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2007 й. 4-сон, 162-модда.

2.5. “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг родини кучайтириш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Конституциявий Қонуни қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида” Ўзбекистон Республикаси Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2007 й. 4-сон, 163-модда.

2.6. “Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Конституциявий қонуни 04.04. 2002 й. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2002 й. 4-5-сон, 60-модда.

2.7. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Конституциявий қонуни 12.12.2002 й. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2002 й. 12-сон, 215-модда.

2.8. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Конституциявий қонуни

12.12.2002 й. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2002 й. 12-сон, 213-модда.

2.9. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги (янги таҳрири) Ўзбекистон Республикаси Қонуни 29.08.2003 й. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2003 й. 9-10-сон, 132-модда.

2.10. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг регламенти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни 29.08.2003 й. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2003 й. 9-10-сон, 136-модда.

2.11. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг регламенти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни 29.08.2003 й. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2003 й. 9-10-сон, 137-модда.

2.12. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатининг ва Сенати аъзосининг мақоми тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни 02.12.2004 й. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2005 йил, 3-4-сон, 18-модда.

2.13. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг 28.07.2005 й. 102-I-сон Қарори билан тасдиқланган) // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2005 йил, 7-сон, 242-модда.

2.14. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти” (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг 06.05.2005 й. 29-I-сон Қарори билан тасдиқланган) // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси”, 2005 йил, 5-сон.

2.15. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) тўғрисида”ги (янги таҳрири) Ўзбекистон Республикаси Қонуни, 27.08.2004 й. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2004 й. 9-сон, 170-модда.

2.16. “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни, 14.12.2000 й. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2001 й. 1-2-сон, 8-модда.

2.17. “Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни // “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2006 йил, 41-сон, 406-модда.

2.18. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Девони тўғрисида”ги Низом // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2005, № 3-4.

2.19. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Девони тўғрисида”ги Низом // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2005, № 3-4. 149 - м.

2.20. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институтини ташкил қилиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 02.04.2005 й. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2005 й. 3-4-сон, 130-модда.

2.21. “Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 04.05.2011 й. // “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2011 йил, 19-сон, 188-модда.

III. МАХСУС АДАБИЁТЛАР

Илмий адабиётлар

3.1. Актуальные вопросы развития российского парламентаризма на современном этапе: материалы круглого стола (Санкт-Петербург, 22 марта 2012 г.)/ Совет Федерации Федер. Собр. Рос. Федерации. Гос. Дума Федер. Собр. Рос. Федерации, Межпарла-

мент. Ассамблея государств-участников Содружества Независимых Государств. -М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2012.-118 с.

3.2. Аристотель. Соч.: В 4-х т. Т. 4.– М.: Мысль, 1984. – 828 с.

3.3. Азизхўжаев А.А. Демократия – халқ ҳокимияти демакдир. – Т., 1996.- 22 б.

3.4. Азизхўжаев А.А. Давлатчилик ва маънавият (тажриба, сиёсий таҳлил). – Т.: Шарк. 1997. - 112 б.

3.5. Адилходжаева С.М., Маликова Г.М. Парламент сўрови парламент назоратининг шакли сифатида. Т., 2006. – 80 б.

3.6. Азаров Н.И. Теория государства и права. – М.: Международный университет Бизнеса и управления, 1998. – 248 с.

3.7. Ameller M. Parliaments: a comparative study on the structure and functioning of representative institutions in 55 countries /. - 2. ed., (rev. and enl.). - London: Cassell, 1966, 346 p.

3.8. Ахмедшаева М.А. Давлат механизми ва ҳокимиятлар бўлиниши принципи // Масъул муҳаррир проф. З.М.Исломов. – Т.: ТДЮИ, 2005.- 66 б.

3.9. Авакьян С.А. Федеральное Собрание – парламент России. М.: Российский Юридический Издательский Дом, 1999. – 432 с.

3.10. Alder L. Constitutional and Administrative Law. Second ed. L.: The Macmillan press limited, 1994. 452 p.

3.11. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации. М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА, 1998. - 752 с.

3.12. Бенгам И. Тактика законодательных собраний // Антология мировой политической мысли: В 5 т. Т. 1. М., 1997.- 567 с.

3.13. Бобоев Х.Б. Ўзбек давлатчилик тарихи. – Т.: Фан, 2004. – 294 б.

3.14. Бойдадаев М. Фуқаролик жамияти ва давлат бошқарувининг долзарб муаммолари. – Т.: ТДЮИ, 2003. – 52 б.

3.15. Булаков О.Н. Двухпалатный парламент Российской Федерации/ О.Н. Булаков. - СПб.:Юрид. центр Пресс, 2003.-751 с.

3.16. Булаков О.Н. Парламентское право. – М.: Юриспруденция, 2002. – 122 с.

3.17. Ваксман В.Б. Конституционализм и парламентаризм: становление и развитие в России. Мор. гос. ун-т им. Г. И. Невельского. - Владивосток, 2010.-205 с.

3.18. Вебер М. Избранные произведения. - М.: Прогресс, 1990. – 764 с.

3.19. Гранкин И. В. Парламентское право Российской Федерации: курс лекций. -М.: Норма, 2010.-335 с.

3.20. Гранкин И.В. Парламент России. – 2 изд., доп. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2001. – 367 с.

3.21. Гостева С.Р. Государственная Дума – важный фактор становления современного парламентаризма в России // Научн. ред. Ю.Д. Мещерин. – Воронеж: Изд-во им. Е.А.Болховитинова, 2001.- 272 с.

3.22. Давлат ва ҳуқуқ назарияси // Масъул муҳаррир проф. Х.Б.Бобоев, Х.Т.Одилқориев. Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси», 2000. – 528 б.

3.23. Democratisation in Russia: the Development of Legislative Institutions / Ed. by J. Hahn, 1996. – 303 p.

3.24. Дюверже М. Политические партии / Пер. с франц. – М.: Академический Проект, 2000. – 538 с.

3.25. Жалилов Ш.И. Кучли давлатдан – кучли жамият сари. – Т.: 2001. – 160 б.

3.26. Зубов В. М. Парламент - инновационное начало?: монография. -М., 2010.-180 с.

3.27. Законотворчество в Российской Федерации: Науч.-практ. и учеб. пособие/ Под ред. Пиголкина А.С. Ин-т законодательства и сравнит. правоведения при Правительстве РФ. - М.: Формула права, 2000. - 605 с.

3.28. Институт парламентских расследований в Российской Федерации: проблемы реализации и перспективы совершенствования/ Гос. Дума Федер. Собр. Рос. Федерации; [авт.-сост.: Спиридонов А. А.]. -Изд. Гос. Думы. -М., 2010.-222 с.

- 3.29.** Исломов З.М. Ўзбекистон модернизациялаш ва демократик таракқиёт сари. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 264 б.
- 3.30.** Исламов З.М. Проблема власти: ее понимание, назначение, социальная ценность. – Т.: ТГЮИ. – 2003. – 244 с.
- 3.31.** Исламов З.М. Общество. Государство. Право // Теория права. – Т.: Адолат. 1998. – 244с.
- 3.32.** История политических и правовых учений. // Под ред. В.С. Нерсесянца. – М.: ИНФРА - М, 1998. – 722 с.
- 3.33.** Pbert C. Parliament its history, constitution and practice. London: Williams and Norgate, 1911, 255 p.
- 3.34.** Карпов В. А. Российский парламентаризм: монография. Ин-т государства и права РАН. -М.: Белый берег, 2012.-60 с.
- 3.35.** Copeland Gary W. Parliaments in the modern world: changing institutions. - Univ. of Michigan Pr., 1994, 180 p.
- 3.36.** Конституция Российской Федерации. Комментарий / Под ред. Б.Н. Топорнина, Ю.М. Батурина, Р.Г. Орехова. – М.: Юридическая литература, 1994. - 624 с.
- 3.37.** Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право России: 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристь, 1999. - 520 с.
- 3.38.** Конституционное право государств Европы // Отв. ред. Д.А. Ковачев. - М.: Волгертс Клувер, 2005. - 320 с.
- 3.39.** Конституции зарубежных государств // Сост. проф. В.В. Маклаков -2-е изд., исправ. и доп. -М.: Издательство БЕК.1999. 584 с.
- 3.40.** Конституционное (государственное право) зарубежных стран: в 4 т. - Тома 1-2. // Отв. ред. проф. Б.А. Страшун. - М., 1999.- 778 с.
- 3.41.** Кучимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикасида қонунчилик техникаси. – Т.: ИИВ Академияси нашри, 1996. -102 б.
- 3.42.** Краснов Ю.К. Законодательный процесс в Государственной Думе: пути совершенствования/ Гос. Дума Федер. Собр. Рос. Федерации. - Изд. Гос. Думы. - М., 2004. -189 с.
- 3.43.** Крашенинников П.В. Федеральный законотворческий процесс. - М.: Статут, 2001. -123 с.

3.44. Керимов А. Д. Законодательная техника. М.: РИЦ ИСПИ РАН, 1997. -136 с.

3.45. Керимов А. Д. Парламентское право Франции. -М.: Норма. 1997. - 176 с.

3.46. Коврякова Е.В. Парламентский контроль: зарубежный опыт и российская практика. – М.: ИД Городец, 2005. – 192 с.

3.47. Лейбо Ю. И. Конституционное право зарубежных стран: учебник. Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД России. -М.: Статут, 2012.-259 с.

3.48. Лукьянов А.И. Парламентаризм в России: (вопросы истории, теории и практики): курс лекций: [учеб. пособие для вузов по специальности "Юриспруденция"] -М.: Норма, 2010.-303 с.

3.49. Локк Дж. Сочинения: В 3 т. -Т. 3. -М.: Мысль, 1988. -405 с.

3.50. Laundry Ph. Parliaments in the modern world. - Aldershot: Dartmouth, 1989, 166 p.

3.51. Монтескье Ш.Л. Избранные произведения. М.: Госполитиздат, 1955. - 800 с.

3.52. Муҳиддинова Ф. Ўзбекистон халқларининг сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари тарихи: Олий ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик йўналиши бўйича таълим олаётган талабаларга ўқув қўлланма / Масъул муҳаррир: Ж.У.Тошқулов. –Т.: ТДЮИ, 2004.- 218 б.

3.53. Муҳамедов Ҳ. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи: (Қадимги дунё давлати ва ҳуқуқи тарихи): Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик / Масъул муҳаррир: А.Х.Саидов. Қисм 1. - Т.: “Адолат”, 1999. - 336 б.

3.54. Муҳамедов Ҳ. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи: (Ўрта асрлар давлати ва ҳуқуқи тарихи): Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик / Масъул муҳаррир: А.Х.Саидов. Қисм 2. - Т.: Тошкент давлат юридик институти, 2003.- 568 б.

3.55. Муҳаммаджонов О.З. Парламент демократик тараққиёт йўлида. Т.- 2004. - 266 б.

3.56. Медушевский А.Н. Сравнительное конституционное право и политические институты: курс лекций. – М.: ГУВШЭ, 2002. - 512 с.

- 3.57.** Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства. – М.: ИНФРА • М, 1999. - 552 с.
- 3.58.** Norton Ph. Legislatures. - Oxford: Oxford Univ. Pr., 1990, 336 p.
- 3.59.** Отахонов Ф.Х. Ўзбекистон Республикасида юридик хизмат (назарий ва амалий муаммолар). – Т.: “Адолат”, 2007. – 279 б.
- 3.60.** Одилқориев Ҳ.Т. Икки палатали парламент шароитида қонунчилик жараёни.-Т., 2005.- 40 б.
- 3.61.** Одилқориев Ҳ.Т., Тультеев И.Т. Икки палатали парламент. / Қайта ишланган ва тўлдирилган 2-нашр. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2005. - 344 б.
- 3.62.** Общая теория права и государства: // Под ред. В.В. Лазарева. – М.: Юристь, 1996.- 472 с.
- 3.63.** Основы парламентского права: научно-практическое пособие / Под ред. д.ю.н., проф. Т.Я.Хабриевой; предисловие Председателя Государственной Думы Б.В.Грызлова. – М.: Издание Государственной Думы, 2006. - 280 с.
- 3.64.** Парламенты мира: Ильинский И.П., Крылова Н.С., Ковлер А.И. и др.; Сов.-Амер. фонд Культур. инициатива. -М.: Высш. шк., 1991.- 623 с.
- 3.65.** Парламентаризм: хорижий мамлакатлар тажрибаси / Тузувчилар: И.Комилов, Ф.Бакаева, А.Абдуллаев, Р.М.Алимовнинг умумий тахрири остида. – Т.: “Шарк”, 2002. -240 б.
- 3.66.** Парламентаризм и многопартийность в современной России. – М.: Институт современной политики, Фонд Индем, Фонд развития парламентаризма в России, 2000. - 271 с.
- 3.67.** Parliaments in Transition: the new Legislative Politics in the Former USSR and Eastern Europe / Ed. by T.F. Remington. – Boulder: Westview press, 1994. – 246 p.
- 3.68.** Российский парламентаризм: опыт, проблемы, перспективы: материалы междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 40-летию юрид. фак. СОГУ/ Сев.-Осет. гос. ун-т им. К. Л. Хетагурова и др.; [редкол.: Кесаев С. М. (отв. ред.) и др.]. -Владикавказ: Изд-во СОГУ, 2011.-319 с.

3.69. Романов Р.М. Парламентаризм: теория, история и современность. – М.: МИРОС, 2002. – 295 с.

3.70. Раянов Ф.М. Проблемы теории государства и права. – М.: Право и государство, 2003. – 183 с.

3.71. Ралдугин Н.В. Правовая экспертиза проектов федеральных законов. – 2 изд., доп. – М.: Издательство МГУ, 2001. – 48 с.

3.72. Соловьев В.С. Оправдание добра. Нравственная философия. – Соч. в 2-х т. – М.: Мысль, 1990. – Т.1. – 892 с.

3.73. Современный парламент: теория, мировой опыт, российская практика / Под ред. О.Н.Булакова. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 320 с.

3.74. Сравнительное конституционное право (отв. ред. В.Е.Чиркин). – М.: Манускрипт. 1996. – 729 с.

3.75. Сравнительное конституционное право // Отв. ред. В.Е.Чиркин. – М.: Междунар. отношения, 2002. – 448 с.

3.76. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи: олий ўқув юрт-ҳуқуқшунослик мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабалар учун дарслик (Муаллифлар таркиби: Ҳ.Б.Бобоев, Ҳ.Ф.Воҳидов ва бошқалар) Т.: ТДЮИ, 2003. – 205 б.

3.77. Гансыкбаева Г.М. Конституционное право Республики Узбекистан: Учебник для студентов высших учебных заведений. // Под ред. проф.: А.А.Азизходжаева. – Т.: «ТГЮИ», 2003. – 402 с.

3.78. Тўлаганов А.Т. Давлат ҳокимиятининг вакиллик ва ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини ташкил этиш. – Т.: 2002, – 187 б.

3.79. Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения. – М.: Норма, 1996. – 432 с.

3.80. Уразаев Ш.З. Конституция независимого Узбекистана. – Т.: Адолат, 1993. – 103 с.

3.81. Федералист: Политические эссе А.Гамильтона, Дж.Мэдисона и Дж.Джея. М.: Издательская группа “Прогресс” – “Литера”, 1994. – 592 с.

3.82. Халилов Э.Ҳ. Ўзбекистон Республикасининг қонун чиқарувчи олий органи: сохта вакилликдан ҳақиқий парламентаризм-

га кадар: Масъул муҳаррирлар: Э.В.Воҳидов; М.М.Миролимов. – Т.: Ўзбекистон, 2001. - 384 б.

3.83. Халипов В.Ф. Наука о власти. Кратология. – М.: ОСЬ-89, 2002. - 442 с.

3.84. Хакимов Р.Р. Олий Мажлис – парламент страны. Т.: Узбекистан, 2006. - 30 с.

3.85. Черданцев А.Ф. Теория государства и права. – М.: Юрайт, 1999. – 432 с.

3.86. Чиркин В.Е. Государствоведение. – М.: Юристъ, 1999. – 400 с.

3.87. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. – М.: Юристъ, 2001.- 832 с.

3.88. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқи: юридик олий ўқув юртлари учун дарслик // У.Таджиханов, Х.Одилқориев, А.Саидов. Масъул муҳаррир акад. Ш.З.Ўразаев. – Т.:Шарқ, 2001.-752 б.

3.89. Ўзбекистонда миллий давлатчилик назариясининг тарихий-фалсафий ва ҳуқуқий асослари. // Масъул муҳаррир ю.ф.д. Р.Ж. Рўзиев. – Т.: И.М.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти. 2005. – 176 б.

3.90. Хусанов О. Ўзбекистон Республикасида давлат органлари: (Ўқув қўлланма) // Масъул муҳаррир А.Азизхўжаев. – Т.: Шарқ, 1996.- 80 б.

3.91. Yamamoto H. Tools for parliamentary oversight: a comparative study of 88 national parliaments. - PCL Presses Centrales SA, Renens, Switzerland, 2007, 82 p.

3.92. World directory of parliaments, Repertoire mondial des parlements, 2010: справочное издание/ Inter-Parliamentary Union. - Geneva, 2010.-187 с.

3.93. Якимова Е. М. Правовое регулирование парламентских исследований в Российской Федерации. М-во образования и науки Рос. Федерации, Байкал. гос. ун-т экономики и права. - Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2012.-240 с.

Даврий адабиётлар

4.1. Авакьян С.А. Федеральное Собрание России: перспективы совершенствования организации и деятельности // Вестник Московского университета. Серия 11, право. – 2002. - № 2.- С. 5-6

4.2. Анищев В.П. Зарубежный и отечественный опыт государственного и парламентско-общественного контроля/ В.П.Анищев // Научные труды Европейской академии экономики, управления и права. -М., 2004. -Вып. 9: сентябрь 2004 г. -С. 11-23

4.3. Азизхўжаев А.А. Эркинлаштириш давр талаби // Жамият ва бошқарув. 2000. № 1. - С.6-8

4.4. Адилкариев Х.Т., Рустамов П.А. Научно-информационное обеспечение законотворчества в Республике Узбекистан // Хуқук – Право – LAW. 2000. № 3. - С. 4-11

4.5. Алимов Г.-Х.А. К вопросу о статусе Олий Мажлиса Республики Узбекистан // Хуқук –Право –LAW. 2000. № 4. -С. 10-12

4.6. Алимов Ф. Кучли давлатдан кучли жамиятга // Qonun himoyasida. 1999. № 2. - Б. 4-6

4.7. Болтаев А.Р. Законодательная деятельность Олий Мажлиса // Общественные науки в Узбекистане. 1997. -№ 12. –Б.18-23

4.8. Бугров Б.И. Актуальные задачи представительной власти // Народное слово. - 2000. - 19 июля.

4.9. Булаков О.Н. Понятие и сущность парламентаризма как института представительной демократии // Право и жизнь. - 2003. - № 54. – С. 32-50

4.10. Булаков О.Н. К вопросу о бикамеральной системе парламентов // Правоведение. – 2003. - № 4. - С. 23 - 31

4.11. Булаков О.Н. Функции палат парламентов (теория и практика) // Представительная власть – XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. – 2003. - № 6.- С. 2-6

4.12. Булаков О.Н. Представительная власть в системе разделения властей // Законодательство и экономика. – 2004. - № 8. – С. 19-23

4.13. Булаков О.Н. Парламентаризм как основа осуществления государственной власти // Государственная власть и местное самоуправление. - 2003. - № 5. – С. 12-17

4.14. Бегзаян А. Понятие, сущность и организация парламентаризма в Российской Федерации // Право и жизнь. - 2004, № 67.- С. 41-50

4.15. Бурмистров А.С., Рязанцев И.Н. Законодательное регулирование парламентских процедур // Представительная власть - XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. - 2004. - № 4. С.- 12-14; № 5- С. 2-5

4.16. Бикамерализм в европейских парламентах: учет интересов и согласование позиций. / Материалы международного семинара. // Аналитический вестник № 22. М.: 2003.- 215 с.

4.17. Вишневский Б. Каков путь к нормальному парламенту // Российская Федерация сегодня. - 2001. -№ 8. – С. 26-28

4.18. Вишняков В.Г. Проблемы реорганизации федеральных органов государственной власти в условиях демократизации политической системы государства // Законодательство и экономика. -2012. -№ 1. - С. 5-17.

4.19. Веснин Р.М. Правовые основы и проблемы повышения эффективности взаимодействия Государственной Думы и Президента РФ в законодательном процессе // Сборник статей аспирантов и стажеров института Государства и права Российской Академии Наук. - М., 2004. – С. 80-93

4.20. Гейхман О.М. Законодательное обеспечение парламентского финансового контроля в Российской Федерации: состояние, проблемы, способы оптимизации // Юрист. -2004. -№ 7. –С. 25-29

4.21. Голощапов А.М. Место и роль Государственной Думы в функционировании государственно-правовой стратегии РФ // "Черные дыры" в Российском законодательстве. - 2004. - № 1. – С. 429-433

4.22. Гончаров В.В. Проблемы взаимодействия и совершенствования президентской и законодательной [представительной]

власти в Российской Федерации // Современное право. -2010. -№ 2. - С. 29-33

4.23. Гончаров В.В. Проблемы и перспективы взаимодействия Федерального Собрания Российской Федерации с федеральными органами исполнительной власти // Административное и муниципальное право. -2010. -№ 3. - С. 43-47.

4.24. Гранкин И.В. Сущность российского парламентаризма // Конституц. и муницип. Право. - 2005. - № 4. - С. 45-51.

4.25. Гранкин И. В. Контрольная деятельность палат парламента России: Состояние и пути совершенствования // Конституционное и муниципальное право. -2006. - № 6. - С. 24 - 28

4.26. Дагангаров С.В. Парламентские расследования как институт российского парламентаризма // Закон и право. -2012. - № 4. - С. 48-51.

4.27. Делягин И.В. К вопросу о законодательном процессе в Государственной Думе Российской Федерации // Научные труды / Рос. акад. юрид. наук. -М., 2002. -Вып. 2, т.2. -С. 219-224

4.28. Добриева М.Д. Судебная и законодательная власти: их взаимодействия в современной России // Ученые труды Российской Академии адвокатуры и нотариата. -2011. -№ 4. - С. 22-28

4.29. Евзеров Р.Я. Парламентаризм и разделение властей в современной России // Общественные науки и современность. - 1999. - № 1. С. 83-94

4.30. Еременко В.И. Социально-культурная характеристика парламента как государственного института // Власть. -2012. -№ 1. - С. 69-72

4.31. Ерыгина В.И. Либеральная модель парламентаризма в отечественной политико-правовой мысли начала XX века и возможность ее реализации в современной России // Современное право. -2011. -№ 3. - С. 141-144

4.32. Жмыхова Л. Разделение властей и его роль в формировании парламентаризма в современной России // Право и жизнь. - 2004. - № 73. - С. 27-59

4.33. Жмыхова Л. Парламент в политической системе современной России // Право и жизнь. - 2004. - № 73. - С. 248-282

4.34. Жўраев Б. Икки палатали парламентнинг давлат ва жамият қурилишидаги аҳамияти // Жамият ва бошқарув. - 2006. - № 1. Б. 39-40.

4.35. Иванов В.В. Принцип разделения властей в Конституции США 1787 г. и Конституции Франции 1791 г.: сравнительный анализ. Государство и право. - № 12 – 2000.- С. 80-84

4.36. Исмоилов Н. Ўзбек қонунчилиги асослари // Қонун ҳимоясида. 1999. № 4. - Б.4- 8.

4.37. Ивлиев Г. Правовое обеспечение деятельности Государственной Думы России // Обозреватель - Observer. - 2004. - № 5. - С. 20-26

4.38. Кабышев В.Т. Совет Федерации: модернизация или консервация [размышления] // Конституционное и муниципальное право. -2012. -№ 3. - С. 32-35

4.39. Колесников В. Парламентаризм и политическая стабильность: факторы влияния // Власть. -2010. -№ 3. - С. 30-33

4.40. Колесников Е.В. Взаимодействие Государственной Думы и Совета Федерации в законодательном процессе // Современное право. -2012. -№ 3. - С. 32-37

4.41. Кравец И.А. Контрольная функция Государственной Думы и Государственного Совета Российской империи: правовые основы и проблемы реализации // Право и политика. -2010. -№ 1. - С. 110-119

4.42. Котелевская И.В. Современный парламент // Государство и право. 1997, № 3. - С.5-13

4.43. Котелевская И. Взаимодействие властей в законотворчестве: разногласия и поиски компромисса // Проблемы парламентского права России : Сб. - М., 1996. - С. 57-73

4.44. Конюхова И.А. Двухпалатность как принцип организации национальных парламентов: опыт России и мировая практика // Журнал российского права. - 2004. - № 1. - С. 109-120

4.45. Кузнецова Л.Л. Сравнительно-правовой анализ основных форм парламентского контроля // Журнал российского права. - 2004. - № 2. – С. 107-111

4.46. Кокотов А.Н. Федеральный законодательный процесс: понятие и структура // Правоведение. - 2001. - № 1. – С. 53-63

4.47. Керимов Д.А. Законотворчество // Право и образование. - 2001. - № 3. – С. 68-73

4.48. Котенков А.А. Согласительные процедуры законодательного процесса: правовые основы и пути их совершенствования // Законодательные (представительные) органы власти субъектов Российской Федерации. Практика. Мнения. Проблемы. - 2002. - Вып. 2. – С. 5-12

4.49. Латифов А. Парламентский контроль: понятие и основные формы его осуществления // Общественные науки в Узбекистане. 2000. - № 6. С. 35 - 40

4.50. Латифов А. Законодательная инициатива и внесение законопроектов при двухпалатном парламенте Узбекистане // Давлат ва ҳуқуқ. 2004 - № 4. – С. 11-23

4.51. Латифов А. Особенности законодательной деятельности парламента Узбекистана // Демократизация и права человека. 2005 № 2. – С. 37-45

4.52. Латифов А. Отражение идей и принципов парламентаризма в становлении и развитии законодательных органов Узбекистана // Фалсафа ва ҳуқуқ . 2005 - № 2.- С. 5-8

4.53. Латифов А. Теоретико – правовые и практические аспекты законодательного процесса // Фалсафа ва ҳуқуқ. 2005 - № 3.- С. 86-91

4.54. Ледяев В.Г. Власть: концептуальный анализ // Полис: политические исследования – 2000. – № 1. – С. 97-107

4.55. Le controle parlementaire. Documents reunis et commentes par Chantebout V. La Documentation francaise. – Paris. – 1988, septembre, № 1.14. p.2-8.

4.56. Любашиц В.Я. Государственная власть: понятие, особенности и виды // Правоведение. - 2002. – № 6. – С. 224 - 238

- 4.57.** Лузин В.В. Президентская модель разделения властей (на примере США). Государство и право, 1999, №3. – С. 82-90
- 4.58.** Лихачев С.А. О понятиях "законотворческий процесс", "законодательная процедура", "законодательный процесс" // Парламентские процедуры: проблемы России и зарубежный опыт: Материалы науч. конф., Москва, 21-23 марта 2002 г. - М., 2003. - С. 74-78
- 4.59.** Лысков А. Нужен ли России двухпалатный Парламент?: [о формировании Совета Федерации] // Российская Федерация сегодня. -2010. -№ 5. - С. 12-13
- 4.60.** Марченко М.Н. Теория разделения властей и различные ее модификации на Западе // Журнал российского права. – 1997. - № 4. С. 81-91
- 4.61.** Malikova G. Issue about the parliamentary control. Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. № 3. – 2006.- Б.78-83
- 4.62.** Миронов О.О. Истоки российского парламентаризма // Представительная власть: 1996, № 4-5.- С. 100-103
- 4.63.** Миронов А.Л. Парламент: конституционно-правовое // Образование. Наука. Научные кадры. -2012. -№ 2. - С. 13-16
- 4.64.** Мухаммедов Ў. Ҳокимиятлар бўлиниши ва қонун устунлиги. Ҳаёт ва қонун. № 6, 2001.- Б.10-12
- 4.65.** Мухаммаджонов О. Парламент келишуви: унинг тартиб қоидалари нималардан иборат // Ҳуқуқ ва бурч. –2006. -№ 4-5. Б. 50-51
- 4.66.** Мухаммаджонов О. Ўзбекистонда парламентаризм ислоҳоти // Ҳаёт ва қонун. – 2002. - №3-4.- Б. 28-30
- 4.67.** Николаев, А. М. Реализация принципа разделения властей в Конституции Российской Федерации 1993 г. и текущем законодательстве: Проблемы и перспективы // "Черные дыры" в Российском законодательстве. -2003. -№ 4. -С. 100-118
- 4.68.** Николаев Е. А. Принцип разделения власти и проблемы государственного строительства //Право и политика. -2003. - № 12 (48). - С. 12-21
- 4.69.** Норкин А.В. Контроль как функция парламента и специальных контрольных органов // Парламентские процедуры:

проблемы России и зарубежный опыт : Материалы науч. конф., г. Москва, 21-23 марта 2002 г. – М., 2003. – С. 159-167

4.70. Осипян Б.А. Высшая миссия законодательной власти // Представительная власть – XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. - 2004. - № 5. - С. 5-9

4.71. Окуньков Л.А. Вето Президента // Журнал российского права. - 1998. - № 2. – С. 11-28

4.72. Окуньков Л.А. Перспективы перераспределения полномочий между Президентом, Правительством и Федеральным Собранием // Законодательство. - 2000. - № 9. – С. 52-57

4.73. Одилкориев Х. Конституция ва ҳокимият. Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. – № 4 – 2001.- С. 12-14

4.74. Одилкориев Х.Т., Тульгеев И.Т. Формирование двухпалатного парламента в Республике Узбекистан. // Ҳуқуқ-Право-Law. 2002, № 2. Б. 12-15

4.75. О президентском проекте политической реформы // Аналитик. Киев: Киевский центр политических исследований и конфликтологии. – 2003 - 20 марта.

4.76. Парламент ислоҳоти: ўзбек модели. // Ҳаёт ва қонун. – 2002, №2. - Б. 3-8

4.77. Платонов В.М. Закон должен служить свободе и праву // Закон и право. - 2000. - № 1. – С. 7-12

4.78. Предыбайлов С.М. Парламентаризм и деформация представительства // Политика и общество. -2011. -№2. - С. 31-39.

4.79. Ражабова М. Қонунлар – жамият тараққиётининг таянчи // Қонун ҳимоясида. 1999. № 8. – Б. 22-26

4.80. Рахимов Ф. Ҳуқуқий давлат қуриш асослари // Ҳаёт ва қонун. 2000. № 10. – Б. 77-80

4.81. Рашидова С.Ш. Ўзбекистон Республикаси Омбудсмани фаолиятининг ҳуқуқий негизи // Ҳуқуқ – Право – LAW. 1999. № 1. – Б. 6-8

4.82. Романов Р.М. Понятие и сущность парламентаризма. // Социально-политический журнал. 1998. № 4.- С. 2-13

4.83. Саидов А.Х. Парламент назорати назариясининг долзарб муаммолари. // Фалсафа ва ҳуқуқ. - 2006.-№ 2. Б. 6-9

4.84. Сатторов А. Турли мамлакатларда омбудсман институти фаолиятининг ўзига хосликлари // Ҳаёт ва қонун. 2000. № 4. – Б. 22-26

4.85. Савельева Е.М. Проблемы совершенствования законодательной деятельности в России на федеральном уровне // Государство и право. - 2001. - № 9. – С. 5-10

4.86. Серегин А.В. Зарубежный опыт построения президентской и смешанной республики в современном мире // Право и государство: теория и практика. -2012. -№ 4. - С. 21-23

4.87. Словская И.Е. Проблемы парламентской оппозиции в Украине: современное положение и перспективы развития // Государство и право. -2012. -№ 6. - С. 99-105

4.88. Собиров И.М. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати фаолияти // Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. – 2006. - № 3. Б. 4-7

4.89. Сивков А.Л. Внесение законопроекта на рассмотрение Государственной Думы – особенности процедуры // Представительная власть – XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. - 2003. - № 4. - С. 8-9

4.90. Сурков К.В., Кваша Ю.Ф. Парламентское расследование // Юридический мир. - 2004. - № 12. – С. 64-67; - 2005. - № 1. - С. 68-71

4.91. Темербаев Т.А. Роль политических партий в процессе правовой модернизации в России: системно-конституционный анализ // Евразийский юридический журнал. -2012. -№ 5. - С. 144-148

4.92. Троицкая А.А. Парламентская оппозиция в системе разделения властей: организационные гарантии и доступные инструменты контроля // Сравнительное конституционное обозрение. -2011. -№ 1. - С. 67-81.

4.93. Турсунов А. Хориж парламентлари тажрибаси // Жамият ва бошқарув. – 2002. - №2. - Б. 4-7

4.94. Ткаченко В.Г. Федеральное Собрание РФ в законодательном процессе: содержание, проблемы и перспективы // Право и политика. - 2001. - № 2. - С. 16-26

4.95. Тарасов А. Взаимодействие органов исполнительной и законодательной власти в законотворческом процессе // Право и жизнь. - 2002. - № 50. - С. 159-173

4.96. Усанов В.Е. Разделение властей как основа конституционного строя и его роль в формировании парламентаризма в современной России // Государство и право. -2005, №12. -С.13-22

4.97. Утяшев М.М., Корнилаева А.А. Контрольные функции региональных парламентов: сравнительный анализ // Право и политика. - М.: Nota Bene, 2001, № 1. - С. 29-32

4.98. Файзиев Ш.Х., Хакимов Р.Р. Парламент сўрови институти: мақсад ва вазифалар // Ҳуқуқ ва бурч. -2006. -№ 6-7. Б.2-5

4.99. Файзиев М.М., Чинибаев Х.Ж. О реализации прав и свобод личности в Узбекистане // Общественные науки в Узбекистане. 2000. № 6. - С. 29-33

4.100. Федосов П.А. Двухпалатные парламенты: европейский и отечественный опыт // ПОЛИС: Политические исследования. - 2001. - № 1. - С. 168-179; № 2. - С. 163-177

4.101. Француз-Яковец Т.А. Перспективы введения конституционно-правового режима бикамерализма в Украине // Право и государство: теория и практика. -2012. -№ 4. - С. 29-33

4.102. Халилов Э.Х. Жамиятни демократлаштириш ва янгилашнинг ҳуқуқий негизи // Фуқаролик жамияти – Civil society – Гражданское общество. – 2006. - № 1. Б. 18-23

4.103. Халилов Э.Х. Ўзбекистонда парламентаризм мактабининг илк сабоқлари // Qonun himoyasida. - 2000. № 8. – Б. 3-8

4.104. Халилов Э.Х. Миллий парламентаризм: тажриба ва истиқбол // Ҳуқуқ ва бурч. – 2006. - № 1-2. Б. 5-7, 2-5

4.105. Хабриева Т.Я. Концепция развития законодательного процесса // Концепции развития российского законодательства. - М., 2004. – С. 77-115

4.106. Чиннибоев Х., Мирзаева Г. Ҳокимият ваколатларининг тақсимланиши. Ҳаёт ва қонун. № 6, 2003.- Б. 44-46

4.107. Шабанов Х.М. Становление и развитие парламентаризма и его особенности на современном этапе // Евразийский юридический журнал. -2011. -№ 5. - С. 96-98.

4.108. Шувалов И.И. Взаимодействие Правительства Российской Федерации с другими участниками законотворческого процесса // Журнал российского права. - 2004. - № 6. – С. 18-26

4.109. Цапев А.Ю. О концепции закона // Представительная власть – XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. - 2004. - № 2. - С. 31-34; № 3. - С. 20-24

4.110. Ярва Р.М. Функции двухпалатной структуры парламента: сравнительно-правовой аспект. // Юридический аналитический журнал. -2004. № 1- С. 46-49

4.111. Яковлев Г.С. Запросы и вопросы как средство парламентского контроля // Журнал российского права. - 2000. - № 1. – С. 140-146

4.112. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг тўққизинчи ялпи мажлиси ҳақида ахборот // Халқ сўзи. - 2007 30-март.

4.113. Хусанов О. Ўзбекистонда икки палатали парламента ўтиш зарурати // Жамият ва бошқарув. – 2002, № 3. -Б. 4-6

IV. ЭНЦИКЛОПЕДИЯ, ЛУҒАТ ВА ТЎПЛАМЛАР

5.1. Баглай М.В., Туманов В.А. Малая энциклопедия конституционного права. М.: БЕК, 1998. -505 с.

5.2. Барихин А.Б. Большой юридический энциклопедический словарь. – М.: Книжный мир, 2005.- 720 с.

5.3. Большая юридическая энциклопедия. – М.: Изд-во Эксмо, 2005.- 688 с.

5.4. Конституциявий ҳуқуқ. Энциклопедик луғат. Масъул муҳаррир Б.Мустафоев – Тошкент: “Ўзбекистон нашриёти”, 2006.-584 б.

5.5. Саидов А.Х. Национальные парламенты мира. Энциклопедический справочник. М.: Институт государства и права РАН, Волтерс Клувер, 2005.- 700 с.

5.6. Webster's Dictionary for everyday use. Ottenheimer Publishers, Inc. USA, 1997. -156 p.

5.7. Материалы международного «круглого стола» по обсуждению проектов Конституционного закона Республики Узбекистан «Об усилении роли политических партий в обновлении и дальнейшей демократизации государственного управления и модернизации страны» и Закона Республики Узбекистан «О внесении поправок в отдельные статьи (статья 89; п.15 статьи 93; ч. 2 статьи 102) Конституции Республики Узбекистан» (22 декабря 2006 года). Т.: «Академия», 2007.- 114 с.

5.8. “Тадбиркорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишда юридик хизматнинг роли”. Илмий-амалий семинар материаллари / Масъул муҳаррир: Ф.Ҳ.Отахонов, 2006 йил 6 октябрь – Т.: 2006. - 93 б.

5.9. “Юридик фанларни ривожлантиришнинг долзарб муаммолари”. Илмий-амалий конференция материаллари / Масъул муҳаррир: Ф.Ҳ.Отахонов, 2006 йил 30 июнь – Т.: 2006. - 698 б.

5.10. “Қонун ҳужжатлари мониторинги: назария ва амалиёт масалалари”. Илмий-амалий семинар материаллари, Масъул муҳаррир: Ф.Ҳ.Отахонов, 2006 йил 24 март – Т.: 2006. - 377 б.

5.11. “Парламент назорати: назария ва амалиёт масалалари”. Илмий-амалий семинар материаллари, Масъул муҳаррир: Ф.Ҳ.Отахонов, 2005 йил 24 ноябрь – Т.: 2005. - 321 б.

5.12. “Қонун ижодкорлиги ва қонунчилик техникаси: назария ва амалиёт муаммолари” Илмий-амалий семинар материаллари, Илмий-амалий семинар материаллари, Масъул муҳаррир: Ф.Ҳ.Отахонов, 2005 йил 30 июнь – Т.: 2005. - 171 б.

V. ДИССЕРТАЦИЯ ВА АВТОРЕФЕРАТЛАР

6.1. Адилкариев Х.Т. Законотворческий процесс в Республике Узбекистан: Автореф. дис. докт. юрид. наук. –Т.: 1995. -61 с.

6.2. Адилходжаева С.М. Эволюция политико-правовых идей либерализма, проблемы их реализации на современном этапе: вопросы теории и практики: Автореф. дис...докт.юрим.наук. –Т.: 2003.

6.3. Бобракова Е.Е. Согласительные процедуры в конституционном праве: общие основы и особенности применения в федеральном законодательном процессе: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук. - М., 2001. - 27 с.

6.4. Бендюрина С.В. Федеральный парламентский контроль в Российской Федерации: Конституционно-правовое исследование: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук. - Екатеринбург, 2003. -22 с.

6.5. Григорьева Е. П. Парламентский контроль за деятельностью органов исполнительной власти: конституционно-правовые аспекты: автореферат дис. ... -М., 2012.-22 с.

6.6. Джимбинова И. Е. Правовой парламентский обычай как источник нормативно-правового регулирования парламентской деятельности: российский и зарубежный опыт: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. -М., 2012.-24 с.

6.7. Джумабаев К.Н. Законодательная и исполнительная власти: взаимосвязь и взаимодействие. Автореф. дис. канд. юрид. наук.- Т., 2002. - 24 с.

6.8. Ижуткина И. В. Участие органов исполнительной власти в законодательном процессе в Российской Федерации: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук. - М., 2001. - 25 с.

6.9. Курманов М.М. Законодательные органы государственной власти республик в системе органов государства: (Компетенция, взаимодействие, ответственность): Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук. - Казань, 2003. - 25 с.

6.10. Корнилаева А. А. Теория парламентского контроля в контексте принципа разделения властей: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук. - Уфа, 2002. - 27 с.

6.11. Коврякова Е. В. Парламентский контроль в зарубежных странах: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук. - М., 2002. - 26 с.

- 6.12.** Латифов А. Проблемы совершенствования парламентского контроля в Узбекистане. Автореф. дис. канд. юрид.наук.-Т., 2002. – 27 с.
- 6.13.** Мирзаева Г.Р. Қонун чиқарувчи ҳокимият (назарий-ҳуқуқий таҳлил). Юрид. фан. номзоди дис. автореф. - Т. 2004. - 26 с.
- 6.14.** Мухамеджанов О.З. Формирование организационно-правовых основ деятельности двухпалатного парламента в Республике Узбекистан. Автореф. дис. докт. юрид. наук. Т., 2004. - 48 с.
- 6.15.** Новицкая Т. И. Федеральный законодательный процесс в России в условиях разделения властей: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук. - М., 2003. -24 с.
- 6.16.** Плюта Ю. В. Конституционно-правовые основы парламентского контроля в Российской Федерации: автореферат дис. ... -Челябинск, 2012.-30 с.
- 6.17.** Рахимов Ф.Х. Теоретические и практические проблемы создания демократического правового государства в Республике Узбекистан. Автореф. дис...докт.юрид.наук. –Т.: 2001. -43 с.
- 6.18.** Турсунов А.С. Конституционные основы внешней политики Республики Узбекистан. Автореф. дис. докт. юрид. наук. - Т., 2002. - 48 с.
- 6.19.** Федотова Ю. Г. Парламентское расследование как форма парламентского контроля в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. -Челябинск, 2012.-32 с..
- 6.20.** Филиппов И. В. Роль Президента в обеспечении разделения и взаимодействия властей в Российской Федерации: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук. –М., 2002. -24 с.
- 6.21.** Халилов Э.Х. Становление и развитие высшего законодательного органа государственной власти Республики Узбекистан. Автореф. дис. док. юрид. наук. – Т.: Акад. гос. и общ. строва при Президенте РУз. 2000. – 45 с.
- 6.22.** Шкурина С.С. Современная модель парламентарско-правительственных отношений в России как институциональный фактор укрепления государственной власти: автореферат дис. ... канд. аолит. наук. -М., 2011.-24 с.

6.23. Якимова Е. М. Правовое регулирование института парламентских расследований в Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук [Юрид. ин-т Иркут. гос. ун-та]. -Омск, 2010.-22 с.

VI. ИНТЕРНЕТ САҲИФАЛАРИ

7.1.Зарубежные конституции // [Электронный ресурс] Режим доступа: www.constitution.garant.ru/DOC_4000.htm, свободный.

7.2.Norman J. Ornstein. The role of the Legislature in Western Democracies // [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://usinfo.state.gov/products/pubs-/archive/freedom/freedom3.htm>, свободный.

7.3.Rakhimkulov. The Relative Pros and Cons of the Second Chamber in the Ukrainian Context. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.iupdp.org>, свободный.

7.4.Сравнительный анализ институтов конституционного права зарубежных государств // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://constitution.garant.ru/DOC_50010.htm, свободный.

7.5.Хакимов Р.Р. Олий Мажлис – парламент Республики Узбекистан / Журнал «Российское право в Интернете» // Издание Московской государственной юридической академии. – 2007. - № 1. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.rli.consultant.ru/magazine/2007/01>, свободный.

7.6.Яценко И.С. Российский парламентаризм в системе государственной власти // Национальные интересы, №2, 2006 / [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.nni-journal.ru/archive/2006/№2_2006/ubil206/yatse206

VII. ХАКИМОВ РАХИМ РАСУЛЖОНОВИЧНИНГ ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИЛМИЙ ИШЛАРИ

Монография, қўлланма, брошюра ва тўпламлар

8.1.Хакимов Р.Р. ва бошқалар. Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятининг ҳуқуқий асослари (илмий-амалий, услубий қўлланма) // Муаллифлар жамоаси; масъул муҳаррир: ю.ф.н., Ф.Э.Мухамедов – Т.: ЎзР Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2012. – 308 б.

8.2.Хакимов Р.Р. Янги қонунлар моҳияти II (амалий қўлланма) // Муаллифлар жамоаси; масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. Ш.Х.Файзиев.– Т.: ЎзР Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2010. – 232 б.

8.3.Хакимов Р.Р. Сущность новых законов II (практическое пособие) // Коллектив авторов; ответственный редактор: д.ю.н., проф. Файзиев Ш.Х. –Т.: Институт мониторинга действующего законодательства при Президенте РУз, 2010. – 200 с.

8.4.Хакимов Р.Р. ва бошқалар. Қонунлар ижроси мониторинги: назария ва амалиёт масалалари”. Илмий-амалий конференция материаллари / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. Ш.Х.Файзиев. – Т.: ЎзР Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2010. – 280 б.

8.5.Хакимов Р.Р., Огай Д.А. Гражданское право и процесс Республики Узбекистан / учебное пособие // Отв.ред. д.ю.н. проф. Рузиназаров Ш.Н. Налоговая Академия Государственного налогового комитета Республики Узбекистан – Т.: издание Налоговой Академии Государственного налогового комитета Республики Узбекистан, 2010. –216 с.

8.6.Хакимов Р.Р. Адвокатлик фаолиятининг ҳуқуқий асослари: (илмий-амалий қўлланма) // Муаллифлар жамоаси; масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. Ш.Х.Файзиев.– Т.: ЎзР Президенти ҳузу-

ридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2009. –340 б.

8.7. Хақимов Р.Р. Сиёсий партиялар мамлакатни модернизациялаш жараёнида: (амалий қўлланма) / ЎзР Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги ин-ти; тузувчилар: Н.Норматов, М.М.Миракулов, Р.Хақимов ва бошқ.; масъул муҳаррир Ш.Х.Файзиев. – Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009. – 396 б.

8.8. Хақимов Р.Р. Парламентские выборы: национальное законодательство и зарубежный опыт: (научно-практическое пособие) // Коллектив авторов; ответственный редактор: д.ю.н., проф. Файзиев Ш.Х. –Т.: Институт мониторинга действующего законодательства при Президенте РУз, 2009. – 286 с.

8.9. Хақимов Р.Р. Парламент сайлови: миллий қонунчилик ва хорижий тажриба: илмий-амалий қўлланма // Муаллифлар жамоаси; масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. Ш.Х.Файзиев. – Т.: ЎзР Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2009. –286 б.

8.10. Хақимов Р.Р. Сиёсий партиялар мамлакатни модернизациялаш жараёнида: (амалий қўлланма) / ЎзР Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги ин-ти; тузувчилар: Н.Норматов, М.М.Миракулов, Р.Хақимов ва бошқ.; масъул муҳаррир Ш.Х.Файзиев. – Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009. – 396 б.

8.11. Хақимов Р.Р., Соатов О. Сайловолди ташвиқоти. – Т.: Ўзбекистон, 2009. –24 б.

8.12. Хақимов Р.Р., Хамраев Ў.Р. Ўзбекистон экологик ҳаракати: саволлар ва жавоблар. – Т.: “Чинор” ДЭН, 2009.- 52 б.

8.13. Хақимов Р.Р. Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги. (Амалий қўлланма). Муаллифлар жамоаси; масъул муҳаррир ю.ф.д. проф. Ш.Х.Файзиев. -Т.: Ўзбекистон Республикаси Президенти

денти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти. “ILM ZIYO”, 2009. -312 б.

8.14. Ҳакимов Р.Р. Янги қонунлар моҳияти // Муаллифлар жамоаси; масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. Ш.Х.Файзиев.– Т.: ЎЗР Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2009. – 448 б.

8.15. Ҳакимов Р.Р. Яшаш ҳуқуқи ва шахс дахлсизлиги кафолати (илмий-амалий қўлланма) // Муаллифлар жамоаси; масъул муҳаррир ю.ф.д. проф. Ш.Х.Файзиев. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти. 2008. – 296 б.

8.16. Ҳакимов Р.Р. Право на жизнь и гарантия неприкосновенности личности (научно-практическое пособие) // Ответственный редактор: д.ю.н., проф. Ш.Файзиев. –Т. ИМДЗ, 2008. – 224 с.

8.17. Ҳакимов Р.Р. Олий Мажлис – парламент страны // Ответственные редакторы: д.п.н. С.Джураев, д.ф.н. Б.Эргашев. - Фонд региональной политики Республики Узбекистан, Т.: “Узбекистан” – 2006. -32 с.

8.18. Ҳакимов Р.Р. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенати фаолиятининг ҳуқуқий асослари // Муаллифлар жамоаси; масъул муҳаррир ю.ф.д. проф. Ш.Х.Файзиев –Т.: “Шарк” НМАК Бош таҳририяти, 2006. – 221 б.

8.19. Ҳакимов Р.Р. Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Қонуни мониторинги // Муаллифлар жамоаси; масъул муҳаррир ю.ф.н. доц. Ф.Отахонов –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2006. – 210 б.

8.20. Ҳакимов Р.Р. Ўзбекистон Республикасининг “Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тўғрисида”ги Қонуни мониторинги // Муаллифлар жамоаси; масъул муҳаррир ю.ф.н. доц. Ф.Отахонов –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2006. – 312 б.

8.21. Ҳакимов Р.Р., Хусанова М.А. Халқ иродаси – демократия белгиси. Т.: “Консаудитинформ-нашр”, 2005. -99 б.

8.22. Хакимов Р.Р., Хусанова М.А. Бизни танлаган йўлимиздан ҳеч ким қайтара олмайди. Т.: “Консаудитинформ-нашр”, 2005. -359 б.

Илмий ва илмий-оммабоп мақолалар

8.23. Хакимов Р.Р. Теоретические и практические вопросы систематизации законодательства Республики Узбекистан // Материалы республиканской конференции на тему: «Кодификация законодательства: международный опыт и национальная практика». – Т.: Законодательная палата Олий Мажлиси Р.Уз. – 2012. – С. 22-27.

8.24. Хакимов Р.Р. О зарубежном опыте в сфере применения различных форм парламентского контроля // Вестник Института мониторинга действующего законодательства при Президенте РУз, 2012. - №1.

8.25. Хакимов Р.Р. Давлат ҳокимияти тизимида ўзаро тийиб туриш ва манфаатлар мувозанатини таъминлаш – устувор вазифа. Масаланинг тарихига қисқача назар. // “Фуқаролик жамияти – Гражданское общество – Civil society” журналі, 2012 й. №1.

8.26. Хакимов Р.Р. Охрана здоровья – важная задача // На посту. – 2011. – 12 ноября.

8.27. Хакимов Р.Р. Охрана здоровья граждан – важная задача // Правда Востока. – 2011. – 5 ноября.

8.28. Хакимов Р.Р. Правовые основы определения электоральных предпочтений в обществе в период избирательной кампании // Материалы международной конференции на тему: «Приоритетные направления дальнейшей демократизации избирательной системы и выборного законодательства в Узбекистане» (27-28 октября 2011 г.). – Т.: ЦИК. – 2011. – С.55-57.

8.29. Хакимов Р.Р. Последовательная реализация принципа разделения властей – важный фактор усиления парламентского контроля // Народное слово. –2011. – 1 июля.

8.30. Хакимов Р.Р. Парламент сўрови – парламент назоратининг муҳим шакли // Халқ сўзи. – 2011. – 7 июнь.

8.31. Хакимов Р.Р. Номзодлар кўрсатиш ва сайлашнинг ҳуқуқий асослари // Маҳалла. 2011. – 28 апрель.

8.32. Хакимов Р.Р. Қонун ҳужжатлари мониторингининг тизими ва ҳуқуқий асослари / “Давлат ва ҳуқуқ назариясининг долзарб муаммолари” илмий-назарий конференция материаллари // Масъул муҳаррир: ю.ф.н., доц. Р.А.Икрамов. – Т.: “АЛ-ФАБА-СЕРВИС”. 2011. – Б.97-101

8.33. Хакимов Р.Р. Дальнейшее развитие политической системы // Правда Востока. – 2011. – 20 апреля.

8.34. Хакимов Р.Р. Новый этап в демократизации государственной власти и управления // Народное слово. –2011. – 10 марта.

8.35. Хакимов Р.Р. Саодатга бошловчи рамзлар // XXI аср. – 2011. – 24 февраль.

8.36. Хакимов Р.Р. Ишончсизлик вотуми: унинг аҳамияти ва халқро тажриба // Хуррият. – 2011. – 23 февраль.

8.37. Хакимов Р.Р. Давлат рамзлари: улардан фойдаланиш масъулияти янада ошмоқда // Жамият. – 2011. – 18 февраль.

8.38. Хакимов Р.Р. Давлат рамзлари – шижоат ва ғурур манбаи // Хуррият. – 2011. – 2 февраль

8.39. Хакимов Р.Р. Давлат рамзлари тўғрисида // Арбитраж ва ҳуқуқ. – 2011. – 28 январь

8.40. Хакимов Р.Р. Государственные символы Узбекистана – гордость нашего народа // Вести Каракалпакстана. – 2011. –22 января

8.41. Хакимов Р.Р. Давлат рамзлари муқаддас тимсолдир // Постда. – 2011. – 22 январь.

8.42. Хакимов Р.Р. Ватаннинг муқаддас тимсоллари: давлат рамзлари тўғрисидаги қонун ҳужжатлари такомиллаштирилди // Туркистон. – 2011. – 19 январь.

8.43. Хакимов Р.Р. Давлат рамзлари тўғрисидаги қонун ҳужжатлари такомиллаштирилди // Ҳуқуқ. – 2011. – 13 январь.

8.44. Мамлакатни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамиятини барпо этишда жамоатчилик назоратини такомиллаштиришнинг долзарб масалалари // Фуқаролик жамияти-Civil society-Гражданское общество. – Т.: 2010. – № 3. – Б.4-8

8.45. Барчага баробар ҳуқуқий шароит яратилмоқда // Арбитраж ва ҳуқуқ, 2010 йил 28 октябрь. – Б.3-4

8.46. Ҳакимов Р.Р. Қонунчиликни такомиллаштиришда ҳуқуқий мониторингнинг ўрни ва аҳамияти // “Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси – изчил демократик ислохотлар асоси”. Илмий-назарий конференция материаллари (II қисм). – Т.: ТДЮИ, 2010. – Б.12-20

8.47. Ҳакимов Р.Р. Реклама тўғри бўлсин // Инсон ва қонун, 2010 йил 26 октябрь. – Б.2

8.48. Ҳакимов Р.Р. Реклама тўғрисидаги қонун ҳужжатлари янада такомиллашди // Миллий тикланиш, 2010 йил 20 октябрь. – Б.2

8.49. Ҳакимов Р.Р. Мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилиш шароитида қонун ҳужжатлари мониторингининг устувор йўналишлари // “Қонунлар ижроси мониторинги: назария ва амалиёт масалалари”. Илмий-амалий конференция материаллари / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. Ш.Х.Файзиев. – Т.: ЎзР Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2010. -Б.51-55

8.50. Ҳакимов Р.Р. Вояга етмаган шахслар ҳуқуқлари ва манфаатлари давлат ҳимоясида // Миллий тикланиш, 2010 йил 26 май. – Б.2

8.51. Ҳакимов Р.Р. Қонунлар ижроси мониторинги // Норма маслаҳатчи, 2010 йил 6 апрель. – Б. 3-4.

8.52. Ҳакимов Р.Р. Ҳуқуқий экспертиза қонунларнинг мукамал бўлишига хизмат қилади // Халқ сўзи, 2010 йил 25 февраль. – Б. 1-2.

8.53. Хакимов Р.Р. Основные принципы и этапы реформирования парламентской системы, усиления её роли в государственном строительстве в Узбекистане // Халқаро муносабатлар: сиёсат, иқтисодиёт, ҳуқуқ. – Тошкент, 2009.-№3. -Б.74-80.

8.54. Хакимов Р.Р. Ўзбекистон экологик ҳаракати сайлов жараёнларининг муҳим субъекти сифатида // Фуқаролик жамияти-Гражданское общество-Civil society. – Тошкент, 2009. -№3 (19). Б.21-24.

8.55. Хакимов Р.Р. Беречъ национальное достояние // Народное слово, 16 октября 2009 года. – С.2.

8.56. Хакимов Р.Р. Цель либерализации уголовного законодательства – защита прав и свобод человека // “Инсон ҳуқуқлари ва гуманитар ҳуқуқ: фалсафий ва ҳуқуқий масалалар” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти. 2009. -Б. 42-44.

8.57. Хакимов Р.Р. Квота не значит отсутствие выбора // Узбекистан тудей, 6 августа 2009 года. – С.4.

8.58. Хакимов Р.Р. Институт примирения: курс на дальнейшую либерализацию // Народное слово, 19 мая 2009 года. – С.1-2.

8.59. Хакимов Р.Р. Ижро тизими такомиллашмоқда // Қалқон. – Тошкент, 2009. - №4. – Б.2-6.

8.60. Хакимов Р.Р. По пути совершенствования исполнительного производства // Щит. Ташкент, 2009. - №3. – Б.32-33.

8.61. Хакимов Р.Р. Юрт ободлиги йўлида // Ўзбекистон овози, 2009 йил 18 апрель. – Б.2-3.

8.62. Хакимов Р.Р. Вояга етмаган шахслар қонун ҳимоясида // Диёнат, 2009 йил 16 апрель. – Б.1-2.

8.63. Хакимов Р.Р. Верховенство закона как фактор демократии // УЗА веб-сайти, 2009 йил 30 март.

8.64. Хакимов Р.Р. Ижро иши юриштининг ҳуқуқий асослари такомиллашмоқда // Ҳуқуқ ва бурч. - Тошкент, 2009. -№1. –Б.2-6.

- 8.65.** Хақимов Р.Р. Ижро ишини такомиллаштириш // Куч адолатда, 2009 йил 28 январь. – Б.2-3.
- 8.66.** Хақимов Р.Р. Ижро иши юритиш кафолатлари // Халқ сўзи. 2009 йил 22 январь. –Б.2.
- 8.67.** Хақимов Р.Р. Совершенствуется исполнительное производство // Народное слово, 17 января 2009 года. – С.2.
- 8.68.** Хақимов Р.Р. Ижро иши юритишнинг ҳуқуқий асослари такомиллашмоқда // Норма маслаҳатчи, 2009 йил 16 январь. – Б.6-10
- 8.69.** Хақимов Р.Р. Малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқининг конституциявий кафолати // Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашнинг конституциявий-ҳуқуқий кафолатлари. – Т.: ТДЮИ, 2008. –Б. 180-184.
- 8.70.** Хақимов Р.Р. Принципы открытости и гласности закреплены в законе // Народное слово, 14 ноября 2008 года. – С.2.
- 8.71.** Хақимов Р.Р. Махалля – подлинный институт самоуправления граждан // Узбекистан тудей, 13 ноября 2008 года. – С.3.
- 8.72.** Хақимов Р.Р. Либераллаштиришнинг ёрқин ифо-даси // Постда, 2008 йил 5 ноябрь.-Б.3-4.
- 8.73.** Хақимов Р.Р. Мустақил ва самарали фаолият омили // Халқ сўзи. 2008 йил 5 ноябрь.-Б.1-2.
- 8.74.** Хақимов Р.Р. Халқ донолиги ва тафаккури маҳсули // Халқ сўзи, 2008 йил 24 октябрь.-Б.1-2.
- 8.75.** Хақимов Р.Р. Жиной жавобгарликни либераллаштириш // Ўзбекистон овози, 2008 йил 14 октябрь.-Б.2-3.
- 8.76.** Хақимов Р.Р. Демократические реформы и гражданское общество // Фуқаролик жамияти – Гражданское общество - Civil society. - Тошкент, 2008. - № 2 (14).-Б.52-56.
- 8.77.** Давлат бошқарувини демократлаштиришда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг суд ҳокимияти олий органлари билан муносабатларини таъминлашнинг назарий-ҳуқуқий жиҳат-

лари // “Давлат ва ҳуқуқ назариясининг долзарб муаммолари” мавзусидаги илмий-назарий конференция материаллари. 1-тўплам. – Тошкент: ТДЮИ, 2008. –Б.240-245.

8.78. Хакимов Р.Р. Парламентнинг роли ва таъсирини кучайтириш – мамлакатни ислоҳ этиш йўлидаги муҳим вазифа // Фалсафа ва ҳуқуқ. – Тошкент, 2008. –№ 1. –Б.66-68.

8.79. Хакимов Р.Р. Ёшлар ҳуқуқлари муҳофазада // Моҳият, 2008 йил 8 август. – Б.2-3.

8.80. Хакимов Р.Р. Давлат ҳокимиятининг бўлиниши ва парламентаризм // Тошкент давлат юридик институти Ахборотномаси. – Тошкент, 2007. –№2. –Б.18-21.

8.81. Хакимов Р.Р. Округ сайлов комиссиялари: улар қандай мақомга эга // Халқ сўзи, 2007 йил 25 октябр. Б.1-2.

8.82. Хакимов Р.Р. Окружная избирательная комиссия – связующее звено // Народное слово, 25 октября 2007 года. –С.1-2.

8.83. Хакимов Р.Р. Суд-ҳуқуқ ислохотлари: имконият ва самара // Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. – Тошкент, 2007.-№3. –Б.6-11.

8.84. Хакимов Р.Р. Суд тизими: билимли, ҳалол ва тажрибали кадрлар билан таъминланади // Инсон ва Қонун, 2007 йил 7 август. – Б.2-3.

8.85. Хакимов Р.Р. Сиёсий партиялар фракцияларининг парламентдаги мақоми ошмоқда // Халқ сўзи. 2007 йил 4 август. –Б.1-2.

8.86. Хакимов Р.Р. Важная веха в либерализации уголовного законодательства // Народное слово, 28 июня 2007 года. –С.1-2.

8.87. Хакимов Р.Р. Жиной жазоларни либераллаштиришнинг муҳим босқичи// Халқ сўзи. 2007 йил 28 июнь. –Б.1-2.

8.88. Хакимов Р.Р. Хавфсизликни таъминлаш йўлида // Ўзбекистон овози, 2007 йил 26 апрель. -Б.2-3

8.89. Хақимов Р.Р. Олий Мажлис – Парламент Республикаси Ўзбекистон // Журнал – Российское право в Интернете (Издание Московской государственной юридической академии), № 1, 2007.-С.1-10.

8.90. Хақимов Р.Р. Жизнь человека – наивысшее достояние демократического общества // Журнал – Фуқаролик жамияти – Гражданское общество – Civil society. –Ташкент, 2007. -№1. –Б.9-16.

8.91. Хақимов Р.Р. Парламент назорати ва унинг назарий-ҳуқуқий масалалари // Ҳуқуқ ва бурч. – Тошкент, 2007. –№7. –Б.18-21.

8.92. Хақимов Р.Р. Конституция ва халқ ҳокимиятчилиги // Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти. – Тошкент, 2007. –Б.16-22.

8.93. Хақимов Р.Р. Тақомиллашадиган қонун // Ҳуқуқ ва бурч.-Тошкент, 2006. -№ 8-9. –Б.12-18.

8.94. Хақимов Р.Р. Тақомиллашадиган қонун (биринчи мақола) // Инсон ва қонун, 2006 йил 19 декабрь. –Б.2-3.

8.95. Хақимов Р.Р. Тақомиллашадиган қонун (иккинчи мақола) // Инсон ва қонун, 2006 йил, 26 декабрь. Б.2-3.

8.96. Хақимов Р.Р.Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари фаолиятини ҳуқуқий таъминлаш масалалари // “Тадбиркорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишда юридик хизматнинг роли” мавзусидаги илмий-амалий семинар материаллари. – Тошкент: ТДЮИ, 2007. –Б.40-47.

8.97. Хақимов Р.Р.Парламент сўрови институти: мақсад ва вазифалар // Ҳуқуқ ва бурч. – Тошкент, 2006. -№ 6-7.-Б.2-4.

8.98. Хақимов Р. Парламент сўровининг назарий-ҳуқуқий масалалари // Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. –Тошкент, 2006.-№ 3 (35).-Б.123-128

8.99. Хақимов Р. “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Қонун мониторинги натижаларининг назарий-ҳуқуқий таҳлили // Фуқаролик жамияти – Гражданское общество – Civil society.-Тошкент, 2006.-№ 2 (6).-Б.18-20.

8.100. Хақимов Р.Р. Парламентнинг роли ва таъсирини кучайтириш: илмий тадқиқ этишнинг долзарблиги, мақсад ва вазифалари // “Юридик фанларни ривожлантиришнинг долзарб муаммолари” мавзусидаги илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: ТДЮИ, 2006. –Б.228-233.

8.101. Хақимов Р.Р. Парламент сўрови – муҳим демократик институт // Инсон ва қонун, 2006 йил 27 июнь. –Б.1-2

8.102. Хақимов Р.Р. Суд ҳокимияти мукамаллашув сари // Куч – адолатда, 2006 йил 19 август. –Б.2-3.

8.103. Хақимов Р.Р. Мақсад – фуқаролар хавфсизлигини таъминлаш // Жамият, 2006 йил 6 октябрь. –Б.3-4.

8.104. Хақимов Р.Р. Парламент назорати ва қонун ҳужжатлари мониторинги // “Қонун ҳужжатлари мониторинги: назария ва амалиёт масалалари” мавзусидаги илмий-амалий семинар материаллари. – Тошкент: ТДЮИ, 2006. –Б.85-89.

8.105. Хақимов Р.Р. Давлат бюджети ижроси устидан парламент назорати ва уни амалга оширишда кўмиталарнинг тутган ўрни // “Парламент назорати: назария ва амалиёт масалалари” мавзусидаги илмий-амалий семинар материаллари. – Тошкент: ТДЮИ, 2005. –Б.97-103.

8.106. Хақимов Р.Р. Қонун ижодкорлиги жараёнининг принциплари // “Қонун ижодкорлиги ва қонунчилик техникаси: назария ва амалиёт муаммолари” мавзусидаги илмий-амалий семинар материаллари. – Тошкент: ТДЮИ, 2005. –Б.29-32.

8.107. Хақимов Р.Р. Конституция – юксак миллий қадрият // Ишонч, 2005 йил 30 ноябрь. –Б.2-3.

8.108. Хақимов Р.Р. Ҳуқуқий экспертиза турлари // “Қонунчилик ҳужжатлари экспертизаси муаммолари” илмий-амалий семинар материаллари.–Т.: ТДҶОИ нашриёти, 2005. –Б.50-53.

8.109. Хақимов Р.Р., Рузиназаров Ш. Парламентнинг келишув комиссияси: таклиф ва мулоҳаза // Инсон ва қонун, 2005 йил 20 сентябрь. –Б.1-2.

8.110. Хақимов Р.Р. Санкция бериш ҳуқуқи: нима сабабдан прокуратура органларидан судларга ўтказилапти? // Ишонч, 2005 йил 9 сентябрь. Б.3.

8.111. Хақимов Р.Р. Қасдан одам ўлдириш жиноятлари юзасидан “геном дактилоскопияси” экспертизасини тайинлаш тактикаси // Қонун ҳимоясида. –Тошкент, 2005. - №6. –Б.12-16.

8.112. Хақимов Р.Р. Полиграф: чин ёки ёлғон // Магистрантларнинг илмий мақолалари тўплами. - 2005 -№8. –Б.16-21.

8.113. Хақимов Р.Р. Буду справедливым // Молодёж Узбекистана, 5 мая 2005 года. –С.3

8.114. Хақимов Р.Р. Высшей ценностью является человек // Вечерний Ташкент, 2004 – 8 ноябрь. –С.4.

8.115. Хақимов Р.Р. Сайловда иштирок этиш ҳуқуқми ёки мажбурият? // Халқ сўзи, 2004 йил 21 октябрь. –Б.1-2.

8.116. Хақимов Р.Р. Ўзбекистонга савдо кодекси керакми? // Хусусий ҳуқуқ: фуқаролик ҳуқуқининг долзарб муаммолари. II қисм.–Тошкент: ТДҶОИ, 2004. –Б.36-48

8.117. Хақимов Р.Р. Некоторые вопросы определения понятия и структуры криминалистической характеристики убийств // Ёш олимлар илмий мақолалари тўплами. – 2004 - №7. –Б.14-26.

8.118. Хақимов Р.Р. Бюрократия ва давлат механизми муаммолари // Ёш олимлар илмий мақолалари тўплами. – 2004 - №6. –Б.18-27.

8.119. Хақимов Р.Р. Жиноят процессуал исботлашнинг конституциявий принциплари // Магистрантларнинг илмий мақолалари тўплами. – 2003 - №6. Б.12-18.

8.120. Хақимов Р.Р., Файзиев Ш. АҚШнинг конституциявий тажрибаси // Магистрантларнинг илмий мақолалари тўплами. – 2003 - №6. –Б.39-46.

8.121. Хақимов Р.Р. Фуқароларнинг муружаат этиш ҳуқуқлари // Наманган Давлат Университети илмий ахборотномаси. – 2003 - №3. –Б.12-18.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I БОБ. ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ ТИЗИМИДА ПАРЛАМЕНТНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ	
§ 1.1. Давлат ҳокимиятининг тушунчаси ва ҳуқуқий мазмуни.....	6
§ 1.2. Давлат ҳокимияти тизимида парламентнинг ўрни ва функцияларининг умумий тавсифи.....	20
§ 1.3 Давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи ва парламентаризмнинг ўзаро нисбати.....	38
II БОБ. ПАРЛАМЕНТ ВА ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ ОЛИЙ ОРГАНЛАРИ МУНОСАБАТЛАРИНИ ҲУҚУҚИЙ ТАЪМИНЛАШ МАСАЛАЛАРИ	
§ 2.1. Парламентнинг президентлик институти билан ўзаро муносабатларининг ташкилий-ҳуқуқий жиҳатлари.....	58
§ 2.2. Парламент ва ижро этувчи ҳокимият муносабат- ларининг тартибга солиниши	69
§ 2.3. Парламентнинг суд ҳокимияти билан ўзаро муносабатларининг ўзига хос хусусиятлари.....	85
III БОБ. ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ ВА МАМЛАКАТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ ШАРОИТИДА ПАРЛАМЕНТНИНГ РОЛИ ВА ТАЪСИРИНИ ОШИРИШНИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ	
§ 3.1. Парламентнинг қонунчилик функциясини такомиллаштиришнинг ташкилий-ҳуқуқий жиҳатлари.....	100
§ 3.2. Парламент назорат функциясининг самарадорлигини ошириш истиқболлари.....	119
ХУЛОСА	137
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	143

ХАКИМОВ РАХИМ РАСУЛЖОНОВИЧ

юримдик фанлар номзоди

**ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ ТИЗИМИДА
ПАРЛАМЕНТ: НАЗАРИЯ ВА
АМАЛИЁТ МУАММОЛАРИ**

Техник муҳаррир: Рахимов Ш.Х.
Компьютерда саҳифаловчи: Мирзаев О.И.

Босишга рухсат этилди: 15.10.2012 й.
Босма табағи: 11,5. Адади: 500 нусха. Буюртма: № 50

Нархи шартнома асосида

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги
институти кичик босмаҳонасида босилди.
Тошкент шаҳри. Мустақиллик майдони, 6.